

ક્રમ ૭ ગિજ્ઞા સમાવેશક સંચયમાળા નં. ૧૬.

પુરાણ વિવેચન

કર્તા,
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,
મુંબઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
શુજાત વનકિયુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિલુપનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયા.

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રવ ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૧

સંવત્ ૧૯૮૭

પ્રકાશક :

મહાત્મા ગાંધી

પ્રકાશકશ્રી

આદિત્ય પ્રકાશ

રાજકોટ : ૧૯૩૧

ઉપોદ્ધાત.

મહારાવ સર શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર એમના સગીરપણામાં નીમાએલી-રીજન્સીએ સરકારની પરવાનગી લેઇને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ઑનરેબલ જેમ્સ ગિબ્સ સી. એસ. આઇ. જેઓ તે વખતે વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના મેમ્બર હતા અને જેઓ એક વખત મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર હતા, તેમના કચ્છ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત સાથેના ગ્રંથધના સ્મરણાર્થ તથા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા માટે સોસાયટીને ઇ. ૨૫૦૦) ની નોટો સ્વાધીન કરી છે. તેના વ્યાજમાંથી વખતે વખતે ઇનામ આપી પુસ્તકો રચાવવામાં આવે છે; અને તે પુસ્તકો સોસાયટી છપાવે છે. આજ સુધી આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે :—

૧. ઉદ્યોગથી થતા લાભ અને આબસથો થતી હાનિ.
૨. માંદાની માવજત.
૩. જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અભ્યધ્યાઓ.
૪. રણજીતસિંહ.
૫. માઉન્ટ રુથર્ડ એડ્ડીન્સ્ટન.
૬. લોર્ડ લોરેન્સ.
૭. પાઠશાળાના સોળ મંત્રકાર.
૮. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ.
૯. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (આર્થિક દૃષ્ટિએ)
૧૦. અભિનયકલા.
૧૧. પુરાણ વિવેચન.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

}

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ઉપોદ્ધાત

હિંદુધર્મ અને હિંદુ વિદ્યાઓનાં ચૌદ સ્થાનોમા પુરાણો પણ ગણાય છે* અને છેલ્લાં હજાર વર્ષના હિંદુ સમાજ ઉપર તેા શ્રીમદ્ભાગવતાદિ પુરાણોએ ઢાઈ પણ બીજાં સાહિત્ય કરતાં વધારે અસર કરી છે. છતાં પુરાણો સંબંધી સામાન્ય માહિતી-ખાસ કરીને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિવાળી માહિતી આપનારે એક પણ સાદું પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી, બીજા ભાષામાં પણ આ પ્રકારનાં પુસ્તકો વિરલ છે.

પૌરાણિક રચનાનો ઇતિહાસ પણ ઘણો લાંબો છે. વેદિક સાહિત્યમાં મારાશંસી એટલે માણસની પ્રશંસા કરનારી રચનાઓના ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ આ રચનાઓ મહાભારત પુરાણનું બીજાં લોચ એમ લાગે છે. આથી આગળ ચાલતાં ઉપનિષદોમાં ઇતિહાસ પુરાણ એ પ્રમાણે ૨૫૫૮ ઉલ્લેખ મળે છે. (ઇતિહાસપુરાણઃ પદ્મમો વેદાનાં વેદઃ છાં. ૩. ૭-૧-૪ તથા અસ્ય વા મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતત્તપદ્મવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાક્કિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ-ચૂ. ૩. ૨-૪-૧૦) અને એ ઉપરથી ઉપનિષદકાળમાં મહાભારત અને પુરાણની રચનાનો પ્રથમ

*પુરાણમ્યાયમોમાંસા ધર્મશાસ્ત્રાંગવિસ્તરાઃ ।

વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥

યા. સ્મૃતિ

આરંભ થયો હતો, એમ માનવામાં વાંધો નથી. પૌરાણિક સાહિત્યની મૂળ રચના આઠવી પ્રાચીન છે ત્યારે હાલમાં મળતાં પુરાણોમાં કેટલોક ભાગ છેક આધુનિક છે. મતમજ કે પુરાણોનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે એ વિશાળ સાહિત્યનું ઐતિહાસિક વિવેચન આવશ્યક છે.

બીજું વેદ ભણવાનો યત્નને પ્રતિબંધ થતાં એ વર્ણ માટે ધાર્મિક ઉપદેશના સાધનોની જરૂર પડી અને ઇતિહાસ પુરાણ નામનો પાંચમો વેદ સાધનરૂપ થયો. પાછળથી તે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોમાંથી પણ વૈદિકસંસ્કારનો લોપ થઈ ગયો એટલે અમુક બ્રાહ્મણોને બાદ કરતાં બાકીના વિશાળ સમાજને હિન્દુધર્મના સંસ્કારો મુખ્યત્વે મહાભારત પુરાણ મારફત મળવા લાગ્યા.^૧

ત્રીજું મહાભારત અને પુરાણો સર્વસંગ્રહ જેવાં છે. હિન્દુધર્મ અને વિદ્યાઓનો જેમ જેમ કાળક્રમમાં વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એ સર્વ વિચારોનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર પડી અને પુરાણો આવા સંગ્રહ માટે અનુકૂળ આવવાથી એ સંગ્રહરૂપ બની ગયાં. અને અને પૌરાણિક સાહિત્યે હિન્દુસમાજના જીવનમાં એવું અત્યંત રચના લીધું કે સ્મૃતિકારોને “વેદના અર્થનું ઇતિહાસ પુરાણથી ઉપજૂલજૂ કરવું”^૨ એમ કહેવું પડ્યું.

૧ જુઓ. ઇ-સ. ૧-૩-૭૬ વચ્ચે ઉપર કીકરબાબ્ય.

૨ ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદાર્થમુષવૃદ્ધયેત્ ।

મિમેસ્યક્ષપ્રમુતાઘેદો મામયં પ્રદરિષ્યતિ ॥

મનુ,
મહાભારત

બીજી તરફથી પુરાણોની નિન્દા પણ ઓછી નથી થઈ. હિન્દુ સમાજની વર્તમાન સ્થિતિના કેટલાક અનર્થોનું મૂળ, ધણા, પુરાણોને માને છે. આ માન્યતામાં સત્યાંશ નથી જ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સ્થિતિમાં ઐતિહાસિક વિવેચનદ્વારા પૌરાણિક સાહિત્યનું ચત્કિચિત્ત દિગ્દર્શન કરાવવું એ આ મન્ય લખવાનો ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશને અનુસરી અદારે પુરાણોમાં કયા કયા વિષયો છે તે પણ હુંકામાં-અતિ હુંકામાં કહું છે. આ પુસ્તકથી પુરાણ જેવા ગાદ અંધકારમાં પડેલા સાહિત્ય પ્રકાર ઉપર થોડો પણ પ્રકાશ પડશે તે મારો અપત્ન સફળ થયો માનીશ.

જંડુકાર્મસી, સવાની રોડ, } દુર્ગારાંકર કેવળરામ રાસ્ટ્રી
મુંબઈ તા. ૧૦-૭-૩૧

પ્રકરણસૂચી

વિભાગ પહેલો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો	૫. ૧ થી ૮૬
હાલનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય	૧
જૂનાં પુરાણો	૭
શંકરાચાર્ય અને પુરાણો	૮
કુમારિલ અને પુરાણો	૧૪
બાણકવિ અને પુરાણો	૧૫
વરાહમિહિર અને પુરાણો	૨૮
મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો	૨૦
અશ્વધોષ અને પુરાણો	૫૫
મનુસ્મૃતિ અને પુરાણો	૬૩
રામાયણ અને પુરાણો	૬૫
વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો	૬૭
આપસ્તમ્બ અને પુરાણો	૭૪
વિભાગ બીજો જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો ક્રમ અને હાલનાં પુરાણોના વિષયો	૮૭ થી ૧૪૮
પ્રાચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ	૮૭
જૂનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય	૯૭
જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ હાલનાં પુરાણોમાં	૧૦૬
જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલના પુરાણો કયારે અને કેવી રીતે રચાયા ?	૧૦૭

દાસનાં પુરાણોના વિષયોનું પૌર્વોપર્ય	૧૧૦
વંશેા	૧૧૦
વંશયાનુચરિતો	૧૧૪
કલિયુગનાં રાજવંશેા	૧૧૬
સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરો	૧૨૨
બ્રૂગોળ ખગોળ	૧૧૩
વિષ્ણુના અવતારો	૧૨૫
કૃષ્ણચરિત્ર	૧૩૩
સૈવચંદ્ર	૧૩૫
લિંગપૂજા	૧૩૫
સૈવ કથાઓ	૧૩૬
દેવીભક્તિ	૧૩૮
વર્ણાશ્રમધર્મ	૧૩૮
મતો અને દાનો	૧૩૯
પરચુરણ વિષયો	૧૪૫
તીર્થ ભાવના	૧૪૬

વિભાગ ત્રીજો દાસનાં પુરાણોનો સમય	૧૫૦ થી ૨૩૬
પુરાણાનુક્રમણિકા	૧૫૦
પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય	૧૫૮
દાસનાં પુરાણોનો સમય	૧૬૨
વાયુ પુરાણ	૧૬૪
હરિવંશ	૧૭૦
અજ્ઞાંક પુરાણ	૧૭૪
મત્સ્ય પુરાણ	૧૭૮
બલ પુરાણ	૧૮૪
વિષ્ણુ પુરાણ	૧૮૭
માર્કંડેય પુરાણ	૧૯૩

૬ વામન પુરાણ	૧૯૬
૭ વરાહ પુરાણ	૧૯૭
૮ કૂર્મ પુરાણ	૨૦૧
ભાગવત	૨૦૪
૯ ભિંમ પુરાણ	૨૦૭
૧૦ ગરુડ પુરાણ	૨૦૮
૧૧ અગ્નિ પુરાણ	૨૧૧
૧૨ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ	૨૧૭
૧૩ મદ્ય પુરાણ	૨૨૦
૧૪ સ્કંદ પુરાણ	૨૨૩
૧૫ ભવિષ્ય પુરાણ	૨૨૬
૧૬ નારદ પુરાણ	૨૩૧
દેવી ભાગવત	૨૩૩
૧૭ શિવ પુરાણ	૨૩૪
જ્ઞાન પુરાણ	૨૩૫
અનુક્રમણિકા	૨૩૭

પુરાણ વિવેચન

— વિભાગ પહેલો. —

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પુરાણો

હાલનાં પુરાણોનો સામાન્ય સમય

પુરાણોના સમયનો નિર્ણય કરવામાં ખેતેથી પ્રશિષ્ટો નહીં છે. વળી પુરાણોનો સામાન્ય નિર્દેશ છેક અયર્વેદમાં મળે છે, ત્યારે હાલનાં પુરાણોમાંથી લવિષ્ય સિવાય કોઈનો નામ નિર્દેશ વિ. સં. ના આરંભ પહેલાના કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી. મહાભારતના વન-પર્વમાં એક સ્થળે વાયુ પુરાણનો અને કેટલીક પ્રતોમાં વાયુ અને મત્સ્ય બન્નેનો નામનિર્દેશ છે પણ વનપર્વનો એ લાગળ મહાભારતના છેલ્લા ચરનો કે કદાચ પ્રક્ષિપ્ત દોવાની પંડિતોની માન્યતા છે. હાલનાં અદ્ધર પુરાણોમાંનાં ઘણાં ખરામાં તે પહેલાંનાં જૂનાં પુરાણના કેટલાક અંશો મળે છે. પણ તેમાં બીજાંયે ઘણું મળે છે. વળી હાલનાં લગભગ બધાં પુરાણોમાં તે તે પુરાણ રચાયા પછી એક વાર કે અનેકવાર ચોડાઘણા ઉમેરા થયા છે. આ વસ્તુરિચિત્તિને લીધે કેટલાક વિદ્વાનો પુરાણના ઉપર કહેલા સામાન્ય નિર્દેશ ઉપર અથવા તે તે પુરાણના પ્રાચીન અંશ ઉપર આધાર રાખીને પુરાણોને ઘણા જૂના કાળમાં મૂકે છે, ત્યારે બીજાંયે પાછળથી ઉમેરા-પક્ષા અંશ ઉપર આધાર રાખી પુરાણોને અતિ અર્વાચીન ઠરાવે છે.

તેમ મહાભારતમાં મહાભારત સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી હરિ-વંશમાંથી અને પુરાણોમાંથી લીધેલા તથા નવા રચાઈને હજારો શ્લોકો ઉમેરાયા છે તેમ પુરાણોમાં પણ પાછળથી ઉમેરા થયે જ ગયા છે. અને કોઈ કોઈ પુરાણોમાં આજમુધી કોઈ કોઈ ઉમેરા થયા

દોષ એવું લાગે છે. આ રિયલિટીમાં, પુરાણોનો ઉપયોગ થયેલો ન હોવાથી ઘણા પાશ્ચાત્ય પંડિતો છેવટના ઉમેરો ઉપરથી તે તે પુરાણોનો સમય નક્કી કરે છે. પણ આ એક અશાસ્ત્રીય રીત છે. 'કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી'માં પ્રો. રેપ્સન કહે છે "ઘણું પણ મહાનનો અથવા કોઈ પણ સાદિત્ય રચનાનો મૂલ્ય તેમાં થયેલા છેવટના ઉમેરો ઉપરથી નક્કી ન કરાય."

ખરી રીતે આપણા સાદિત્યના, ધર્મના કે સાંસારિક શિવાલેન ઇતિહાસનું યથાર્થ ચિત્ર ખડું કરવા માટે પુરાણોના જુદા જુદા ધરોનો વિવેચનાત્મક અભ્યાસ અત્યંત આવશ્યક છે.

પુરાણો અદાર મનાય છે અને એટલાં જ ઉપ પુરાણો ગણાય છે. ઉપપુરાણો વિશે તો દજ ઘણું જ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ હાથે લખાયો નથી. અને તેની હાથપ્રતો પણ ભાગ્યે જ વંચાય છે. વળી ઉપપુરાણોમાં સાપ્રદાયિક સાદિત્ય વધારે જોવામાં આવે છે. અદારે પુરાણોની નામાવલિ પુરાણોમાં જ મળે છે.

આ અદાર પુરાણોમાં કુલ ચાર લાખ શ્લોકો છે એમ પુરાણોમાં જ કહ્યું છે. પણ આ અનુક્રમણિકા પાછળથી તૈયાર થઈ છે. અને એનો વસ્તુરિયતિ સાથે પૂરેપૂરો મેળ ખેસતો નથી. અનુક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણના ૨૩ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે જ્યારે અત્યારે વિષ્ણુપુરાણમાં સાત હજાર શ્લોકો જ મળે છે. રક્તપુરાણ સૌથી મોટું ગણાય છે. અનુક્રમણિકામાં એના ૮૧ હજાર શ્લોકો ગણ્યા છે. પણ હાલમાં જેટલાં માહાત્મ્યાદિ પુસ્તકો રક્તપુરાણ તર્જત મળે છે તેટલાનો સરવાળો કરવામાં આવે તો શ્લોકની સંખ્યાનો આકડો ઘણો વધી જાય. મતલબ કે રક્તપુરાણ અને પદ્મપુરાણ (અનુક્રમણિકા પ્રમાણે ૫૫ હજાર શ્લોકો) દજ પૂરાં જ નથી થયાં. અને એથી ઉલટું વિષ્ણુપુરાણ ઘણા વખત પહેલાં પૂરું થઈ ગયું છે. વળી પુરાણોની આ અનુક્રમણિકા એક વખત તૈયાર થઈ ગયા પછી બધાંએ (જેટલાં પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા મળે છે તેટલાં

જે) એમને એમ, તે તે પુરાણ સાંથે મેળવ્યા વગર ઉતારી છે. જાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તના યોગકો પામે દાસનું વિષ્ણુ પુરાણ ૧૪૨ હોવું જોઈએ; છતાં એના શ્લોકોની સંખ્યા તો બેચમાં ૨૩ દળારની જ આવી છે. સંભવ એવો લાગે છે કે પુરાણોમાં આ અનુક્રમણિકા મૂળ પુરાણ તૈયાર થઈ ગયા પછી પાછળથી કોઈ પૌરાણિકે મત્સ્ય પુરાણાદિમાંથી લઈને એમને એમ ઉમેરી દીધી છે. જાગવતના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે અને એ આખો અધ્યાય પાછળથી કોઈ સામાન્ય પૌરાણિકને દાથે લખાયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ પુરાણાનુક્રમણિ પહેલી ક્યારે તૈયાર થઈ એ મોટા પ્રશ્ન છે. આ અનુક્રમણિકાનું સૌથી જૂનું રૂપ વિષ્ણુપુરાણમાં હોય એમ જણાય છે. અસંખ્ય એમાંયે અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ત્રીજા અંશના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ અનુક્રમણિકા છે. અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ આગળ પાછળના સંબંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘ત્યાર પછી પુરાણના વ્યાસશ્રીએ આખ્યાન, ઉપાખ્યાન, ગાથા અને કલ્પશુદ્ધિ સંહિત એક પુરાણ સંહિતા રચી, વ્યાસશ્રીએ આ પુરાણ પોતાના શિષ્ય રામહર્ષણે સૂતને લાલુઆવું, સૂતને જ શિષ્યો હતા, યુમનિ, અશ્વિવર્ચસ, મૈત્રેય, શાંશપાયન, અકૃતવર્ચન ઉદે કારયય અને સાવણિ. છેલ્લા ત્રણે ત્રણ મૂળ સંહિતાઓ રચી અને રામહર્ષણની પોતાની ચોથી. આ ચારેયનો સાર આ વિષ્ણુપુરાણમાં સંગ્રહીલો છે.’ (શ્લો. ૧૫ થી ૧૮)

આ પછી એકદમ “સધળા પુરાણોમાં આદિ પુરાણ બ્રહ્મ પુરાણ છે અને પુરાણ બ્રહ્મનારાઓ અદાર પુરાણો ગણાવે છે” એમ કહી પુરાણોનાં નામો લખ્યા છે. અને પછી સર્ગશ્ચ મતિ સર્ગશ્ચ એ શ્લોક તથા વૈષ્ણવ પુરાણ છે અને પદ્ય પછી રચાયું છે એ ઉમેર્યું છે. અને પછી શ્લો. ૨૫ થી, ઉપર શ્લો. ૧૮ સાથે

સંમંથમાં અધુરું રહેલું વેદો, અંગો, વગેરેનું વર્ણન કરે છે. અહીં અઢાર પુરાણોની અનુક્રમણિકાવાળા ૧૯ થી ૨૪ સુધીના પ્રસંગો પાછળથી ઉમેરેલા રપટ દેખાય છે. ક્યારે આ ઉમેરો થયો દર્શો ! આ પ્રશ્નનો જવાબ સહેલો નથી. જૂનાં પુરાણોમાં પણ પાછળથી પુરાણોની અનુક્રમણિકા ઉમેરવામાં આવી છે એટલે પુરાણો ઉપરથી પત્તો લાગવો મુશ્કેલ છે. એ માટે પુરાણોનર સાહિત્યની મદદ લેવી પડશે.

ઇતિહાસ પુરાણોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ અર્થવેદ એટલો જૂનો છે એ ઉપર કશું જ છે. પણ અઢાર પુરાણોનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. મહાભારતમાં પુરાણ નામ વારંવાર આવે છે. પુરાણમાંથી આદિ પર્વમાં, વનપર્વમાં અને લીલમપર્વમાં અનેક વારો લીધી છે પણ અઢાર પુરાણોના નામો ક્યાયે જોવામાં આવતાં નથી. માત્ર એક બે ઠેકાણે મોઘમ અઢાર પુરાણો હોવાનો ઉલ્લેખ છે:—

અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાયત્ફલં ભવેત્ ।

મ. ૧૮. ૬. ૧૭.

અષ્ટાદશપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વશઃ ।

મ. ૧૮. ૬. ૪૬

પણ આ વચ્ચેનો મહાભારતમાં એવે ઠેકાણે છે કે તે પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો ધણો સંભવ છે. એટલે એ ઉપરથી પુરાણોની અઢાર સંખ્યા ક્યારે થઈ દર્શો એનો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો.

પણ માનવલ્લભ સ્મૃતિના એક ટીકાકાર અપરાદિત્યે મત્સ્ય પુરાણમાં આવેલી ઉપપુરાણો શિવાયની આખી પુરાણાનુક્રમણિકા ઉતારી છે, અને અપરાદિત્યનો સમય ઇ-સ-બારમાં ચતુર્થનો મધ્ય ભાગ છે. અપરાદિત્ય પહેલા થઈ ગયેલા એવીરનીએ પુરાણોની બે નામાવસિ આખી છે. તેમાંની એક રપટ રીતે વિષ્ણુ પુરાણની યાદીને

અનુસરે છે. એલ્બીરનીનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં લખાયેલ છે. પણ એક પરદેશી મુસતમાને અર્દીના પંડિતો પાસેથી પુરાણોનાં નામો મેળવ્યાં ત્યારે તો એ નામોં એ વખતમાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ. મતસ્ય કે ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં તો જરૂર અદાર પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ. આથી જૂના કાળમાં આદરે પુરાણોનાં નામો મળતાં નથી પણ કવિ રાજશેખર આત્મભારતમાં વાસ્ત્વિકિતે માટે વ્યાસને અષ્ટાદશપુરાણસારસંપ્રદકારિનુ એ રીતે સંબોધે છે,

જુઓ કાઠવમાઢ્યા મં. ૧.

કવિ રાજશેખર કનોજના રાજ્ય મહેન્દ્રપાલના ગુરુ હતા અને તેના તથા તેના પુત્ર મલીપાલ (ઇ. સ. ૯૧૦ થી ૯૪૦) ના વખતમાં થઈ ગયા છે* અને મહારાગ્નધિરાજ મલીપાલના, રાજ્ય કાળમાં કનોજમાં આલ ભારત ભજવાયાનું રાજશેખર કહે છે. મતસ્ય કે પુરાણો ૧૮ હોવાની વાત ઈ. સ. ૯૦૦ ની આસપાસમાં પ્રચારમાં હતી. બીજી તરફથી પુરાણોના સમય બાબત વિસ્તરના મનનું ખંડન કરનાં જુદ્દર સાહેબે વર્ષો પહેલાં બતાવ્યું છે તેમ જ જૂનામાં જૂના ધર્મ નિબંધોમાં દાક્ષનાં પુરાણોમાથી ઉતારા રહેલા મળે છે. અને વિજ્ઞાનેશ્વરની મિતાક્ષરા (ઈ. સ. ૧૧૦૦) માં, અપરાક (ઈ. સ. ૧૧૪૦) ની યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરની દીક્ષામાં. અને દલાયુષ (ઈ. સ. ૧૧૧૮ ની આસપાસ) ના આદ્ય સર્વસ્વમાં, પુરાણોને, ધર્મનાં મૂળ રૂપ, મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોની સમકક્ષાના અને આર્ય પરંપરાના પ્રાચીન ગ્રંથો ગણ્યા છે " (જુઓ Indian Antiquary 1896 p. 313 to 328) આ ધર્મ નિબંધો પેઠે જ લક્ષિત માર્ગના સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં પણ બારમા શતકથી પુરાણો વેદ અને મહાભારત પેઠે પ્રમાણરૂપ ગણાવા માંડ્યાં છે. આવી પ્રતિષ્ઠા મળવા માટે ઓછામાં ઓછા બરસો ત્રણસો

* રાજશેખરના સમય માટે જુઓ નાગરી પ્રચાસિની, પદ્મિકા

મા. ૬ અં. ૬ પૃ. ૩૭૧

વર્ષો જ્યાં જોઈએ એમ માનીએ અને રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો વિજાનેશ્વર, અપરાધ વગેરે જેમાંથી ઉતારા કરે છે તે અઢાવીશ ઓગણત્રીશ પુરાણો નવમા દશમા શતકમાં વિદ્યમાન હતાં એમ માન્યા વગર છુટકો નથી. મતલબ કે અદાર પુરાણોની યાદી પણ નવમા શતકમાં તૈયાર થઈ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રો. વિસ્મને એ વખતની ઐતિહાસિક શોધખોળની સ્થિતિમાં પુરાણોના સમય માટે ગુપ્ત રાજ્યો સાતમા શતકમાં થઈ ગયા, એમ માનીને તથા પુરાણોમા મુસલમાન હુમલાઓ વિશે ઉલ્લેખો છે; અને મુસલમાનો આઠમા શતકમાં ખેલવેલા આવ્યા છે એમ ગણીને ૯ મા થી ૧૭ મા શતક સુધીમાં પુરાણો રચાયા છે એમ ગણ્યું છે (જુઓ Preface to Vishnu Purana).

પણ દવે ગુપ્ત રાજ્યોનો સમય ચોથા પાંચમા શતકમાં નિશ્ચિત થઈ ગયો છે અને પુરાણોમાં યવન, શક, હણ, તુરુષક વગેરે જે શબ્દો આવે છે તે કેવળ મુસલમાન વાચક નહિ પણ મુસલમાનો ખેલાં આવેલા પરદેશીઓના પણ વાચક છે, એ સર્વમાન્ય થઈ ગયું છે એટલે હાલના પ્રાચ્યવિદ્યાલિજો જુદા જુદા પુરાણો વિશે વિસ્મને દરાવેલા સમયને સામાન્ય રીતે ત્રણસો ચારસો વરસ પાછળ હાડાડે જોઈએ, એમ કહે છે. (જુઓ માર્કેડેય પુરાણના ઇમેજી ભાષાંતરનો પાર્નિટરનો ઉપોદ્ધાત) પણ ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ પાછળથી થયેલા મોટા ઉમેરાઓને ન ગણીએ તો પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ ઈ. સ. ચોથા શતક આગળ અટકે છે. માટે ઈ. સ. ચોથાથી નવમા દશમા શતક સુધીમા હાલના મુખ્ય પુરાણો રચાયાં હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે, મિ. જેક્સને પુરાણોના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. વેદિક તથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક સુધીના સાહિત્યમા જે પુરાણ માટે ઉલ્લેખો મળે છે અને જેમાંથી હાલનાં પુરાણોએ કેટલુંક વસ્તુ લીધું છે. તે મૂળપુરાણ મેગેસ્થનીસે જોયું હોવું જોઈએ માટે તે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પછી રચાયું નથી.

અને દાહનાં પુરાણોનો મોટો ભાગ ઈ. સ. છઠા સતકમાં રચાયેલો હોવાનો સંભવ છે; જો કે કેટલાકમાં પાછળથી ઉમેરા થયા દશે.

(જુઓ B. B. R. A. S. Centenary Memorial Volume)

નૂનાં પુરાણો

પુરાણોમાં આપેલી કળિયુગના રાગ્નઓની વંશાવળી ઈ. સ. ત્રીસા સતકમાં થઈ ગયેલા રાગ્નઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, માટે એ ત્રીસા સતક પહેલાં ન રચાયેલાં હોવાં જોઈએ, એ સાદું અનુમાન છે. પણ આ કળિયુગની વંશાવળીઓનું રચાન પુરાણોમાં ઘણું નહાતું છે, સાત જ પુરાણોમાં આ વંશાવળી આપેલ છે. અને પુરાણોનું સ્વરૂપ જોતાં આ વંશાવળી પાછળથી ઉમેરાયેલ હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. મતશ્રવ કે બીજા ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી કોઈ પુરાણો ઈ. સ. ત્રીસા સતક પહેલાનાં હોય તો વંશાવળીઓવાળો પુરાવો ખાસ નહોતો નથી. અને આવા પુરાવાઓ છે પણ ખરા. જ્યાં પુરાણો અને મહાભારત, પુરાણ વિશે ઉલ્લેખ કરે છે અને એ ઉલ્લેખો ઉપરથી દાહનાં પુરાણો રચાયા પહેલાં પણ કોઈક જાતનાં પુરાણો હોવાનું સ્પષ્ટ મળે છે. વળી કવિવર અશ્વઘોષ, ભાસ અને કાલિદાસથી આરંભી શંકરાચાર્ય સુધીના અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યકારો મહાભારત સાથે પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પૌરાણિક કથાઓનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરે છે. પુરાણોમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવેલા ઉતારાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે એ દેખીતું છે. આ બાબત ઉપર પહેલપહેલું ધ્યાન છુલ્હર સાહેબે ખેંચ્યું હતું અને એ સમર્થ સંસ્કૃત વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં એક લેખ લખીને પુરાણોની ગ્રામીનતા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. એ લેખમાં અપાયેલા પુરાવાઓ પાછળથી આ દેશના ઇતિહાસ સંશોધકોમાં સામાન્ય રીતે માન્ય રહેલા છે.

ખાસ કરીને આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્રમાંથી શોધી કાઢેલા પૌરાણિક ઉતારા બહુ ઉપયોગી છે, પણ પુરાણોત્તર સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેના પુરાણોનો સંબંધ કાળના વિપરીત ક્રમમાં પાછે પગલે જોવા એ વધારે પ્રકાશક હોવાથી શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦) થી શરૂ કરી આપસ્તમ્ય સુધીનાં પુરાણોનાં ચિહ્નો નીચે ઉતાર્યા છે.

શંકરાચાર્ય અને પુરાણો

જુલ્હર સાહેબે જ ઉપર કહેલા લેખમાં નોંધ કરી છે કે “બ્રહ્મ-સૂત્રલાખ્યમાં શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે. જે માર્કંડેય પુરાણમાં હોવાનું છુસેને શોધી કાઢ્યું છે, વળી શંકરાચાર્ય પુરાણનામથી પણ ઉતારા કરે છે અને પુરાણો સાથે શંકરાચાર્યના ગ્રન્થોને વધારે મેળવવામાં આવે તો ખીજા ઉતારાઓનું મૂળ મળી આવે ખરૂં.” (Indian Antiquary 1896)

જુલ્હર સાહેબની સૂચનાને અનુસરી મેં શંકરાચાર્યનાં બ્રહ્મસૂત્ર-લાખ્યમાંનાં ઉપનિષદ ખંડારનાં ઉદાહરણો શોધી જોયા તો મોટાં ભાગ ભગવદ્ગીતામાંથી અને કેટલાક મહાભારતમાંથી છે. જોકે કોઈ સંશોધકે મહાભારત કે પુરાણોના ઉતારાઓ મેળવવાનો શ્રમ લીધો નથી. પણ સ્મૃતાવપિ, તથા ચ સ્મૃતિઃ, સ્મરન્તિ ચ, સ્મરન્તિ ચ વ્યાસાદ્યઃ, અથવા તથા ચ ત્રિપાયનઃ એમ કહીને શંકરાચાર્ય જે શ્લોકો ઉતારે છે તેમાંના ઘણાખરા મહાભારતમાં મળે છે. પણ આવાજ ઉદ્દેશો સાથે ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો પુરાણોમાંથી લીધેલા દેખાય છે, દા. તઃ—

* દાખલા તરીકે.—

સ્તૂતોઃ—

જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવૈર્દેવિધિવ્યવસ્થુ પ્રલીયતે ।

જ્યોતિષ્વાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયો પ્રલોયતે ॥

બ. સૂ. અ. ૨ પા. ૩ સૂ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૩૪૭ પ્રલો. ૨૧

સ્મૃતિશ્ચ ભવતિ:—

તેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે ।

તાન્યેવ તે પ્રપચન્તે સંજયમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥

હિંદાદિસ્રે મૃદુક્રૂરે ધર્માધર્માવૃતાનૃતે ।

તદ્ભાવિતાઃ પ્રપચન્તે તત્માત્મત્તસ્ય રોચતે ॥

ધ્ર. સુ. અ. ૧ પા. ૩ સુ. ૩૦

આ બે શ્લોકો નીચેના ગ્રન્થોમાં મળ્યા છે:—

મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ શ્લો. ૮૫, ૮૬

વાયુપુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૭, ૫૮

વિષ્ણુપુરાણ અ. ૧ અ. ૫ શ્લો. ૫૯, ૬૦

માર્કण્ડેય પુરાણ અ. ૪૮ શ્લો. ૩૯, ૪૦

આ ઉપરાંત પણ બીજાં પુરાણોમાં સૃષ્ટિ પ્રસંગમાં મળવાનો સંભવ છે. આગળ આશતાં ઉપજાળ સૂત્રના લાખ્યના અન્તમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતાવપિ:—

વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાહુઃ શ્રાદ્ધાણાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

વક્તવ્યમધિભૂત તુ વર્હસ્તપ્રાધિદૈવતમ્ ॥

ધ્ર. સુ. અ. ૨ પા. ૪ સુ. ૧૪

મ. શાં. મો. અ. ૧૧૮ શ્લો. ૫

ઈતિ સ્મર્યન્તે:—

મથા તોષા મથા સૃષ્ટ્યા યન્માં પશ્યસિ નરદ ।

સર્વભૂતગુણેયુક્તં નેર્વ માં જાતુમર્હસિ ॥

ધ્ર. સુ. અ. ૩ પા. ૨ સુ. ૧૮

મ. શાં. મો. અ. ૩૪૭ શ્લો. ૪૫

સ્મૃતિરપિ:—

ઋષીણાં નામધેયાનિ યાશ્ચ વેદેષુ દૃષ્ટયઃ ।
 શર્વર્યન્તે પ્રસૂતાનાં તાન્યૈર્વૈમ્યો દદાત્યજઃ ॥
 યથર્તુષ્ટતુલિજ્ઞાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયં ।
 દૃશ્યન્તે તાનિ તાન્યૈવ તથા ભાવા યુગાદિષુ ॥
 યથાભિમાનિનો તીતાસ્તુજ્યાસ્તે સાંપ્રતૈરિહ ।
 દેવા દેવૈસ્તીતૈર્હિ રૂપૈર્નામભિરેવ ચ ॥

આ ત્રણુમાથી ઉપલા એ શ્લોકો નીચેના ગ્રન્થોમાં મને
 મળ્યા છે:—

ઘાયુપુરાણ અ. ૧ પ્રહો. ૬૪, ૬૨ .
 ધિષ્ણુપુરાણ એ. ૧ અ. ૫ પ્રહો. ૬૩, ૬૪.
 માર્કેન્દેયપુરાણ અ. ૪૮ પ્રહો, ૪૩, ૪૪

મહાભારતના ઉપક્રાંત અધ્યાયમાં ઉપરને મળતા શ્લોકો છે.
 (જુઓ શ્લોક ૯૪ તથા ૧૦૯) પણ એમાં પાઠ ફેર છે. અને
 શંકરાચાર્યનો પાઠ મહાભારતના પાઠ કરતાં વાલુ વગેરે પુરાણોના
 પાઠને અનુસરતો છે.

શંકરાચાર્યે એજ અધ્યાયના એજ પાઠના ૨૮ માં સૂત્રના
 ભાષ્યમાં નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે:—

સ્મૃતિરપિ—

અનાદિનિધના નિત્યા વાણુસૃષ્ટા સ્વયંમુવા ।
 આદૌ વેદમયી દિવ્યા યતઃ સર્વા પ્રવૃત્તયઃ ॥
 નામરૂપ ચ ભૂતાનાં કર્મણાં ચ પ્રવર્તનમ્ ।
 વેદશબ્દેમ્ય ઇવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

સર્વેષાં તુ સ નામાનિ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

વેદશાસ્ત્રેભ્ય એવાદૌ નિર્મમે સ મહેશ્વરઃ ॥

અ. સ્. અ. ૧ પા. ૩ સ્. ૨૮

આ ત્રણમાંથી બીજાને શ્લોક વાયુપુરાણમાં અ. ૧ પ્રલો. ૬૩ મો છે, વિષ્ણુ પુરાણમાં અ. ૧ અ. ૫ પ્રલો. ૬૨ મો છે અને માર્કંડેયમાં અ. ૪૮ શ્લો. ૪૨ મો છે. અને મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ માં ૧૪-૧૫ મો છે. આ રીતે વાયુ, વિષ્ણુ, અને માર્કંડેયના એકજ પ્રકરણમાં મળી આવતા પાંચ શ્લોકો શંકરાચાર્યે સ્મૃતિ નામથી ઉતાર્યા છે. આ વચ્ચે શ્લોક (વાયુ. અ. ૯ શ્લો. ૬૩) મનુ-સ્મૃતિમાં (અ. ૧ પ્રલો. ૨૧) પણ મળે છે. અને પહેલા અર્ધો શ્લોક મ. શાં. મો. અ. ૨૩૮ પ્રલો. ૧૩ માં છે.

આ પ્રકરણમાં શંકરાચાર્યે મહાભારતમાંથી ઉતારેા નથી કર્યો એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. x

x કદાચ આ પ્રકરણના શ્લોકોના વાયુ, વિષ્ણુ, મહાભારત વિગેરેના પાઠો પરસ્પર મેળવતાં એકું લાગે છે કે આ બધાનું મૂળ અત્યારે વાયુમાં રહે છે. વાયુ અ. ૯ ને મહાભારત શા. પ. અ. ૨૦૮ સાથે સરખાવતા મહાભારતના ૮૪ માં શ્લોકથી આગળના ૯૫ માં સુધીના શ્લોકો વાયુ પુ. ના ૫૬ માંથી ૬૪ સુધીને અનુસરે છે. આમાં મહાભા. ના ૯૧, ૯૨ અને ૯૩ શ્લોકો વાયુમાં કે વિષ્ણુ માર્કંડેયમાં નથી અને વાયુનો ૬૫ મો શ્લોક મહાભા. માં છેક ૧૦૯ મો શ્લોક છે. માર્કંડેય અ. ૪૮ ના ૩૬ થી ૪૫ સુધીના દસ શ્લોકો બરાબર. રાખ્દોના થોડા પાઠાવર સાથે વાયુના ૫૩ થી ૬૬ સુધીના શ્લોકોને અનુસરે છે. માત્ર વાયુના વચ્ચે ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છોડી દીધા છે. અને વિષ્ણુ પુરાણનો તો ૬૫ શ્લોકનો એ આખો અધ્યાય (અ. ૧ અ. ૫) વાયુના અ. ૯ ના ૬૬ સુધીના શ્લોકોને રાખ્દોના કેટલાક ફેરફાર સાથે અનુસરે છે. અને આ પ્રસંગના-શ્લોકો ૫૬ થી ૬૪ સુધીના તો વાયુના ૫૬ થી ૬૫ સુધીના શ્લોકોને બરાબર અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુએ વાયુના ૬૦, ૬૧ ને ૬૨ શ્લોકો છોડી દીધા છે; જ્યારે ૬૧ મો શ્લોક હવલમનના ઉમેરો છે.

૫૫ શંકરાચાર્યે પુરાણ નામથી ફેરલાકે ઉતારા કર્યા છે:—
તથાદુઃ પૌર્ણિકા:—

અચિન્ન્યાઃ સ્વદુ વે માયા ન નાન્નર્વેગ યોજયેન્ ।

પ્રકૃતિભ્યઃ પરં યચ તદચિન્નમય મ્લેચનમ્ ॥

મ. સુ. અ. ૨. પા. ૧. સુ. ૨૮

આ શ્લોક વાયુ પુરાણમાં અ. ૪૪ માં આદ્યેશો શ્લોક છે. માત્ર વાયુમાં ચોથું ૫૬ તદ્વિત્યં ચ પ્રમાણ્યતે એ રીતે છે. ૫૫ અક્ષાંશ પુરાણમાં શંકરાચાર્યે ઉતારેલો પાઠ ૪/ મળે છે. આનંદાશ્રમ પાસેની વાયુની અમુક પ્રતિમાં તદ્વિત્યં પ્રમાણ્યતે એમ પાઠાંતર હતું એ તો ખોટું ૪/ છે. તદ્વિત્યં પ્રમાણ્યતે એમ દોષ તો ચાલે, નહિ તો શંકરાચાર્યનો પાઠ ઉત્તમ છે.

બીજે સ્થળે નીચેનો શ્લોક ભાષ્યકારે ઉતાર્યો છે:—

અનથ સંક્ષેપમિમં શ્રુણુષ્વં નારાયણઃ સર્વમિદં પુણઃ ।

સ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્ગં સંહારકાલે ચ તદતિમૂયઃ ॥

પુરાણે.

મ. સુ. અ. ૨. પા. ૧. સુ. ૧

આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે પાઠાંતર સાથે વાયુ પુરાણમાં (અ. ૧ શ્લોક. ૨૦૬) મળે છે, બીજા ૫૬મા નારાયણઃ ને અદ્યે મદેશ્વરઃ છે અને ચોથામાં ચ તદતિમૂયઃ એ શબ્દોને અદ્યે પુનરાદ્યદીત શબ્દો છે. વાયુપુરાણ આગળ હતું છે તેમ શૈવ ગણાતું દોષાથી ખેડેલો ફેરફાર સ્વાભાવિક છે. બીજા ફેરફારમાં અર્થ એક ૪/ છે, એટલે એ પાઠાંતર મહત્વનું નથી. ૫૫ આ ઉદાહરણ પુરાણોના સમય ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. કારણ કે ૨-૧-૧ના ભાષ્યમાં કપિવ્રતનું ખંડન કરતાં શંકરાચાર્ય અદ્યેત પ્રતિપાદક રમૂતિ વચનોનાં ઉદાહરણો આપે છે. એમાં ભગવદ્ગીતા, ધર્મસૂત્રો, મનુસ્મૃતિ વગેરે સાથે મહાભારત શાંતિપર્વમાંથી એક ઉતારો આપેલો છે અને

इतिपुराणे એમ કહીને ઉપરનો શ્લોક ઉતારેલો છે. હવે જો બાગ-
વતનાં અથવા વિષ્ણુપુરાણનાં સ્પષ્ટ બ્રહ્માર્મક્ય પ્રતિપાદક વચનો
શંકરાચાર્ય પાસે હોત તો ઉપર ઉતાર્યો છે તેવો શંકર અદ્વૈત મતને
બહુ ઓછો ટેકો આપનારો શ્લોક શા માટે ઉતારત ? એટલી વાત
ખરી છે કે શંકરાચાર્ય બનતાં સુધી પ્રાચીન—અતિ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથો-
માંથી જ ઉતારા કરે છે. એટલે શંકરાચાર્યના વખતમાં જો વિષ્ણુ-
પુરાણની જૂના અન્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠા મનુસ્મૃતિ વગેરે નેટલી ન
બંધાઈ હોય તો બાળ્યકાર એમાંથી ઉતારો ન કરે એ સંભવિત છે.
ખરી રીતે શંકરાચાર્યે વાયુ શિવાય બીજું કોઈ પુરાણ જોયું હોય
એમ સાબીત થતું નથી, અને શંકરાચાર્ય પાસે પણ વાયુની આપણી
પાસે છે તેથી જુદાં પાદાતરોવાળી પ્રત હોવાનો સંભવ છે. અથવા
કોઈ જૂનાં પુરાણોમાંથી શંકરાચાર્યે ઉતારાઓ કર્યા હોય.

વળી શંકરાચાર્યે સ્મૃતિષ્ઠ કહીને નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्रपन्ते प्रतिसंवरे ।

परस्यान्ते कृतात्मनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

ब्र. सू. अ. ४. ૩. ૧૧.

ક આ રીતે જોતા વિષ્ણુ સહસ્રનામ બાળ્ય અને સનત્સુગતીય બાળ્યમાં
શ્રી શંકરાચાર્યે પદ્યપુરાણમાંથી ઉતારા કર્યા છે તથા પદ્યપુરાણાતર્જત વાસુદેવ
સહસ્ર નામ ઉપર શંકરાચાર્યે બાળ્ય કર્યું છે માટે પદ્યપુરાણ શંકરાચાર્ય
પહેલાનું છે વગેરે અર્થબદ્ધ સૂરનાય કાળેના કથનો ગળે ઉતરતા નથી. એ જ રીતે
ઐતર્યોદ્ધૈય ઉત્તરગીતા બાળ્યમાં પુરાણાનિ વ્રાજ્ઞાદીનિ એ રીતે બધા પુરાણનો
લક્ષ્યેષ કર્યો છે એમ કાળે કહે છે. પણ શંકરાચાર્યનાં ઉપનિષદો ગીતા
અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં બાળ્યોમાં એક પણ પુરાણનો નામથી નિર્દેશ નથી.
અને જે ઉતારા છે તે ઉપર દર્શાવ્યા છે એટલે આ ઐતર્યોદ્ધૈય તથા
શંકરાચાર્યના કહેવાના અન્યો વિષે સંકાનું કારણ રહે છે. બીજી રીતે પણ
ઉત્તરગીતા માંદૂષ્યકારિકાકાર ઐતર્યોદ્ધૈયની કૃતિ હોવા વિષે અને વિષ્ણુસહસ્ર-
નામ બાળ્ય વગેરે અન્યો બાળ્યકાર શંકરાચાર્યની કૃતિઓ હોવા બાબત
વિદ્વાનોને સંકા છે.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ વાયુપુરાણનાં નીચેનાં વંચનોમાં મળે છે:-
મત્વળા સદૃદેવૈશ્વ સંપ્રાપ્તે પ્રતિમંચરે ।

તપસોન્તે ક્રિયામાનો ચુદ્ધાવરથામનીપિણઃ ॥

અવ્યક્તે સંપ્રલીયન્તે સર્વે તે ક્ષણદર્શિનઃ ।

વાયુ પુ. મ. ૧૦૧ પ્રલો. ૮૫

કુમારિશ્વ અને પુરાણો.

શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦) ખેડાં પચાસેક વર્ષે કુમારિશ્વ
ભટ્ટ થઈ ગયા ગણાય છે. એમણે પુરાણને વેદાંગ સમાન પ્રમાણ
રૂપ માનેલ છે, જુઓ:-

પુરાણં માનવો ધર્મઃ સાક્ષો વેદશ્ચિકિત્સિતમ્ ।

इतिहि तुल्यवत् प्रामाण्यकरणम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૩૩૭

વળા બીજે ઠેકાણે, શ્રીયુત પી. વી. કાણેએ જતાવ્યું છે તેમ-
કહે છે કે:-

एषैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः । उपाख्यानानि
त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभागकथनं किंचिद्वेદमूलम् ।
वंશानુक्रमणमपि दर्शनरमरणमूलम् । देशकालपरिमाणमप्यनुमान-
पूर्वकम् । भाविकथनमपि वेदमूलम् ।

તંત્ર વાર્તિક પા. ૭૬

ઉપરના વચનમાં કુમારિશ્વ ભટ્ટે પુરાણના જે વિષયો ગણાવ્યા
છે તે ઉપરથી રા. કાણે કહે છે તેમ તેણે હાલનાં પુરાણોમાંથી જ
કોઈક જોયા હોય એમ રૂપ દેખાય છે. વળી જુસ્સર સાહેબ,
ઉપર વારંવાર ઉદાહરણ લેખમાં ‘પુરાણમાંથી કોઈ ઉતારો તંત્ર
વાર્તિકમાં મળતો નથી’ એમ કહે છે. પણ રા. કાણેએ નીચેના
શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં ટાકેલો શોધી કાઢ્યો છે.

યથર્તાવૃત્તલિङ્ગાનિ. વગેરે ઉપર શંકરાચાર્યે કરેલા ઉતારા રૂંદો જોયેલો શ્લોક તંત્રવાર્તિકમાં મળે છે (પા. ૧૨૬). આ શ્લોક વિષ્ણુ પુરાણ (૧. ૫. ૬૪) અને માર્કંડેય પુરાણ (૪૮, ૪૪) માં છે એમ શ. કાણે કહે છે. (J. B. B. R. A. Society 1925 April p. 102 n. 37) પણ આપણે ઉપર જોયું છે તેમ આ શ્લોક વાસુ પુરાણમાંયે મળે છે. આ ઉપરાંત “કુમારિલે પુરાણો મેરને સ્વર્ગ કહે છે તથા કલિયુગમાં બૌદ્ધો અને બીજા પાખંડીઓ ધર્મ-વ્યુત્ક્રમ કરી દેશે એમ કહે છે, એ રીતે કહ્યું છે. (જુઓ કાણેનો ઉપર કહેલો લેખ પા. ૧૦૨) આ રીતે કુમારિલને પુરાણોની ખખર હતી એમ સિદ્ધ થાય છે; પણ ક્યા પુરાણોની એ નક્કી કહી શકાતું નથી.

બાણ કવિ અને પુરાણો

જુહ્વર સાહેબ કહે છે કે “સાતમા સતકના સંસ્કૃત લેખકોમાં ખાસ કરીને બાણ ભટ્ટે વારંવાર પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આ મહાકવિએ માર્કંડેય પુરાણનાં દેવીમાહાત્મ્યની કથા પોતાના ચંડી-સતકમાં ગુંથી છે અને બીજા પણ અનેક પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને દર્પચરિતમાં પોતાનો પુસ્તકવાચક પવનપ્રોક્ત પુરાણ વાંચતો દત્તો એમ લખ્યું છે. આ પવનપ્રોક્ત પુરાણ તે વાયુપુરાણ જ હોવું જોઈએ.

બાણે અને તેના પુત્રે કાદંબરીમાં જે પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે તે બધા તો એક ખાસ નિબંધની અધિક્ષા રાખે છે.”

જુહ્વર સાહેબની આ મુચના યથાર્થ લાગવાથી મેં કાદંબરી અને દર્પચરિત જોયાં. કાદંબરીમાં, મહાભારત, રામાયણ, બૃહત્કથા, દરિવંશ અને પુરાણનાં નામ મળે છે.

મહાભારતપુરાણરામાયણાનુરાગિણા વૃહત્કથાકુશલેન ।

કા. પા. ૧૦૬

હરિવંદાકથેયાનેકચાલક્રીડારમણીયા ॥

કા. પા. ૧૦૭

મદાબારન, રામાયણનું ઇ. સ. ૬૦૦ થી પ્રાચીનપણું તે બીજા પુરાણો ઉપરથી સિદ્ધ છે. પણ જૂદાંકથા અને દરિવંશના નામ બાળે લખ્યાં છે એ ઉપરથી એ બે ગ્રન્થો ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાંના હરે છે. દરિવંશમાંથી બાળના જુદા સમકાલીન મુખ્ય મુદ્દરપ્રાકૃતવટતાં લીધે છે એમ વર્ગો પહેલાં બંદિમચંદ ચંદાપા-ધ્યાયે એમના કૃષ્ણચરિત્રમાં નોંધ્યું છે.

પુરાણોનો ઉપરના વચનમાં સામાન્ય ઉલ્લેખ બાળે કર્યો છે પણ એ ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણો બાળના વખતમાં વિદ્યમાન હતાં એ નક્કી થતું નથી. વાયુપુરાણનું દર્પચરિત્રમાં નામ લીધું છે એટલે એ વિશે શંકા નથી રહેતી. વળી સદ્ગત કાળે સિવાય બીજા કોઈનું ધ્યાન એમાં નથી પણ કાદંબરીમાં પુરાણે વાયુમલ્લપિતમ્ । વા. પા. ૮૪ એ રીતે સ્પષ્ટ વાયુ પુરાણનો ઉલ્લેખ છે. આ રીતે બાળે કવિને પુરાણોમાં વાયુપુરાણ બહુ પરિચિત હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત બાળે કરેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી ક્યાં ક્યાં પુરાણોનો તેણે આધાર લીધો છે એ વિશે તકો થયા છે.

ડા. ફુદરે (Führer) કહ્યું છે કે “બાળે જ્યારે દર્પચરિત્ર લખ્યું ત્યારે એની પાસે નીચેના મંદૂત ગ્રન્થો હોવા જોઈએ. રામાયણ, મદાબારન, દરિવંશ, વાયુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ભાગવત-પુરાણ અને માર્કંડેય પુરાણ.”

૨. The Sanskrit literature which Bāna has had before him when writing his life of Harshavardhana, consists in the Rāmāyaṇa, Mahābharāt, Harivansha, Vāyupurāṇa, Agnipurāṇa, Bhāgavatapurāṇa, and Mārkaṇḍeyapurāṇa which fact I shall prove fully in my edition of the text.”—Proceedings of the International Congress of Orientalists

આ માન્યતા માટે ડૉ. ફુદ્દર હર્પચરિતની આજ્ઞામાં પુરાવાઓ આપવાના હતા પણ આપી શક્યા નથી એટલે ડૉ. વિન્સેટ રિમથ, ડૉ. ફુદ્દરની માન્યતાએ આ વચનનો પુરાવો રજુ કરે છે.^૩ મતલબ કે બુદ્ધરની સૂચના પ્રમાણે કોઈએ હજુ સુધી બાણના પૌરાણિક ઉદ્દેશોનો અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી બાણના કેટલાક ઉદ્દેશોનીયે સવિસ્તર ઉતાર્યા છે:—

અસુરગૃહીતામૃતાપહરણકૃતકપટપદુવિલાસિનીવેપસ્ય

દયામતયા ભગવતો હરેરિવાનુકુર્વતીમ્

કા. પા. ૨૨

આ કટકામાં બાણે સમુદ્રમંથન વખતે ભગવાન હરિએ અસુરોને છેતરવા માટે મોહિની રૂપ લીધાનો ઉદ્દેશ છે. હવે સમુદ્રમંથનની કથા મહાભારતમાં, રામાયણમાં, હરિવંશમાં અને ઘણાં પુરાણોમાં મળે છે અને બધે એકરૂપમાં નથી મળતી. હરિવંશમાં ખીબ્ધ કરતા જરા જુદે રૂપે આ કથા છે, માટે પહેલાં એ જોઈએ:—

“એક વખત વસંત ઋતુમાં ગંધમાદનના શિખરોમાં દૈત્યોને પુષ્પની, સુગંધથી એટલો મદ ચટ્યો કે એ આનંદમાં દૈત્યોએ વિચાર કર્યો કે જો પુલમા આટલું વીર્ય છે તો પાણીમાંની ઔષધિઓનું મંદર પર્વતવડે મંથન કરીએ તો કેટલું વીર્ય મળે? આ રીતે વિચાર કરીને પર્વતને ઉપાડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પર્વત ઉપાડી ન શક્યા ત્યારે બહાએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે “બધા દેવો, યક્ષો, ગંધર્વો સાથે મળીને તમે (દૈત્યો) અયત્ન કરો તો અમૃત માટે

૩. ડૉ. વિન્સેટ રિમથ કહે છે કે:—“Dr Fuhrer believed that he could prove the use by Bāṇa of the Agni, Bhāgavata and Mārkaṇḍeya Purāṇa as well as the Vayu.” The Early History of India (Third edition) p. 22.

પર્યંત ઉપડે, " પછી પર્યંત હિપાઠીને સુરોએ અને અમુરોએ કાં
સમુદ્રનું મંદર પર્યંતવડે વામુકિનું નેતરૂં દરીને દગ્ગરો વેગો મુધી
ઓપધિઓ સાથે મંથન કર્યું; ત્યારે એમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળ્યું તે
સોભથી અને ક્રોધથી અમુરો લઈ ગયા. પછી દેવો તે લેવા તૈયાર
થયા અને રાદુને કહ્યું. પછી દરિએ લડાઈમાં રાદુનું માથું કાપી
નાખ્યું અને ઈંદના લાચમાંથી તે અમૃતને પૃથ્વીએ જાતે લઈ લીધું "
(દરિવંશ ૩ અ. ૩૦). આ ક્રુટિન જેવી લાગતી કથામાં લગ્ન-
વાને મોહિની રૂપ લીધાની વાત જ નથી. વાયુપુરાણમાં શંકરે મંથન
કરતા નીકળેલું ઝેર પીધાની વાત છે પણ વિષ્ણુએ ઋવેષ લીધાની
વાત નથી. બાણે ઉપરના વચનમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુ લગવાને
ઋવેષ લઈને અમુરોને છેતરીને દેવાને અમૃત પાયાની કથા
ભાગવતમાં છે પણ બાણે ભાગવતમાંથી એ કથા લીધી છે એમ
કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિષ્ણુપુરાણમાં હુંકામાં પણ આ દષ્ટાકત
તો છે (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ, અંશ ૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦૬, ૧૦૭).

પણ મત્સ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

તતો નારાયણો માયામાસ્થિતો મોહિની પ્રમુઃ ।

સ્ત્રીરૂપમતુલં કૃત્વા દાનવાનભિસંસૃતઃ ॥

મત્સ્ય અ. ૨૫૧ શ્લો. ૮

મત્સ્યે આ કથા બીજેથી લઈને હુંકામાં કહી છે એમ આ
વચન ઉપરથી દેખાય છે.

રામાયણમાં પણ સમુદ્રમંથનની કથા છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે:—

एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैः सह ।

युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥

यदा क्षयं गत सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।

अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥

રામાયણ યા. .કાં. .સર્ગ ૪૬ શ્લો. ૪૮, ૪૯

રામાયણના આ વચનમાં વિષ્ણુએ માયાથી અમૃત દર્યાની
 ॥ત છે પણ સ્ત્રીવેષ ધારણ કર્યાની વાત નથી; મત્સ્યે રામાયણમાંથી
 વાચામાસ્થાય મોહિની શબ્દો લીધા જણાય છે. અને સ્ત્રીવેષની
 શત વધારે કહી છે એટલે મત્સ્યનું વચન રામાયણ પછીનું છે.
 પણ બાણે માત્ર રામાયણ ઉપરથી ઉપરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ
 દેખીતું છે. રામાયણની પેઠે મહાભારતમાં પણ આ કથા છે.

एतद्वत्सुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

अमृतांश्च महानादો ममेदमिति जल्पताम् ॥

ततो नारायणो मायां मोहिनीं समुपाश्रितः ।

स्त्रीरूपमदमुतं कृत्वा दानवानमिसंश्रितः ॥

ततस्तदमुतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।

મ. આ. અ. ૧૮ શ્લો. ૫૪, ૫૫

મહાભારતના આ શ્લોકો પણ રામાયણ પછીના છે અને
 મત્સ્યના તથા મહાભારતના વચનમાં એક જ અર્થ છે. એટલે બાણે
 મહાભારતમાં આ કથા વાંચી હોય એ દેખીતું છે પણ મહાભારત અને
 મત્સ્ય બેયમાં કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારો હોવાનો સંભવ છે. મહા-
 ભારતના આ ભાગમાં પુરાણોમાંથી ઘણા ઉતારા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. હવે
 વિષ્ણુપુરાણ કરતાં મહાભારતમાં આ કથા વધારે વિગતથી અને
 વિસ્તારથી છે અને સમુદ્રમંથનની કથામાં ધીમે ધીમે વધારો થતો
 ગયો છે. બાણ અમુરોએ કઈ લીધેલા અમૃતને પાણું લેવા માટે
 વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેશ લીધાની વાત કરે છે. મહાભારતોક્ત કથામાં
 અમુરોએ અમૃત લઈ લીધાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ વિષ્ણુપુરાણમાં
 સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ ઈ. ૧ અ. ૧ શ્લો. ૧૦૬.)

તે કે મહાભારતમાં જે અમુરોએ અમૃત સ્ત્રીરૂપ વિષ્ણુને
 આપી દીધું એમ તો છે જ.

આ બધા ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે હરિવંશ, રામા-
 યણ, મહાભારત-આદિપર્વ, મત્સ્ય, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ રીતે

ક્રમે ક્રમે સમુદ્રમંથનની કથામાં વધારે થતો ગયો છે અને બાણે વિષ્ણુના કે એના કોઈ મૂળના આધારે ઉપર આપેલું વચન લખ્યું છે. રાદુનું માયું દાખી નાખ્યાની કથા વિષ્ણુપુરાણમાં નથી અને મન્મથ-પુરાણમાં, મહાભારતમાં તથા હરિવંશમાં છે, એટલે વિષ્ણુપુરાણે હુંકું કરતાં ધણી વાતો છોડી દીધી છે (જુઓ મ. આ-અ-૧૯).

હિરણ્યાશ્વદાનવમિવ મહાવગહદંટ્ટાવિભિન્નવક્ષઃસ્થલમ્ ।

કા. ૬૪-૬૫

વરાહ-અવતારે હિરણ્યાશ્વને માર્યાની વાત ભાગવતમાં છે, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કે મહાભારત સહાપર્વમાં નથી. પણ ભાગવતકારે હરિવંશ (૩-અ-૧૩૯) માંથી લીધેલી લાગે છે. વાયુપુરાણ (અ-૯૭) માં પણ હુંકામાં વરાહે હિરણ્યાશ્વને માર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઉન્મદહૃદ્દિહલાકર્પણભયપલાયિતામિવ કાલિન્દીમ્ ।

કા. પા. ૨૨

બલભદ્રે યમુનાને બિંધ્યાની આ કથા ભાગવત, વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં છે. બાણે હરિવંશનું નામ લખ્યું જ છે એટલે આનું મૂળ હરિવંશ હોવાનો સંભવ છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૪૬).

કૈશ્રિત્કૃષ્ણચરિતમિવ દર્શયન્નિઃ સમુત્થાતવિયૂતગજદન્તૈઃ ।

કા. પા. ૬૪

કૃષ્ણે કુવલયાષીઃ દાસીને મારીને એના દાંતો ઉખેડી જાતે હાથમાં ધારણ કર્યાની વાત ભાગવતમાં, વિષ્ણુમાં અને હરિવંશમાં છે એટલે અહિં પણ મૂળ હરિવંશ જ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ. ૨૯, ૩૦)

મધુરોપવનમિવ વલાવલીઢદર્પિતધેનુકમ્ ।

કા. પા. ૮૩

જુઓ હરિ. ૨ અ-૧૩

ઉપાનિરુદ્ધસમાગમમિવ ચિત્રલેખાદર્શિતવિચિત્રસકલત્રિભુવનાકારમ્ ।

કા. પા. ૧૦૫

આ ઓખાહરણની કથાના પ્રસંગનું મૂળ પણ હરિવંશજ લાગે છે (જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧૮).

પુરાણમિવ વિભાગાવસ્થિતસકલભુવનકોશમ્ ।

કા. પા. ૧૮૪

ભુવનકોશનું વર્ણન ધણાખરાં પુરાણોમા હોય છે એટલે આ વચન ઉપરથી કોઈ એક પુરાણુ વિષે ચોક્કસ કહેવાય નહિ. પણ વાયુમા ભુવનવિન્યાસ શબ્દ છે, અને માર્કન્ડેયમા અને મત્સ્યમા ભુવનકોષવર્ણન એમ શબ્દ છે.

કૃષ્ણબાલચરિતમિવ તટકદમ્બશાલાધિરૂઢહરિકૃતજલપ્રપાતક્રીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૭

જુઓ હરિ ૨ અ-૧૧

કંસબલમિવ મધુકરકુલોપગીયમાનકુવલયાપીડમ્ ।

કા. પા. ૨૪૮

જુઓ હરિ-૨ અ-૧૧

उज्जयिन्यां च सेंद्रीपनिद्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य

त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् ।

કા. ૪ પા. ૩૪૧

કુકામા કૃષ્ણકથા સંબંધી બાણે ઉપર પ્રમાણે ધણા ઉલ્લેખો કર્યા છે પણ બંધાનું મૂળ હરિવંશમા મળે છે. હરિવંશમા ન હોય

૪ કાદંબરીની નિર્ણયસાગરમા ૧૮૯૭ માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબચાણી આશ્રિતનાં પાના નોંધ્યા છે.

અને હર્ષચરિતની ૧૮૯૭ માં નિ. પ્રે. માં છપાયેલ કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબે સંશોધેલ આશ્રિતને ઉપયોગ કર્યો છે.

અને વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં જ હોય એવી કોઈ વાતને ઉત્તેજ બાળે કરેલો મને મળ્યો નથી. આ ઉપરાંત ચક્ર-રાક્ષસમિથ મૃદોત્તેજચક્રમ્ (પા-પા-૧૪) જેવી ઘણી કથાઓ વિશે બાળે મદાભારતમાંથી ઉત્તેજો ક્યાં છે. પણ મદાભારત વિશે શંકાનું કારણ ન હોવાથી વિસ્તારમયને લીધે મદાભારતની કથાઓનાં સૂચનો જુદા તારવ્યા નથી. ઉપર સમુદ્ભવતના પ્રસંગમાં વિષ્ણુપુરાણ બાળેને જાણીતું હોવાનો સંભવ હત્યો છે. પણ પ્રહાદ્યચરિત્ર, દ્રુવચરિત્ર વગેરે વિષ્ણુમાં જ જે પહેલી વાર મળે છે એવી કોઈ કથાનું બાળે સૂચન કર્યું નથી એ ઉપરથી તો મદાભારત અને વિષ્ણુ જન્મેના મૂળ રૂપ કોઈ ત્રીજું પુરાણ બાળેના વખતમાં હોય અને એમાંથી વિષ્ણુએ સંક્ષેપમાં ઉતારો કર્યો હોય અને મદાભારતે વિસ્તારથી ઉતારો કર્યો હોય એવો સંભવ વધારે લાગે છે.

હર્ષચરિતમાં કાદંબરીથી જુદી જાતના પૌરાણિક ઉત્તેજો મળે છે—

નાસ્ય હરેરિવ વૃષવિરોધીનિ બાલચરિતાનિ ।

હર્ષ ચ. પા. ૭૭

જુઓ હરિ-૨ અ-૨૧

દ્વિજાનાં રાજા ગુરુદારમહાનમકાર્પાત્ । હર્ષ ચ.

પા. ૮૭

આ કથા ઘણાં પુરાણોમાં છે. પણ બાળે વાયુનું નામ લખ્યું છે એટલે વાયુ જે એનું મૂળ હોય તો બીજું પુરાણ મૂળ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. અને વાયુપુરાણમાં મળે છે (જુઓ. વાયુ-અ ૧૦-શ્લોકો. ૨૮, ૨૯).

પુરુરવા બ્રાહ્મણધનતૃષ્ણયા દયિતેનાયુષા વ્યયુજ્યત । હર્ષચ.

પા. ૮૭

આ કથાનું મૂળ મહાભારતમાં (જુઓ આ-અ-૬૧ શ્લો. ૧૪, ૨૬) અને વાયુપુરાણમાં છે (વાયુ-અ-૨ શ્લો. ૨૦ થી ૨૩) નહુષઃ પરકલત્રામિલાપી મહામુર્જંગ આસીત્ ।

આ કથા મહાભારતમાં છે (જુઓ ડ. અ. ૧૧, ઘ-અ-૧૮૧) ચયાતિરાહિતત્રાહણીવાણિમ્રહ્ણઃ પપાત ।

આ સૂચન મહાભારતની કથાનું છે (મ-આ-અ-૮૨)- માંધાતા માર્ગેણવ્યસનેન સપુત્રપૌત્રો રસાતલમગાત્ ।

પા. ૮૮

સુદ્યુમ્નઃ લીમય एवासीत् ।

એવન.

આ સૂચનની મૂળ કથા વાયુ વગેરે ઘણાખરાં પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ-અ-૮૫ શ્લો ૧૬).

સોમકસ્ય પ્રહ્યાતા જન્તુવધનિર્ઘૃણતા ।

એવન.

આ કથા મહાભારતમાં છે (મ-અ-અ-૧૨૮, ૧૨૧). પુરુકુત્સઃ કુત્સિતં કર્મ તપસ્યન્નપિ મેકલકન્યકાયામકરોત્ ।

એવન.

આ સૂચન પુરુકુત્સની સ્ત્રી નર્મદા દત્તી એટલા પૂરતું જ હોય તો એટલી વાત પુરાણોમાં છે જ (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૮૮ શ્લો. ૭૪) કુવલયાશ્વો મુર્જંગલોકપરિમ્રહાદશ્વતરકન્યામપિ ન પરિજહાર ।

એવન.

આ સૂચનનું મૂળ માર્કંડેય પુરાણમાં જ મને મળ્યું છે (જુઓ અ-૨૪).

પૃથુઃ પ્રથમપુરુષકઃ પરિમૂતવાન્પૃથિવીમ્ ।

એવન.

આ કથા ધણી પુરાણોમાં છે (જુઓ વાયુ અ-૬૨). પણ
પૃથુચરિત્રનો અન્યત્ર-કાદંબરીમાં એક રથજે-બાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે
ત્યાં પણ વાયુપુરાણના જ શબ્દોનો અનુવાદ કર્યો જણાય છે. જુઓ:-
વૈન્ય इव चापकोटिसमुत्सारितारातिकुलाचलो

વા. પા. ૬

આ પ્રસંગના વર્ણનમાં વાયુમાં નીચેના શબ્દો છે:-
तत उत्सारयामास शिलाजान्द्रानि सर्वशः ।

ધનુકોટચા તતો વૈન્યસ્તેન શૈલા વિવર્ધિતાઃ ॥

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૧૬૧

મત્સ્યપુરાણમાં નીચેના શબ્દો છે:-

धनुष्यकोट्या च शैलेन्द्रानुसार्य च महाबलः ।

મત્સ્ય. અ. ૧૦ શ્લો. ૩૧

કાદંબરીકારે વાયુમાંથી શબ્દો લીધા છે અને મત્સ્યે વાયુના
શબ્દોનો જ સંક્ષેપ કર્યો છે એ ઉપરના ઉતારા સરખાવતા અપ્પ
દેખાય છે.

नृगस्य कृकलासभावे वर्णसंकरः समदृश्यत ।^૧

મ. અનુ. પર્વ-અ. ૧૦૫ વા. રામાયણ-હ-કા-અ ૫૩

भागवत ૧૦ અ. ૬૪

સૌદાસેન ન રક્ષિતા પર્યાકુલીકૃતા ક્ષિતિઃ ।

દર્પચ. પા. ૭૮

૫. નૃગ કૃકલાસ થઈ ગયાની કથા ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં છે એ ઉપ-
રથી જ કુદૂરે બાણે ભાગવત ભેધુ હતું એમ માન્યું હોય તો એ વાત ઠકની
નથી; કારણ કે મ-અનુ પર્વમાં તથા વાલ્મીકિના રામાયણ (હ. કાંડ) માં
એ કથા છે. અને બાણે એ જ મથો ભેધા હતા એ ચોક્કસ છે એટલે બાણે
અજાણતાથી કે રામાયણેજ કથાનું સ્ત્રવન કર્યું હોય એ જ સંભવિત છે.

આ સૂચનનું મૂળ મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૧૯૨, ૧૯૩).
નલમવશાક્ષહૃદયં કલિરભિભૂતવાન્ ।

હર્ષચ. પા. ૮૮

નક્ષાખ્યાન મહાભારતનું પ્રસિદ્ધ આખ્યાન છે (ચ. અ. ૫૬).
સંવરણો મિત્રદુહિતરિ વિવલવતામગાત્

એજન.

સંવરણનું આખ્યાન મહાભારતમાં છે (મ. આ. અ. ૬૩) *
દશરથ દ્વિષ્ટરામોન્માદેન મૃત્યુમવાપ

એજન.

રામાયણ

કાર્તવીર્યો ગોત્રાક્ષણાતિપીડનેન નિધનમયાસીત્

એજન.

કાર્તવીર્યની કથા મહાભારતમાં છે (ચ. અ-૧૧૭).

એજન.

મરુત્ત દ્વિષ્ટવહુસુવર્ણકોડપિ દેવદ્વિજગ્રહમતો ન ધમ્ભૃવ ।

એજન (મ. આશ્વ. અ-૯)

અંતનુરતિવ્યસનાદેકાક્રો વિયુક્તો વાહિન્યા વિપિને વિલ્લાપ ।

એજન. (મ-આ-અ. ૧૦૬)

પાણ્ડુર્વનમધ્યગતો મત્સ્ય દ્વ મદનરસાવિષ્ટઃપ્રાણાન્મુમોચ ।

એજન. (મ-આ-અ ૧૩૪)

યુધિષ્ઠિરો ગુરુમયવિપણ્ણહૃદયઃ સમરગિરિસિ સત્યમુત્સૃષ્ટવાન્ ।

એજન. મ-દ્રોણ અ. ૧૮૬

પૃથુના ગૌરિયં કૃતેતિ યઃ સ્પર્ધમાન દ્વ મહૌ મહિર્ષી ચકાર ।

એજન પા. ૧૦૦

આ કથા પુરાણોમાં છે (શુઓ. ધાયુ-અ-૫૨ શ્લો. ૧૫૧).

શ્વેતગંગાવર્તપાણ્ડુરં પદમિવ ત્રિભુવનવન્દનીયં ત્રિવિક્રમસ્ય ।

એજન પા. ૨૧૬

આ રીતે વામનના ચરણક્રમમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાનું કાલિદાસ પણ કહે છે:—

યથૈવ શ્લાથ્યતે ગંગા પાદેન પરમેષ્ઠિનઃ

કુ સં ૬, ૭૬

વાયુપુરાણમાં ગંગાવતરણની કથા દુંકામાં છે (જુઓ અ. ૪૭). ત્યાં ગંગાને ૨૫૯ શબ્દોમાં મોમપાદમાંથી નીકળેલી કહી છે:—

સોમપાદપ્રમૂતા સા સત્ત્વા પ્રતિપદતે ।

વાયુ અ. ૪૭ પ્રશ્નો-૨૬

રામાયણમાં જે ગંગાવતરણની કથા છે તે વાયુ પુરાણને મળતી છે. હરિવંશ (૩. અ.-૧૭ પ્રશ્નો. ૨૨ થી ૨૫) માં વાયુના ઉપજ્ઞા વચનનો જુદો રીતે અનુવાદ છે. આ વામનાવતારના પદક્રમમાંથી ગંગા નીકળ્યાની વાત પહેલી વૈષ્ણવોએ ચકાવી હશે. હવે વૈષ્ણવોનું અત્યારે જે જીનું સાહિત્ય આપણી પાસે છે તેમાંથી હરિવંશમાં આ વાત નથી (જુઓ હરિ. ૩. અ. ૭૧-૭૨), પણ મહાભારત સભા પર્વમાં (મ. સભા.-અ-૪૭-પ્રશ્નો-૨૨) તથા વિષ્ણુપુરાણમાં મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના ચરણક્રમના અંતુષ્ઠમાંથી ગંગાને નીકળેલી કહી છે (જુઓ અં. ૪-અ. ૪-પ્રશ્નો, ૧૬.). બાણ અને કાલિદાસે હરિવંશથી જુદા, વિષ્ણુપુરાણના અને મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત વૈષ્ણવ ભાગોના મૂળરૂપ વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી આ ઉદ્ભવ લીધો જણાય છે.

પુરા ચરાહસંપર્કસંભૂતગર્ભયા મગવત્યા મુવા નરકો નામ સુનુરસા-
વિ રસાતલે ।

હર્ષચ પા. ૨૧૯

હરિવંશ (૨ અ-૬૩) માં તથા વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૫. અ-૨૧) માં આ કથાનું મૂળ છે.

બાણના વર્ણનોમાં કથાઓનાં એટલાં બધાં સ્તંભો સંભવિ

અધાં ઉતારતાં તો એક પુસ્તક થાય. પણ મોટે ભાગે મહાભારત, રામાયણ અને બૃહત્કથાનાં પાત્રો અને આખ્યાનોના સૂચનો ધણાં કે. એ અધાં ઉતારવાથી કાંઈ ફળ નથી. પુરાણોના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાખે એવા ઉદ્દેશો શોધતાં મહાભારત, રામાયણમાંથી ન હોય એવા ઉદ્દેશો હરિવંશમાંથી કે વાયુપુરાણમાંથી છે. આ પાંચેમાં જેનું મૂળ ન મળે એવા ઉદ્દેશો શોધી નેત્યા પણ ભાગ્યે જ મળે છે. ઉપર એક ઉદ્દેશનું મૂળ માર્કડેય પુરાણમાં મળે છે એ તો ખરું છે. આ ઉપરાંત બાણ કવિ જાતે શિવભક્ત છે અને અનેક શૈવ કથાઓના ઉદ્દેશો કરે છે. આ બધી કથાઓ વાયુપુરાણમાં મળતી નથી, માટે શૈવ કથાઓનું જુદું સાહિત્ય એ કાળે હોવું નેઈ એ, જેનો સંગ્રહ સ્કંદપુરાણ વગેરેમાં થયો છે. વળી બાણ શૈવ હોવા છતાં વૈષ્ણવ કથાઓના અનેક ઉદ્દેશો કરે છે. બાણને કૃષ્ણચરિત્ર સારી પેઠે જાણીતું છે. પણ કૃષ્ણચરિત્ર સંબંધી બાણના ઉદ્દેશોમાં એકેય એવો નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય પણ વિષ્ણુમાં કે ભાગવતમાં હોય. બાણ અવતારોનાં સૂચનો પણ કરે છે. કૃષ્ણાવતાર ઉપરાંત વરાહ, વામન અને તૃસિંહ અવતારનાં વર્ણન સૂચનો મળે છે. આ ત્રણેય અવતારો ગુપ્ત કાળમાં અતિ લોકપ્રિય હતા એ એ સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. હરિવંશમાં ભવિષ્યપર્વમાં આ ત્રણે અવતારોની કથા વિસ્તારથી છે. આ અવતારોની કથાઓ મહાભારતમાં યે પાછળથી દાખલ થયેલ છે. અને મહાભારત તથા હરિવંશ આ કથાઓ પુરાણમાંથી લીધેલી હોવાનું કહે છે.

મહાભારત અને હરિવંશમાં પુરાણે, પુરાણેષુ, એ રીતે બહુવચન વાપર્યું છે માટે વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં જુદાં જુદાં પુરાણો દતાં એમ માનવું કે એક જ વૈષ્ણવ પુરાણ હશે. એમ માનવું? દાહનું વિષ્ણુપુરાણ હરિવંશ પછીનું છે, એમાં હરિવંશ કરતાં કથાઓ ટુંકામાં છે, અને ભક્તિનું તત્ત્વ ધણું વધારે

છે. વિષ્ણુપુરાણના, દરિવંશના અને મદાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા અધ્યાયોના મૂળ ૩૫ વૈષ્ણવ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી સમુદ્રમંથન વખતે વિષ્ણુએ સ્ત્રીવેષ લીધાની તથા એવી બીજી કથાઓ બાજે લીધી છે એમ મને લાગે છે. દર્પચરિતમાં બાણ પોતે જ ભાગવતો, પૌરાણિકો અને પાંચમ્નિકોનો ઉલ્લેખ કરે છે (પા. ૨૩૬-૨૩૭), અને કાદંબરીમાં પાશુપતોનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે બાણના વખતમાં વાસુપુરાણ જેવા પુરાણો ઉપરાત વૈષ્ણવોનું તથા શૈવોનું પૌરાણિક સાહિત્ય હતું એમા શંકા નથી.

વરાહમિહિર અને પુરાણો.

બુદ્ધર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં કહેલું કે “ હમણાં તો મને લાગે છે કે, પુરાણોનો ઇતિહાસ ઈ. સ. ૬૦૦ થી આગળ લઈ જઈ શકાય એમ નથી એટલે કે ઈ. સ. ૬૦૦ થી જૂના કાળમા પુરાણોના સમયને લઈ જાય એવો કોઈ પુરાવો જડતો નથી. ”

(Indian Antiquary 1896 p. 328)

મને લાગે છે કે ઈ. સ. ૬૦૦ પહેલાં પણ થોડે સુધી જઈ શકાય એમ છે. બુદ્ધસંહિતાકાર મદાન જ્યોતિષી વરાહમિહિરનો સમય બાણ પહેલાં ૫૦ વર્ષ ઉપર મુકવો જોઈએ. (ઈ. સ. ૫૮૭ માં મરણ પામ્યા.) આ વરાહમિહિરે પૌરાણિક ઉલ્લેખો ભાગ્યે જ કર્યા છે. પણ નીચેના જે ઉલ્લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે:

આવ્રત્તકૌટાન્તમિદં નિવર્ત્તં ।

પુંજોપ્રયોગેણ જગન્નમસ્તમ્ ॥

બ્રોહ્મ ચ કા યત્ર ચતુર્મુખત્વ ।

મોશોપિ લોભાદ્રમિત્તો યુવત્યાઃ ॥

ઈ. સ. ૭૪ પ્રલો. ૨૦

અમૃતાસ્વાદવિરોધા-

ચિન્નમપિશિરઃ ફિલાસુરત્યેદમ્ ।

પ્રાણૈરપરિત્યક્તં

ગ્રંથતાં યાતં વદન્ત્યેકે ॥ ૧ ॥

इन्द्रकर्मण्डलाकृति—

રસિતત્વાત્ કિલ ન દ્વયતે. ગગને ।

अन्यच्च पर्वकालाद्

वरप्रदानात् कमलयोनेः ॥ २ ॥

શ્રુ. સં. અ. ૫

પ્રેક્ષા સ્વોક્તું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય પુરાણઃ (અ. ૩)માં કહ્યું છે કે “ પ્રજાપતિના શરીરના એ ભાગ થયા.. અર્ધુ શરીર સ્ત્રીરૂપ થયું અને અર્ધુ પુરૂષરૂપ; આ અર્ધુ સ્ત્રીરૂપ તેજ સાવિત્રી, શતરૂપા, સરસ્વતી, ગાયત્રી કે બ્રહ્માણી કહેવાય છે. પછી પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રીરૂપ જોઈને પ્રજાપતિ કામાદિત થયા અને ‘ અહો રૂપ અહો રૂપ ’ કહેવા માંડ્યું. પછી તે સ્ત્રીએ પિતા-પ્રજાપતિની પ્રદક્ષિણા કરવા માડી. પણ પ્રજાપતિની એને જોવાની ઉત્કંઠા એટલી બધી હતી કે તેણે જે દિશામાં સાવિત્રી ગઈ તે દિશામાં પોતાનું મુખ ઉત્પન્ન કર્યું. આ રીતે બ્રહ્માને ચાર ભોડા થયાં ”:—

अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वर्गवर्णिनो ।

पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया ॥

आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ।

विस्मयस्फुरदोष्ठं च पाश्चात्यमुदगात्ततः

चतुर्थमभवत्पश्चाद्वाम कामशरातुरम् ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૩ પ્રકો. ૩૬ થી ૩૮:--

પાણના મનુ મંત્રણી એ મંત્રોના મૂળરૂપ રાહનું ધ્યનું વિષદ્ભવે
સાધી નાખ્યાની વાતનો મત્તવમાં છે. (જા. ૨૫. ૧) અને જાણના
વગાનનો ઉત્તેજ આગવનમાં મળે છે. (મા. ૮. ૧.)

મદાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો

પુરાણોના કનિદાસ ઉપર બાળ કવિના ઉત્તેજો પો મદાકવિ
કાલિદાસના ઉત્તેજો મારે પ્રકાશ નાખે છે. બાળ પદેશના ગળાના
નમ્મન મંત્રોમાં ધળાનો મમમ નંદિય છે અને ધળાખરાના મોહમ
પોગણિક ગળામ એવા ઉત્તેજો બાળે જ મળે છે. આ કારણથી
જુદર નાદેજ પો બીજા મંત્રનજો પણ બાળ આગળ અટક્યા છે.
પણ મદાકવિ કાલિદાસના ઉત્તેજોનો અભ્યાસ કરવાથી પોગણિક
કનિદાસ ઉપર મારે પ્રકાશ પડે એવું છે એમ મને લાગ્યું છે.
કાલિદાસનો મમમ પણ તમે કીક મોહમ થઈ ગયો છે. બાળ અને
રવિશાનિ જેનો ઉત્તેજ કરે છે તે મદાકવિ કાલિદાસ પશ્ચિમના
પ્રાચ્યતત્ત્વજોને બદ્ધ મને ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં-અને ધણું કરી
એ શતકના આદ્યમાં ઈ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયા છે.
(જુઓ Sanskrit Drama P. 147) તે કે અત્ય વિદ્વાનો
કાલિદાસને અશ્વધોય પદેશાં વિ. મ. ના આદ્યમાં મુકે છે. (જુઓ
પરાકમની પ્રમાદી તથા Allahabad University studies Vol
11 1926 માં હેત્રેશચંદ્ર મદોપાધ્યાયનો લેખ.)

કાલિદાસને મદાભારત રામાયણ મુપરિચિત છે એ પ્રમિદ છે.
પણ એ મદાકવિએ પોતાના મંધાનું વગ્ન મદાભારત રામાયણમાં-
થી જ લીધું છે, એવું નથી. વળી દાખલાઓ અથવા કથાઓનાં
મૂલનો પણ કાલિદાસના મંધોમાં મદાભારત રામાયણ બદારનાં
મળે છે. આવાં બધાં મૂલનો એકઠાં કરવામાં આવે તો મંત્રન સાદિ-
ત્યના પુરાતત્ત્વમાં સારો ઉમેરો થાય. નીચે થોડા દાખલા આપ્યા છે:-

મેઘદૂત, કુમારમંભવ, રઘુવંશ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય
અને શાંકુતલ એ છે. મંધો નિઃસંદિગ્ધ. મદાકવિ કાલિદાસના, ગળામ

છે; તેમાંથી શાકુતલનું મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાંથી અને રઘુવંશનું રામાયણમાંથી છે એટલી વાત ખરી-એ કે રઘુવંશમાં દશરથ પહેલાંના દિલીપ, રઘુ અને અજ રાજાની હકીકત કાલિદાસે રામાયણમાંથી નથી લીધી એ દેખાતું છે. મેઘદૂતનું મૂળ એ વખતની પ્રચલિત કોઈ લોક કથા હશે. પાછળથી અમુક એકાદશીની કથામાં એ રસિક યક્ષની કથાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કુમારસંભવનું મૂળ મહાભારત રામાયણથી સ્વતંત્ર છે. એ શૈવકથા એ વખતના શિવભક્તોમાં ખૂબ લોકપ્રિય હશે. એલીફન્ટાનાં તથા ખીજાં શૈવગૃહા મન્દિરોમાં એ કથા કોતરેલી મળે છે. શિવ પાર્વતીનાં લક્ષ્મી કથા કાવ્યમાં ઉતારતાં કાલિદાસે પોતાની પ્રતિભાથી કેટલું નવું ઉમેર્યું છે એ જાણવા માટે પુરાણો સાથે કુમારસંભવને સરખાવી જોવું એજ ઉપાય છે. મહાભારતના શલ્યપર્વમાં (અ. ૪૬, ૪૭) તથા વનપર્વમાં (અ. ૨૨૭) સ્કન્દોત્પત્તિની કથા મળે છે પણ કાલિદાસના કુમારસંભવના પહેલા સાત સર્ગોને એ કથા સાથે કશો સંબંધ નથી. કાલિદાસના વખતમાં કોઈ શૈવસંહિતામાં કે શૈવપુરાણમાં કાલિદાસે વર્ણવી છે તેવી રીતે આખી કથા સળંગ હોવાનો સંભવ છે. એ જૂના શૈવપુરાણમાંથી મત્સ્યપુરાણમાં ઉતારો કયો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ કુમારસંભવના લગભગ ક્રમમાં એ આખી કથા કુમારની ઉત્પત્તિ સુધી મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. મત્સ્યપુરાણના ૫૮૮ શ્લોકના ૧૫૪ માં અધ્યાયનું તથા તે પછીના ન્હાના ન્હાના ચાર અધ્યાયોનું નામ જ કુમારસંભવ છે. કાલિદાસે આ નામ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી જ ઉપાડ્યું હશે, હવે કાલિદાસના કુમારસંભવની અને મત્સ્યપુરાણની કથા સરખાવીએ. મત્સ્યપુરાણના ૧૫૩ માં અધ્યાયમાં તારકાશુરના વિજયનું વર્ણન છે. અને ૧૫૪ માં અધ્યાયમાં શરઆતમાં દારેક દેવો જ્ઞાતાની રત્નિ કરે છે. આ વાત કાલિદાસના કુમારસંભવના ખીજા સર્ગમાં છે. દેવોની રત્નિના જવાબમાં જ્ઞાતા “તમે જ્યાં દેવો કેમ જ્ઞાતા થઈ ગયા છો” એમ પૂછે છે, તે

વાત બેય ગ્રન્થોમાં છે. પછી દેવોના તરફથી વાયુ જવાળ આપે છે એમ મત્સ્યપુરાણમાં છે. કાલિદાસ જૃહસ્પતિ પાસે જવાળ અપાવે છે. પછી બ્રહ્મા “ શંકરને પુત્ર તારકાસુરને મારશે માટે ઘાડો વખત વાટ લુઓ અને શંકરને પુત્ર થાય એવો પ્રયાસ કરો ” એમ જવાબ આપે છે. (લુઓ કુમારસંભવનો ખીન્ને સર્ગ) મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાસ કરવાનું દેવોને ન કહેતાં દેવો ગયા પછી બ્રહ્મા પોતે જ વિભાવરિને બોલાવે છે, તેની સ્તુતિ કરે છે, અને પછી ઉમાની માતા મેનાના ગર્ભસ્થાનમાં અમુક ફેરફાર કરવાનું કહે છે. (લુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ પ્રલો. ૫૬ થી ૬૫) આ વાત કુમારસંભવમાં નથી. પછી ઉમાનો જન્મ થાય છે, ઉમા મોટી થાય છે અને દિમાલયને ઘેર છદ્મના મોકલ્યા નારદ આવે છે. આ વાત કુમારસંભવમાં પહેલા સર્ગમાં છે. માત્ર નારદને છદ્મ મોકલ્યા છે એમ કહ્યું નથી. ઉમા શંકરનાં પત્ની થશે એમ નારદ દિમાલયને કહી જાય છે એટલી વાત કુમારસંભવમાં અને મત્સ્યમાં સરખી છે. પણ મત્સ્યમાં દિમાલય અને નારદની વાતચિતમાં લખાણ કર્યું છે. ત્વે કામદેવનું કામ પડે છે. એટલે છદ્મ કામદેવને માફ કરી, શંકરનું મન ઉમા તરફ ખેંચવાનું કહે છે અને કામદેવ પહેલાં આનાકાની કર્યા પછી એ કામ માથે લીએ છે. પછી વસંતભિત્ર સાથે કામ શંકરના ગ્ધાન તરફ જાય છે અને શંકરના મનમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે શંકરને દક્ષપુત્રી સતીનું ગમરણ થાય છે, પણ શંકર તરત જ પોતાના મનની વિકૃતિ કામાત્મક છે એમ જાણીને એ વિકૃતિને દૂર કરે છે. પછી હૃદયમાંથી નીકળી ગયેલા મદન વસંતની મદદથી આખાની મજરી રૂપ પોતાના મોહન બાણને મારે છે. આ બાણથી શંકરને કાંઈ અસર થતી નથી; ઉલટું શંકરનું ત્રીલું નેત્ર અગ્નિમય થઈ જાય છે અને એના અગ્નિથી દેવોના હાલાકાર વચ્ચે મદન બળી જાય છે. (લુઓ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૫૪ પ્રલો. ૨૦૮ થી ૨૫૦) કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં આજ ક્રમમાં કથા છે. માત્ર પાર્વતી પૂજા કરવા આવે છે વગેરે પ્રસંગ કાલિદાસે

વો ઉપજાવ્યો છે. છેવટનો પ્રસંગ કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો લખને
વર્ણવ્યો છે.---

જુઓ:—

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહેરતિ યાવદ્વિરઃ સ્વે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્સ વહ્નિર્મવનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

કુ. સં. ૩ પ્રલો. ૭૨

આનુ મૂળ મત્સ્યપુરાણનો નીચેનો શ્લોક છે:—

તન્નેત્રવિસ્ફુલિન્નેન ક્રોશતાં બાકવાસિનામ્ ।

ગમિતો મત્સ્યસાત્તૂર્ણ કંદર્પઃ કામિદર્પકઃ ॥

મત્સ્ય-પુ. અ. ૧૫૪ પ્રલો ૨૫૦

કુમારસંભવના ચોથા સર્ગમાં રતિવિજાપ આવે છે. કાલિદાસની
આ રમણીય રચનાનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના એક શ્લોકમાં છે:—

ચિલ્લાપ રતિઃ ક્રૂર વન્ધુના મધુના સહ ।

એવળ શ્લો. ૨૫૬

કાલિદાસે ચિલ્લાપ શબ્દ ન વાપર્યો છે.

ચિલ્લાપ વિકીર્ણમૂર્ધજા

કુ. સં. ૪. ૪

મત્સ્યપુરાણ વિજાપની વાતને અર્ધા શ્લોકમાં પતાવી દઈ ૧૦
શ્લોકમાં રતિ પાસે શકરની સ્તુતિ કરાવે છે, જે ભાગ કાલિદાસે
છોડી દીધો છે. વિજાપને અન્તે રતિ મરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે
આકાશવાણી થાય છે; તેમાં કાલિદાસે કામદેવના આ રીતના નાશનું

●વાસ્તવિક રામાયણમાં શકરે કંદર્પને બાળ્યાની વાત આવે છે, પણ
જરા જુદી રીતે છે. (જુઓ. બાલકાંડ સર્ગ-૨૩) અહીં શકર માટે
કૃતોદ્વાઈ અને તપસ્વન્તં એવાં બે વિશેષણો છે. એ બેનાં આ બાળતમાં
કાલિદાસ રામાયણને નહિ પણ પુરાણને અનુસરે છે.

કારણ દર્શાવ્યું છે. કાલિદાસ કહે છે કે “ પ્રજાપતિએ પોતાની પુત્રીમાં અભિલાષ કર્યો હતો પણ પછી વિક્રિયાને શકી દેતે કામ-દેવને શાપ આપ્યો અને શાપનો અવધિ પાર્વતીના સમ્રતો દર્શાવ્યો.”—

અભિલાપમુદીરિતેન્દ્રિયઃ સ્વસુતાયામકરોત્ પ્રજાપતિઃ ।

અથ તેન નિગૃહ્ય વિક્રિયા મભિશતઃ ફલમેતદન્વમૂત્ ॥

પરિણેષ્યપિ પાર્વતીં યદા તપસા તત્પ્રવળીકૃતો હરઃ ।

ઉપલબ્ધસુખસ્તદા સ્મરં વપુષા સ્વેન નિયોજયિષ્યતિ ॥

કુ. સં. ૪ શ્લો. ૪૧, ૪૨

આ શ્લોકનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણના ચાતુ પ્રકરણમાં નથી પણ એના ત્રીજા ચોથા અધ્યાયોમાં છે. બૃહત્સંહિતાએ ઉક્તિએના પ્રસંગમાં જે ઉતારો કર્યો છે તે પછી ચોથા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

સ્વસુતોપગમાદ્રહ્મા શશાપ કુસુમાયુધમ્ ॥

યત્માન્મમાભિમવતા મનઃ સંકોભિતં શરૈઃ ।

તત્માત્વદેહમચિરાદ્રુદ્ધો મસ્મીકરિષ્યતિ ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૪ શ્લો. ૧૧, ૧૨

પછી કામદેવે પોતે નિરપરાધી હોવાથી કૃપા કરવાનું બ્રહ્માને કહ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ જવાબ આપ્યો:—

વૈવસ્વતેઽન્તરે પ્રાપ્તે યાદવાન્વભયમંવઃ ।

રામો નામ યદા મત્યો મન્સત્ત્વવલમાશ્રિતઃ ॥

અવત્તીર્યાસુરધ્વંસી દ્વારકામધિવત્સ્યતિ ।

તદ્ભાતુસ્તત્સમસ્ય ત્વં તદા પુત્રત્વમેધ્યસિ ॥

एवं शरीरमासाद्य भुक्त्वा भोगानशेषतः ।

ततो मरत्तवंशान्ते भूत्वा वत्सन्प्रात्मजः ॥

વિદ્યાધરાધિપત્યં ચ યાવદામૃતસંપ્લવમ્ ।

સુતાનિ ધર્મતઃ પ્રાપ્ય માત્સમીપં ગમિષ્યસિ ॥

“વૈવસ્વત મનુના કાળમાં યાદવવંશમાં રામના ભાઈ (કૃષ્ણ)ના પુત્રરૂપે તું જન્મીશ તથા ભરતવંશના અન્તે વત્સનો રાજા (ઉદયન) થઈ વિદ્યાધરનું રાજપણું પ્રકટ સુધી ભોગવી મારી પાસે આવીશ.” એ રીતે કામદેવ ઉપર બ્રહ્માએ અનુમતિ કર્યાનું મત્સ્યપુરાણ કહે છે તે કાલિદાસથી જુદું પડે છે. જૂનાં પુરાણોમાં કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા છે એ જોવા માટે આ દાખલો સરસ છે, એટલે જરા વિગતવાર લખામીએ.

પોતાની પુત્રી ઉપર બ્રહ્માએ કામદેવિ કર્યાની વાત જ વાયુ પુરાણમાં તથા મોટે ભાગે એને અનુસરનાર વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પણ વરાહમિહિર અને કાલિદાસ જેવા પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકો આ કથાનો ઉલ્લેખ કરે છે માટે એ કાંઈ જૂના પુરાણમાં હોવી જોઈએ. એનું મૂલ તો વૈદિક છે અને મત્સ્યપુરાણમાં આ રીતે મળે છે પણ કાલિદાસે આપેલી કથા સાથે સરખાવતાં દ્વાલની મત્સ્ય પુરાણની પ્રતોની કથામાં એક બે મહત્વના ફેરફારો દેખાય છે. (૧) કાલિદાસ કહે છે કે પોતાની પુત્રી ઉપર અલિક્ષાય થયો ખરો પણ પ્રજાપતિ એ મનની વિક્ષિયાને રોકી દીધી અને કામદેવને શાપ આપ્યો. જ્યારે મત્સ્ય તો કહે છે “પ્રજાપતિએ સતરૂપા સાથે વિવાહ કર્યો અને બીજા પ્રાકૃત માણસ પેઠે સો દિવ્ય વર્ષો સુધી વત્યાં. પછી એને સ્વાધિબુવ મનુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.” (મત્સ્ય પુ. અ. ૩. પ્રલો. ૪૩ થી ૪૫)⁴

उपयमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ।

यावदब्दरातं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ।

ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः ॥

स्वायम्भुव इति ख्यातः.....

હવે આ વાન ખીનં પુરાણોથી પણ વિરૂદ્ધ છે. ખીનં પુરાણો
૨૫૪ શબ્દોમાં સ્વાયંભુવ મનુને શતરૂપાનો પુત્ર નહિ પણ પતિ કહે
છે. જુઓ વાયુપુરાણ:—

દ્વિધાઽકરોન્ સ તં દેહમર્ધેન પુરુષો ભવત્ ॥ ૭ ॥

અર્ધેન નારો સા તસ્ય શતરૂપા વ્યજાયત ।

x

x

x

સા દેવી નિયતં તજ્વા તપઃ પરમદુધરમ્ ॥ ૧૦

ભર્તાર દીપ્તયશસં પુરુષં પ્રત્યપદત ।

સ વૈ સ્વાયંભુવઃ પૂર્વં પુરુષો મનુરુચ્યતે ॥ ૧૧

વાયુ પુ. અ. ૧૦

અર્થાત્ “બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના ૪ બે ભાગ કર્યાઃ એક
ભાગ સ્ત્રી રૂપ થયો અને એક ભાગ પુરુષ થયોઃ જે સ્ત્રીરૂપ ભાગ
તે ૪ શતરૂપા અને પુરુષરૂપ ભાગ તે સ્વાયંભુવ મનુ અને શતરૂપાએ
દુશ્વર તપ કરીને સ્વાયંભુવ મનુને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા ’ આ
સ્વાયંભુવ મનુને ૪ શતરૂપાથી પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ બે પુત્રો
અને આકૃતિ અને પ્રમૂતિ નામે બે પુત્રીઓ થઈ (જુઓ એજન
શ્લો. ૧૫-૧૬)

હરિવંશ વાયુને અનુસરે છે અને સ્વાયંભુવ મનુને શતરૂપાના
પતિ કહે છે. (જુઓ અ. ૨ શ્લો ૧ થી ૪) વિષ્ણુપુરાણ ૨૫૪
શબ્દોમાં આ રીતે ૪ કહે છે (જુઓ અં. ૧ અ. ૭ શ્લો. ૧૪,
૧૫) બ્રહ્મપુરાણે તો હરિવંશના શબ્દો ૪ ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ.
૨ શ્લો. ૧ થી ૫) માર્કંડેય પુરાણ પણ વાયુને ૪ અનુસરે છે—

શતરૂપાં ચ તાં નારીં તપોનિર્ધૂતકન્મપામ્ ।

સ્વાયંભુવો મનુર્દેવઃ પત્નીત્વે જગૃહે વિભુઃ ॥

માર્કંડેય અ. ૫૦ શ્લો. ૧૪

બીજી વાત એ છે કે કાલિદાસ કહે છે, “જ્યાએ શાપ આપ્યો ત્યારે જ સંકરનાં લગ્ન થતાં કામદેવને દૂરી શરીર મળશે એવો અનુમત્ત કર્યો.” આ વાત મત્સ્યપુરાણમાં નથી. અને મત્સ્ય તો “કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે તથા વત્સરાજ રૂપે કામદેવ શરીર ધારણ કરશે એમ કહે છે.” કામદેવનો કૃષ્ણના પુત્ર રૂપે જન્મ થયાનું વૈષ્ણવ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ વિષ્ણુપુરાણ મં. ૫ અ-૨૫ શ્લો. ૨૭ થી ૨૯ અને ભાગવત ૧૦ અ.-૫૫)

આ બે દાખલાઓ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મત્સ્ય પુરાણમાં વાયુ વગેરે પુરાણોથી જુદી પરંપરાવાળી કેટલીક કથાઓ છે પણ એ કથાઓ જે રૂપે જુના કાળમાં કાલિદાસના વખતમાં-હતી તે રૂપે નહિ પણ પાછળથી દરેક રૂપમાં મળે છે. કામદેવ પ્રવૃત્ત રૂપે અવતરવાની વાત વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી અને ઉદયન રૂપે અવતરવાની વાત શૃદ્ધાકથામાંથી આવી છે. એ બેનાં મત્સ્ય પુરાણનું હાલનું રૂપ પાછળનું જણાય છે. કુમાર સંભવ જેવા અનેક અધ્યાયો કેઈ જૂના પુરાણમાંથી એમને એમ ઉતરી આવ્યા છે. મત્સ્ય પુરાણનું વિશેષ પૃથક્કરણ બાકી રાખી કુમાર સંભવ સાથેની સરખામણી પુરી કરીએ.

કુમારસંભવના પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતી તપ કરવા જાય છે, ત્યાં સંકર જડીલ વેરે આવી પોતાની નિન્દા કરી પાર્વતીની પરીક્ષા કરે છે. છેવટ પાર્વતીનો દ્રઢ રનેદ્દ બેઈ જાતે પ્રત્યક્ષ થઈ પરજુવા તૈયાર થાય છે.

મત્સ્યપુરાણમાં પણ પાર્વતી તપ કરવા જાય છે. પણ એના તપથી બહીને ઈંદ્ર સપ્તર્ષિઓને બોલાવે છે. અને સપ્તર્ષિઓને પાર્વતીની ઈચ્છા જાણી લઇને તૃપ્ત કરવા કહે છે. પાર્વતી પોતાની ઈચ્છા

*મત્સ્ય પુરાણની આ કથાની ભાગવતને ખબર છે, ભાગવત ૩. અ ૧૨ માં મત્સ્ય-અ. ૩ ના ૩૦ થી ૪૦ શ્લોકોનો સાર સડથી ૩૦ શ્લોકમાં છે. પછીથી જ્યાએ શરીર તજ્યાની વાત ભાગવતની નથી છે.

જાણાવે છે એટલે સમર્પિઓ શંકરની નિન્દા કરે છે. કાલિદાસે આ જાગૃતમાં જે દેરકાર કર્યા છે તે મુરચિને અનુસરીને કર્યા છે. પછી પાર્વતીની દ્રવતા જોઈને સમર્પિઓ એને ધન્યવાદ આપે છે અને શંકરની પાસે જઈ સ્તુતિ કરીને તેને પરજીવા વિનવે છે. શંકર એઓની માગણી કબુલ કરી તેઓને જ દિમાસય પાસે મોકલે છે. અને પછી લગ્ન થાય છે. (મત્સ્ય. અ. ૧૫૪ શ્લો. ૫૦૦ મુધીમાં) પછી ગણપતિના જન્મની કથા છે, એનો અહીં સંબંધ નથી.

હુંકામાં કાલિદાસ કવિએ પોતાની પ્રતિભાથી આ પૌરાણિક કથાને અપૂર્વ સૌન્દર્ય આપ્યું છે, સમર્થ ચિત્રકાર જે પુરાણના પ્રમાણ વગરના રંગોમાં થોડા થોડા અને મુરચિને અનુસરતા દેરકારો ઔચિત્યપુરઃસર કરીને આખી રચનાને સરસ રીતે કળામય કરી દીધી છે. અને આ સર્વ ઉપરાંત કુમારસંભવમાં જે કાન્ય ગુણ છે તે મત્સ્યપુરાણના આ અધ્યાયમાં ખીણકુલ નથી. પણ કાલિદાસના કુમારસંભવનું મૂળ તો મત્સ્યનો આ અધ્યાય છે એમાં શકા રહેતી નથી; જો કે કાલિદાસે મત્સ્યના શબ્દો ભાગ્યે જ ઉતાર્યા છે.

કાલિદાસે કુમારસંભવમાં જ સર્ગગ કથા સાથે વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે, જેનું મૂળ ખીજા પુરાણોમાં છે. દા-ન-કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ અને તારકામુરના વધની કથા હુંકામાં વાયુપુરાણમાં છે. (જુઓ-અ. ૭૨) પિતૃઓની માનસી કન્યા મેના, એ દિમલાયની પત્ની, મેનાનો પુત્ર મેનાક અને મેનાની પુત્રી ઉમા એટલી વાત કુમારસંભવ સગ પહેલામાં આ અધ્યાયમાંથી લીધેલી જણાય છે.

સ માનસીં મેરુસત્વઃ પિતૃણાં કન્યાં કુલસ્ય સ્થિતયે સ્થિતિજઃ ।

મેનાં મુનીનામપિ માનનોયા માત્માનુરૂપાં વિધિનોપયેમે ॥

અસૂત સા નાગવધૂપમોગ્યં મૈનાકમમ્બોનિધિવદ્ધસૌલ્યમ્ ।

કુ. સં. શ્લો. ૧૮, ૨૦.

જુઓ વાયુ પુરાણ:—

તેષાં તુ માનસી કન્યા મેના નામ મહાગિરે: ।

પત્ની હિમવતઃ શુભ્રા યસ્યાં મૈનાક ઉચ્યતે ॥

વાયુ અ. ૭૨ શ્લો. ૫.

ટીકાકાર મહિનાથે આ ૪ શ્લોક કુમારસંભવના ઉપરના ૧૮મા શ્લોકની ટીકામાં બ્રહ્માંડ પુરાણનો કહીને ઉતાર્યો છે.

વાયુપુરાણે, મત્સ્ય પુરાણે (જુઓ અ. ૧૩) તથા બીજાં પુરાણોએ હિમાલયને અપર્ણા, એકપર્ણા અને એકપાટલા એમ ત્રણ પુત્રીઓ કહી છે. પણ કાલિદાસે ઉપલા ૧૫૪ માં આધ્યાયને અનુસરી એક અપર્ણા-ઉમાની ૪ કથા કહી છે અને બીજી બે બહેનોને છોડી દીધી છે. ઉમાનું અપર્ણા નામ કેવી રીતે પડ્યું એ કાલિદાસે પાંચમા સર્ગમાં કહ્યું છે. “તપ કરતાં કરતાં પાંદડાં ખાવાનું પણ છોડી દીધું માટે એને પુરાવિદા અપર્ણા કહે છે” કુ-૫-૨૮ આનું મૂળ વાયુ અ-૨૭ શ્લો-૮, ૧૦ માં છે. મત્સ્યે તે ઉમાએ સો વર્ષ સુધી પાટલાદાર કર્યો, સો વર્ષ સુધી એક પર્ણાદાર કર્યો અને પછાતાં સો વર્ષ એ નિરાદાર રહી એમ કહ્યું છે. (જુઓ અ. ૧૫૪ શ્લો. ૩૦૬, ૩૧૦) એજ રીતે કાલિદાસે પાર્વતીનું ઉમા નામ કેવી રીતે પડ્યું તે પણ કહ્યું છે. વાયુ વગેરે પુરાણો (અને તેને અનુસરીને હરિવંશ પણ) હિમાલયની આ ત્રણે પુત્રીઓને મોટી તપસ્વિની માને છે:—

તપઃશરીરાસ્તાઃ સર્વાસ્તિષ્ઠાં યોગવલાન્વિતાઃ ।

વાયુ પુ. અ. ૭૨ શ્લો. ૧૪.

મત્સ્ય પુરાણે તથા તેને અનુસરી કાલિદાસે પણ હિમાલયની પુત્રીઓએ તપ કર્યાંની આ પૌરાણિક કથામાથી સફરે કામદેવને બાળા નાખ્યા પછી ભ્રમ મનોરથ પાર્વતીએ તપથી મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાંની અને તેમાં સફળ થવાની અતિશય રમણીય

કયા ઉભી કરી છે. દરે કાલિદાસ કહે છે કે સંકરને દુર્લભ પ્રેમ મેળવવા માટે તપ કરવા જતી પાર્વતીને એની માતાએ ઉમા (અરે ન જા,) એ રીતે કદીને રાષ્ટ્રી અને એમાંથી ઉમા નામ પડી ગયું.*

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।

કાલિદાસનાં આ વચનનું મૂળ પુરાણોમાં મળે છે. વાયુ કહે છે કે—

निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।

उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता

વાયુ અ. ૭૨ શ્લો. ૧૧, ૧૨.

હરિવંશ પહેલા પર્વમાં મોટે ભાગે વાયુપુરાણને અનુસરે છે. હરિવંશ (૧. અ. ૧૮)માં મેનાના જન્મ પછીના શ્લોકો લગભગ વાયુને અનુસરે છે. તેમાં ઉપરના શ્લોકનું પાઠાવર નીચે પ્રમાણે છે.

उमा इति निषेधयन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता

सा तथोक्ता तया मात्रा देवी 'दुश्चरचारिणी' ॥

उमेत्यैवामवस्थिता त्रिषु लोकेषु सुंदरी ।

હરિવંશ ૧. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

મત્સ્યમાં આ પ્રસંગમાં નીચેના શ્લોકો છે.

उमेति चपले पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः ।

ततोन्तरिक्षे दिव्या वागमूढ भुवनमुत्तले ।

उमेति चपले पुत्रि त्वयोक्ता तनया यतः ।

उमेति नाम तेनाम्या भुवनेषु भविष्यति ॥

મત્સ્ય. અ. ૧૫૪. શ્લો. ૨૯૪, ૨૯૮.

* જો કે હમાં હૈમવતી એ રીતે ઉપનિષદમાં આવે છે અને એ ઉપરથી ઉમા નામ જુનું જણાય છે. પાછળથી પુરાણોએ આ નિર્ણય પડી કાઢી શકે છે.

વાયુ; હરિવંશ અને મત્સ્યના ઉતારા કાલિદાસના શબ્દો સાથે સરખાવતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાલિદાસનાં વચનનું મૂળ મત્સ્ય.તો નથી જ અને વાયુના (હરિવંશમાં તો વાયુનું પાદાંતર જ છે.) શબ્દોનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો હોય એવો સંભવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક બીજો દાખલો પણ જોવા જેવો છે. કાલિદાસે હિમાલયનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે :—

યં સર્વશૈલાઃ પરિકલ્પ્ય વત્સં
મેરૌ સ્થિતે લોઘરિ દોઢદક્ષે ।
માસ્વન્તિ રત્નાનિ મહૌષધીશ્ચ ॥
પૃથૂપદિષ્ટાં દુદુહુર્ધરિત્રોમ્

કુ. સં. ૧ પ્રલો. ૨.

પૃથુએ પૃથ્વી દોહ્યાની કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુરાણમાંથી 'આ કથા મહાભારતમાં પણ દાખલ થઈ છે.' (પ્રોળ પર્વ. અ. ૬૯) પણ કાલિદાસના ઉપસા વચનનું મૂળ મહાભારતમાં નથી કારણ કે ત્યાં હિમાલયને બદલે ઉદય પર્વતને વત્સ કહ્યો છે. x પણ પુરાણમાં છે. જુઓ વાયુ પુરાણ :—

શૈલૈશ્ચ શ્રૂયતે દુગ્ધા પુનર્દેવી વસુંધરા ।
તત્રૌષધીર્મૃત્તિમત્તી રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ॥
વત્સસ્તુ હિમવાંસ્તેષાં મેરુ લોઘા મહાગિરિઃ ।
પાત્રં તુ શૈલમેવાસીત્ તેન શૈલઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥

વાયુ પુ. અ. ૬૨ પ્રલો. ૧૮૯, ૧૯૦.

હરિવંશ. અ. ૬. પ્રલો. ૪૦. ૪૧.

વ્ર. અ. ૩૬ પ્રલો. ૨૨૨ થી ૨૨૪.

x ઉદયઃ પર્વતો વત્સો મેરુલોઘા મહાગિરિઃ ।

રત્નાન્યોષધયો દુગ્ધં પાત્રમસ્તમય તથા ॥

મ. પ્રો. અ. ૬૯ શ્લો ૩૭.

વાયુના શ્લોકો જ દરિયંસમાં છે. વાયુનો અ. દર અને દરિયંસનો અ. ૬ એક જ છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ પૃથ્વી દોહનનો પ્રસંગ વાયુપુરાણના શબ્દોનો સાર ખેંચ્યો હોય તેવી રીતે વર્ણવેલો છે. (જુઓ મત્સ્ય પુ. અ ૧૦ પ્રશ્નો ૨૫, ૨૬ ઉપરના પાંદોનર જેવા છે.) અને વિષ્ણુપુરાણે મત્સ્યથાયે કુંકામાં વર્ણુન કર્યું છે. વાયુના મોળ શ્લોકનો સાર વિષ્ણુપુરાણે બે શ્લોકોમાં આપી દીધો છે. (જુઓ વિ. પુ. અં. ૬-અ ૧૩ પ્રશ્નો. ૯૦ ૯૧) મત્સ્યપુરાણે વિષ્ણુ કરતાં વધારે વિગત આપીને વાયુનો સંક્ષેપ કર્યો છે. (જુઓ મત્સ્યપુરાણ અ. ૪ શ્લો. ૯૧ થી ૯૯)

પાર્વતીનો મેનાને પેટે જન્મ વર્ણવના કાલિદાસ કહે છે કે—
અગ્નાવમાનેન પિતુઃ પ્રયુક્તા દક્ષસ્ય કન્યા ભવપૂર્વપત્ની
સતી સતી યોગવિસૃષ્ટદેહા તાં જન્મને શૈલવધૂં પ્રવેદે ॥

કુ. સં. ૧-૨૨.

શ્લોકમાં દક્ષે કરેલા અપમાનનું, સતીએ ત્યાં જ કરેલા દેહ ત્યાગનું અને બીજે જન્મે એ જ સતીએ દિમાલયને થેર જન્મ મદલ્ય કર્યાનું સૂચન છે. દક્ષભગતી કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે; એ શૈવ કથા હોવાથી વિષ્ણુપુરાણ જેવા વિષ્ણુવપુરાણમાં નહિ પણ શૈવપુરાણોમાં છે. (જુઓ વાયુ પુ. અ. ૩૦, મત્સ્ય પુ. અ. ૧૩ માં પણ કથા મળે છે.) અને કાલિદાસના ઉપલા વચનનું મૂળ પણ વાયુમાં મળે છે—

તથોક્તા પિતરં સા વૈ ક્રુદ્ધા દેવીદમશ્વીત્ ।

વાહમનઃકર્મભિર્યસ્માદદૃષ્ટાં માવગર્હસે

તસ્માદયજામ્યહં દેહમિદં તાત તવાન્મજમ્

તતસ્તેનાવમાનેન સતી દુઃસ્વાદમર્ષિતા ।

. અશ્વોદ્ધવનં દેવી નમસ્કૃત્વા મહેશ્વમ્ ॥

યયાહમુપપત્યૈઽહં પુનર્દેહિન માસ્વતા
 તત્રાપ્યહમસંમૃદા સંમૃતા ધાર્મિકી પુનઃ
 ગચ્છેયં ધર્મપત્નીત્વં ત્ર્યમ્બકસ્યૈવ ધર્મતઃ
 તત્રૈવાથ સમાસીના યુક્તાત્માનં સમાદધે
 ધારયામાસ ચાગ્નેયો ધારણાં મનસાત્મનઃ ।
 તત આગ્નેયીસમુત્પન્નેન વાયુના સમુદીરિતઃ
 સર્વાંગેભ્યો વિનિઃસૃત્ય વહ્નિર્મત્સ ચકાર તામ્ ॥

વાયુ. પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૫૦ થો ૫૫.

બ્રહ્મ. પુ. અ. ૩૪. પ્રલો. ૨૦ થો ૨૫.

“પિતાએ કરેલા અપમાનથી શંકરની ખેલાતી પત્ની-દક્ષની
 કન્યા સતીએ યોગથી દેહનો ત્યાગ કર્યો” એટલે સુધીના કાલિ-
 દાસના શ્લોકનું મૂળ પુરાણના ઉપલા શ્લોકોમાં છે. અને ‘એ જ
 સતીએ હિમાલયને ઘેર જન્મ લીધો’ એ વચનનું મૂળ વાયુના
 નીચેના શ્લોકોમાં છે.

અથ દેવી સતી યા તુ પ્રાપ્તે વૈવસ્વતેઽન્તરે ।

મેનાયાં તામુમાં દેવીં જનયામાસ શૈલરાટ્ ॥

સા તુ દેવી સતી પૂર્વે તતઃ પથ્વાદુમાઽભવત્ ।

સહવ્રતા ભવસ્યૈષા ન તયા મુચ્યતે ભવઃ ॥

વાયુ. પુ. અ. ૩૦ પ્રલો. ૭૦, ૭૧.

કાલિદાસ હિમાલયને નગાધિરાજ-પર્વતનો રાજા કહે છે.

(જુઓ શ્લોક-૧ તથા ૧૭) આનું મૂળ પુરાણોમાં છે:—

શૈલનાં હિમવન્તં ચ નદીનામથ સાગરમ્ ।

ગન્ધર્વાણામધિપતિં ચક્રે ચિત્રરથં તદા ॥

વાયુ. પુ. અ. ૭૦ પ્રલો. ૯

કાલિદાસના ઉપમા શ્લોકની રીકામાં મસ્તિનાધિ આ ૭૮ શ્લોક
અભાંડ પુરાણનો કહીને ઉતાર્યો છે.

વળી કુમારસંભવની કથા અભ્યુપરાણમાં ૩૪ થી ૩૮ અધ્યા-
યોમાં છે. તેમાં મત્સ્ય અને કાલિદાસથી જુદી રીતે ઘણા પ્રસંગો
કહ્યા છે. દા. ત. શંકરનાં લગ્ન થઈ ગયા પછી કામદેવને બાળ્યાની
વાત છે. પણ રતિ વિલાપ કરે છે એટલે શંકર વરદાન આપે છે
કે તારું કાર્ય શરીર વગરના કામથી થશે છતાં જ્યારે વિપ્લવ વસુ-
દેવના પુત્ર થશે ત્યારે તેને જે પુત્ર થશે તે તારો પતિ દશે. (દ્ર.
પુ. અ. ૩૮ શ્લોક. ૧૦-૧૧)

મતલબ કે વાયુ પછીની અભની કથા છે અને મત્સ્ય અભ
કરના અર્વાચીન લાગે છે. રકંદ પુરાણના માહેશ્વર ખંડમાં વિસ્તારથી
પાર્વતીના લગ્નની કથા કહી છે. (અ. ૨૨.) તેમાં મત્સ્ય કરતાં
કુમારસંભવ સાથે વધારે મળનાપણું છે. શંકર તપ કરના
હોય છે ત્યાં પાર્વતી પૂજા કરવા જાય છે. પાર્વતી તપ કરતી હોય
છે ત્યાં શંકર બહુ વેપે જાય છે. બહુ શંકરની નિંદા કરે છે વગેરે
વાતો રકંદ પુરાણમાં છે. મદન બળી ગયા પછી રતિને સંજરામુર
લઈ જાય છે અને પોતાના રસોડામાં માયાવતી તરીકે રાખે છે એ
પણ રકંદ પુરાણમાં છે. કુમારસંભવની આટલી સરખામણી બસ છે.

દવે કાલિદાસના બીજા ગ્રન્થો નેષઞ્ચ, મેઘદૂત એ મહાકવિની
સ્વતંત્ર રચના છે. પણ એમાં યે એક બે પ્રાસંગિક પૌરાણિક ઉલ્લેખો
મળે છે તે નોંધવા જેવું છે.

કાલિદાસે મેઘદૂતમાં એક સ્થળે મેઘને ગોપવેષ થી કૃષ્ણની
ઉપમા આપી છે. ગોપવેષસ્થ ચિદ્ગોઃ વિપ્લુના ગોપવેષની વાત
મહાભારતમાં નથી. (સભાપર્વના જે ભાગમાં ઘોડું કૃષ્ણ સરિત્ર
મળે છે તે ભાગ પાછળથી ઉમેરાયેલા જેવો છે.) પણ દરિયંશમાં
છે. અર્થાત્ બાણપેટે કાલિદાસને પણ દરિયંશ જાણવામાં હતો.

મેધદૂતના એક ખીખ શ્લોકમાં ચોમાસાના ચાર મહિના વિષય
સુધી જાય છે અને ચોમાસાને અન્તે જાગે છે એવો ઉલ્લેખ છે:—

શેખાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા
શાપાન્તો નૌ મુજગરાયનાદુત્થિતે શાર્ક્ષપાણૌ ।

આનું મૂળ પણ હરિવંશમાં મળે છે:—

તતઃ સ્વપિતિ ધર્માન્તે જાગર્તિ જલદક્ષયે ।
તસ્મિન્મુપ્તે ન વર્તન્તે મંત્રપૂતાઃ ક્રતુક્રિયાઃ ।
સરપ્તવૃક્તયજ્ઞોઽયં જાગર્તિ મધુસૂદનઃ ॥

હરિવંશ-૨. અ-૫૦ પ્ર્લો. ૨૩, ૨૫.

ખીખ એક શ્લોકમાં કાલિદાસ મેધને પુષ્કરાવર્તક મેધના
વંશમાં જન્મેલા કહે છે:—

જાતં વંશે મુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનામ્ ।

વાયુ પુરાણે મેધોના મેદો વર્ણવતાં એક પુષ્કરાવર્તક નામનો
મેદ કહ્યો છે ખરો:—

પુષ્કરાવર્તકા નામ યે મેધાઃ પક્ષસંભવાઃ

વાયુ. અ-૫૧-પ્ર્લો. ૩૭.

મત્સ્યમાં આ પ્રકરણમાં આ જ શબ્દો છે (જુઓ અ.
૧૨૫ પ્ર્લો. ૧૧)

કાલિદાસ કવિના સર્વોત્તમ નાટક શાર્કુતલનું વસ્તુ મદ્યાભારત-
માંથી લેવામાં આવ્યું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો નાન્દીનો
શ્લોક નેવા નેવો છે:—

યા સૃષ્ટિઃ સૃષ્ટરાધા વહતિ વિધિહુતં યા હવિર્યાં ચ હોત્રી.

યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।

યામાહુઃ સર્વભૂતપ્રકૃતિરિતિ યૃયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ

પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિઃ(વતુ વસ્તામિરથામિરીશઃ ॥

રોકરની આ આઠ મૂર્તિઓ પ્રમિદ છે પણ એનું એ મૂળ વાયુપુરાણમાં જણાય છે :—

તતોમિસૃષ્ટાસ્તનવ ણ્ણાં નામ્નાં સ્વર્યમુવા ।

સૂર્યો મહો જલં વદ્ધિર્વાયુરાકાશમેવ ચ ॥

દીક્ષિતો ગ્રાહણધ્વન્દ્ર દ્યૈયેતે ગ્રન્થધાતવઃ ।

વાયુ. પુ. અ-૨૭ પ્રલો-૧૮, ૧૯.

માત્રવિકાસિમિત્ર તો ઐતિહાસિક નાટક છે એટલે એનું મૂળ પુરાણમાં જોવાની જરૂર નથી. ને કે ભવિષ્યના રાજાઓની વંશાવળીમાં શુંગ પુષ્યમિત્ર અને વસુમિત્રનાં નામો છે. પણ કાલિદાસે આપેલી વિગતો પુરાણો શિવાયનાં, એ વખતે મુઘલ, રાજ્યની દફતરી નોંધો (Records) જેવા ચોક્કસ ઐતિહાસિક સાધનો-માથી લીધેલી જણાય છે.

રઘુવંશનું વસ્તુ રામાયણમાથી હોવું જોઈએ. પણ ખરી રીતે રામચરિતનો આધાર જ રામાયણ છે. બાકીનાં, શરૂઆતના સર્ગોમાં આવેલા દિલીપ, રઘુ, અને અજના મુંદર ચરિત્રમિત્રો રામાયણ-માથી નથી. રામાયણના બાલકાંડમાં રામના લમ પ્રસંગે ગોત્રોચ્ચાર પેડે બ્રહ્માથી માંડીને દશરથ મુધીના રામના પૂર્વજો ગણાવે છે. તેમાં દશરથના પિતાનું નામ અજ, અજના પિતાનું નામ નાભાગ અને નાભાગના પિતાનું નામ યયાતિ આપ્યું છે. પણ કાલિદાસ અને અજના પિતાનું નામ રઘુ અને રઘુના પિતાનું નામ દિલીપ કહે છે. હવે સાધારણ રીતે પુરાણોમાં આપેલા વંશોમાં રામના પૂર્વજોનાં નામો મળે છે. તેમાં કાલિદાસના ક્રમમાં રામના પૂર્વજોનાં નામો છે જુઓ :—

તનુહુષ્ય યયાતિઃ નાભાગસ્તુ યયાતિજઃ ।

નાભાગસ્ત્વ યમુવાજ બ્રજાદશરથોડમવત્ ॥

ધા. રા. ધા. સ-૭૦ પ્રલો. ૪૨, ૪૩.

દિલોપસ્તસ્ય પુત્રોઽભૂસ્વદ્વાંગદ્વ ઇતિ શ્રુતિઃ ।

येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥

त्रयोभिसंहिता लोका बुद्ध्या सत्येन चैव हि ।

दीर्घबाहुसुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत ॥

अजः पुत्रो रघोश्चापि तस्माज्जज्ञं स वीर्यवान् ।

राजा दशरथो नाम इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥

વાયુ. પુ. અ-૮૮ પ્રભો. ૧૮૧ થી ૧૮૩

વિપ્લવપુરાણે અને ભાગવતે (સ્કં. ૧) દિલીપનું ચરિત્ર ઉપર કરતાં વધારે વિસ્તારથી આપ્યું છે પણ પછી દિલીપનો “ દીર્ઘબાહુ, તેનો રઘુ, રઘુનો અજ અને અજનો દશરથ ” એ રીતે જ ક્રમ આપ્યો છે. (વિ. પુ. અં ૯ અ ૬ પ્રભો. ૪૦)

મત્સ્યપુરાણે ઇક્ષ્વાકુ વંશના નામો આપતાં ગોટો વાળ્યો છે. એ કહે છે. “ નિધનના બે પુત્રો અનમિત્ર અને રઘુ, અનમિત્ર વનમાં ગયો અને રઘુ ગાદીએ બેઠો, રઘુનો દિલીપ, દિલીપનો અજ, અજનો દીર્ઘબાહુ, દીર્ઘબાહુનો અજપાલ અને તેનો દશરથ. ” (મત્સ્ય પુ. અ. ૧૨ પ્રભો ૪૭ થી ૪૯.)

હરિવંશ અને અલ્પપુરાણ નીચે પ્રમાણે વંશાવળી આપે છે:—

दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ॥

दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्ना सुतोऽभवत् ।

अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीन्महाबलः ॥

अजस्तु रघुनो जज्ञे अत्ताद्दशरथोऽभवत् ।

હરિવંશ ૧ અ-૧૬ પ્રભો. ૨૪ થી ૨૬

અલ્પપુરાણ અ-૮ પ્રભો. ૮૫, ૮૬

હરિવંશની આ વંશાવળીમાં દીર્ઘબાહુ શબ્દ રઘુના વિશેષણ

રૂપે મળે છે. અને આ રીતે રઘુવંશ કાવ્ય સાથે આ વંશાવળી મળી રહે છે. મૂળનું દીર્ઘઆદુ વિશેષણ પાછળથી છુટું પડી, જર્મને વાયુ, વિપ્લુ, ભાગવન, કૃમ, સિંગ, વગેરેમાં નામરૂપ થઈ ગયું છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં રામસ્ય પ્રપિતામહ એ રીતે સજ્જો છે તે દેખાતી રીતે દિલીપને લાગુ પડે, પણ દિલીપ તો આ વંશાવળી પ્રમાણેય રામના વૃદ્ધપ્રપિતામહ થાય; માટે એ ગ્રન્થો રઘુને લાગુ પાડવા જોઈએ, ભાસના પ્રતિમા નાટકમાં રઘુવંશ પ્રમાણે જ દિલીપ, રઘુ વગેરે ક્રમ છે અને રામપૂર્વજને નરીકે દિલીપ, રઘુ, અજ અને દશ-રથની પ્રતિમાઓની જ વાત છે. જન્યાય પાઈટર દીર્ઘઆદુને વિશેષણ નહિ પણ નામ ગણવાના મનના છે. (Indian Historical Tradition p. 94.)

વિક્રમોવંશીય—આ નાટકનું મૂળ કાલિદાસે ક્યાંથી લીધું એ પ્રશ્ન છે. ઋગ્વેદમાં પુરૂરવનું નામ મળે છે. (ઋ. ૧-૩૧-૪) અને બીજા એક સૂક્તમાં પુરૂરવ અને ઉર્વશી વચ્ચે એકબીની અરપણ કથા બેપના સંવાદરૂપે છે (ઋ. ૧૦ ૬૫) પાછળની પુરૂરવાઉર્વશીની સંવિસ્તર કથાનું મૂળ આ ઋગ્વેદનું ૧૮ મંત્રોનું સૂક્ત જ છે. જો કે આ સૂક્તમાં પુરૂરવા એટલે સૂર્ય અને ઉર્વશી એટલે ઉપા એ ભાવ પણ દેખાયા કરે છે છતાં ૧૮ મી ઋચામાં પુરૂરવાને એક કહ્યો છે; અને ૧૭ મી ઋચામાં પુરૂરવા ઉર્વશીને “માઈ હૃદય તપે છે માટે તું પાછી આવ” એમ કહે છે. આ સૂક્તમાં પુરૂરવા અને ઉર્વશી વચ્ચે સ્નેહ હતો, અમુક વખત બેય સાથે રહેલા, પછી હૃદય પડ્યા અને પુરૂરવા ઉર્વશીને પાછી આવવા વિનવે છે, એટલું બીજા છે. આ બીજામાંથી શતપથ બ્રાહ્મણમાં કથાનો વિસ્તાર થયો છે. શતપથની કથામાં “તારે મને વેનસ દંડ ન મારવો, હું અકામાં હોઉં ત્યારે મારી પાસે ન આવતું અને તારે તમ ન દેખાવું” આ ત્રણ શરત પુરૂરવા સાથે કરીને ઉર્વશી પુરૂરવા સાથે રહે છે, ગર્ભિણી થાય છે. પછી ગંધર્વો “ઉર્વશી માણુસ સાથે રહે છે તે આપણી પાસે કેમ આવે”

તેનો વિચાર કરીને ઉર્વશીની પથારી પાસે બાંધેલાં ઘેંટા ચોરી
નય છે. ‘મારા પુત્રને કોણ ચોરી નય છે’? એ રીતે ઉર્વશી
આકોશ કરે છે એટલે નમ હોવા છતાં પુરુષના ઘેંટાને શોધવા ઉઠે
છે. ત્યાં ગંધર્વો વિજળી કરે છે; એટલે ઉર્વશી પુરુષવાને નમ જુએ
છે અને પોતાની શરતને અનુસરી તિરોહિત થઈ નય છે. પછી
કુશ્મેત્રમાં ઉર્વશી બીજી અપ્સરાઓ સાથે સ્નાન કરતી હતી ત્યાં
પુરુષના નર્ઈ ચડે છે, ઉર્વશી પોતાની સખીઓને કહે છે કે “જેની
સાથે હું રહી હતી તે આ માણસ.” પછી સખીઓના કહેવાથી
અપ્સરાઓ પુરુષવાની નજરે પડી અને તે પછી પુરુષના અને ઉર્વશી
વચ્ચે ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા સૂક્તરૂપે સંવાદ થયો.”

ઋગ્વેદના સૂક્ત ઉપરના શતપથના આ ઉગ્રોદ્ઘાતમાંથી જ
પુરુષના અને ઉર્વશીની મૂળ કથા વિકસી છે અને આ કથાનો જૂનામાં
જૂનો પૌરાણિક પદ શતપથને ક્રેટલો બધો અનુસરે છે એ વાત
પુરાણોક્ત કથા સાથે સરખાવવાથી સમન્વશે. “ઉર્વશી ગંધર્વો હોવા
છતાં માણસને-પુરુષવાને કેમ વરી” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ‘આલ્મણનો
શાપ લાગવાથી’ એમ વાતપુરાણ જુદાસો કરે છે. આ શાપની
વાત શતપથમાં નથી. પછી વાત કહે છે કે ઉર્વશીએ તણ શરતો
કરી; પણ શરતોમાં “દમેશાં એક વખત એકલા ઘીનો આહાર
કરીશ” એ પ્રમાણે એક શરત છે અને વેનસથી ન મારવાની
શતપથોક્ત નથી. બાકીની બે તો શતપથોક્ત જ છે. પછી ગંધર્વોની
ચિન્તા, ગંધર્વોએ કરેલી મેપની ચોરી, ગંધર્વોએ અકરમાત્ પ્રમદ
કરેલી વિજળી, પુરુષવાનું નમ દેખાવું; ઉર્વશીનું અંતર્ધ્યાન થવું, ફરી

* ઋગ્વેદના ઉપર સૂચવેલા સૂક્તનું બાળ્ય કરતાં સાચણાચાર્ય પુરુષના
ઉર્વશીની કથા નામ વગર પુરાણમાંથી ઉતારે છે. તેમાં મિત્ર અને વરણ
દીક્ષિત હતા અને ઉર્વશીને તેમને એવું વીર્ય રખણ થઈ ગયું એટલે
તેઓએ શાપ આપ્યો કે “હું પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યભોગ્યા થા” આ રીતે
વધારે જુદાસો છે.

‘કેશેત્રમાં’ ઉર્વશીનું અપ્પરાઓ સાથે દેખાવું. બધું વાયુમાં શતપથ પ્રમાણે જ છે.

એટલું જ નહિ પણ વાયુના શ્લોકોના કેટલાક શબ્દો શતપથના શબ્દોને તથા પછીના પુરુવા અને ઉર્વશી વચ્ચે સંવાદના ઋગ્વેદના શબ્દોને મળતા આવે છે. દા. ન.

‘સા હાસ્મિન્ યોગુવાસાપિ હાસ્માદર્ગમિળ્યાસતાવઃ યોગ્યાસ્મિન્નુવાસ ।
તતો હ ગન્ધર્વાઃ સમુદિરે યોગવાદ્યમુર્વજો મનુષ્યેષ્વર્વાસીદુપજાર્નીત
યયેયં પુનરાગચ્છેદિતિ ।

(શતપથમાં ઉર્વશી ધણે કાળ પુરુવા સાથે રહી એમ છે. વાયુમાં ૬૪ વર્ષ રહી એમ છે.) વાયુના આ પ્રસંગના નીચેના શ્લોકો શતપથના ઉપલાં અઘસાથે સરખાવો.

एवं सा चायसंस्तस्मिन्पुरुवरसि मामिनी ।

वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्गक्त्या शपमोहिता ।

उर्वशी मानुषं प्राप्ता गर्धर्वाश्चिन्तयान्विताः

ગર્ધવાઠ્ઠુઃ---

चिन्तयय्यं महाभागां यथा सा तु वराङ्गना ।

आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥

વળા ગંધર્વો એક મેયને હરી જાય છે તે પછી શતપથમાં નીચેનાં વાક્યો છે:—

‘સાહોવાચાત્રીર ઇવ યત મે જન ઇવ પુત્રં હરન્તીતિ । દ્વિતીયં પ્રમેથુઃ । સાહતથૈવોવાચાય. ..

સ નમ્ર એવ અનૂત્પપાત ચિરં તદન્મેને યદ્વાસઃ પર્યધાસ્યત તતો
હ ગન્ધર્વા વિષુતં જનયાંચકુસ્તં યથા દિવૈદં નમ્રં દદર્શ તતો હૈવેયં
તિરોચમૂલ ।

નીચેના વાયુના શ્લોકો સરખાવો:—

સ નિશાયામથાગમ્ય મેષમેકં જહાર વૈ ।

માતૃવંદર્તતે સા તુ મેષયોશ્વારુહારિની ॥ ૧૯

રાજાનમગ્રવીત્સા તુ પુત્રો મે દ્વિયતેતિ વૈ ॥ ૨૦

તતો મૂયરતુ ગન્ધર્વા દ્વિતીયં મેષમાદદુઃ ।

દ્વિતીયેઽપહતે મેષે એલં દેવીદમગ્રવીત્ ॥ ૨૨

પુત્રૌ મમ હતૌ રાજન્નનાથાયા ઇવ પ્રમો ।

एवंतूक्तस्तदोत्थाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥ ૨૪

મેષામ્યાં પદવી રાજન્ ગન્ધર્વૈર્ન્યુત્થિતામથ ।

उत्पादिता तुमहती यया तद्भवन् महत् ॥ ૨૪

પ્રકાશિતં તુ સહસા તતો નગ્નમવેક્ષ્ય સા ।

नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूत्सा अप्सरा कामरूपिणी ॥ ૨૫ ॥

વાયુ પુ. અ-૧૧

ઉર્વશી અંતર્ધ્યાન યતાં પુરૂરવા એને શોધવા માટે છે, છેવટ કુરુક્ષેત્રમાં મળતા પુરૂરવા ઉર્વશી વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે તેમાં અગ્નિને પહેલો મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

હયે જાયે મનસા તિષ્ઠ ઘોરે વચાંચિ મિથ્રા કૃણવાવહૈ નુ ।

ઋ. ૧૦-૧૫-૧.

વાયુ-પુ-માં પુરૂરવા કહે છે:—

આયાહિ તિષ્ઠ મનસા ઘોરે વચસિ તિષ્ઠ હે ।

વાયુ. પુ. ૧૧ શ્લોક-૩૫.

અને તરતજ પુરાણકાર કહે છે કે:—

एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ।

એવાન શ્લોકો ૩૬

વાયુ પુરાણના પાઠમાં ઉપરના પદમાં સૂક્તાનિને બદલે સુદેમાણિ શબ્દ છે તે લક્ષ્યાને પ્રમાદ લાગે છે. ખરી રીતે સૂક્તાનિ જ ન્નેઈએ. દરિવંશ. અ. ૨૬માં આ કથા મોટે ભાગે વાયુના શબ્દોમાં જ છે અને ત્યાં ૨૫૪ સૂક્તાનિ શબ્દ છે:—

एवमादीनि सूक्तानि परत्परमभाषत ।

દરિ. અ-૨૬ શ્લો-૩૬

ઉપર કહેલી સરખામણીથી અને પુરૂરવા અને ઉર્વશી આ રીતે “પરત્પર સૂક્તાં બોલ્યા” એ જાતના વાયુ પુ.ના તથા દરિવંશના ૨૫૪ શબ્દોથી આ પુરૂરવા અને ઉર્વશીની કથા વેદમાંથી પુરાણોએ લીધી છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. શનપથની કથામાં ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠતું નથી, ન્યારે પુરાણમાં વાર્તાનું ચિત્ર ચોખ્ખું ઉઠે છે. પણ કથાની મુખ્ય વિગતો વેદમાં છે તે જ વાયુપુરાણમાં છે. (જુઓ વાયુ અ. ૧૧ પ્રલો ૧ થી ૫૦) વાયુ પુરાણના પાઠને દરિવંશ અનુસરે છે. આ પ્રસંગના એટલે કે વાયુ અ. ૬૧ ના પ્રલો. ૪ થી ૫૦ અને દરિવંશ અ. ૨૬ ના શ્લો. ૪ થી ૪૯ ત્રણ ચાર શ્લોકોને બાદ કરતા શબ્દશઃ એના એ જ છે. એક જ ગ્રંથની દસ્તખતોમાં હોય તેવું પાઠાતર આ બે ગ્રંથો વચ્ચે પણ હોય છે ખરું.

સાધારણ રીતે વિષ્ણુપુરાણ દરિવંશને અને વાયુને અનુસરે છે એટલે આ પ્રસંગે પણ એમ જ છે. છતાં વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યમાં એક બે નવી વાત છે. વિષ્ણુપુરાણ મિત્ર વરૂણના શાખો ૨૫૪ ઉલ્લેખ કરે છે. બીજું પોતાની શરતોમાં બે મેળને પથારી પાસે રહેવા દેવા એ એક શરત કહી છે. અને હું આકામાં હોઉં ત્યારે મારી પાસે ન આવવું એ શરત છાંડી દીધી છે. બીજું, બીજું બેંદું ગન્ધર્વો ઉપાડી ગયા પછી ઉર્વશી આકોશ કરતાં જે શબ્દો બોલે છે તેમાં વાયુ પેડે માત્ર “ હું અનાથા હોઉં તેમ મારા પુત્રને કોણ ઉપાડી જાય છે ” એટલું જ નથી કહ્યું પણ અહં અમત્વંકા કુપુ-

ઋષાણ્યા એમ દલકા શબ્દો-વાપર્યા છે. અને ઉર્વશી ન દેખાતાં
 “ રાજા એમને એમ નાગોજ ગાંડો યદ્દને ભમવા લાગ્યો ” તાં
 આપદ્યત્તપગતામ્બર ષ્ઠોન્મત્તરૂપોઽગ્રામ । અને ઉર્વશીને જોયા
 પછી તત્તથોન્મત્તરૂપો “ જાયે દ તિષ્ઠ મનસિ ધોરે તિષ્ઠ
 યચ્ચસિ ” હત્યનેકપ્રકારં સૂક્તમ્બોચત્ત ॥ પછીની કથા વાયુને
 અનુસરતી જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત હમેશા વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યનું
 પદમય રૂપાંતર કરે છે. ભાગવતકારની કલ્પના પણ કથાના ચિત્રમાં
 નાટકી રંગ પૂરે છે અને કવચિત્ ચિત્રને વધારે પડતું જાડું કરી
 નાખે છે. દા-ત. બીજા મેયની ચોરી થતાં ઉર્વશી પૂકાર કરે છે
 એના શબ્દો જુઓ:-

હતાસ્યહં કુનાથેન નપુંસા વીરમાનિના ।

યદ્દિશ્રમ્માદહં નથા દૂતાપત્યા ચ દસ્યુમિઃ ॥

યઃ શેતે નિશિ સંત્રસ્તો યથા નારી દિવાપુમાન ।

મા-૯. અ-૧૪

મદાભારતમાં પુરુવાની જુદી કથા છે. એમાં ઉર્વશી ગંધર્વ
 -લોકમાં રહ્યાની તથા ગંધર્વલોકમાં જણુ અગ્નિ આપ્ત્યાની વાત છે
 પણ ઉર્વશી સાથે એકવાર સમાગમ થયા પછી વિયોગ થયાની કે
 મેષ દરજીની વાત નથી અને બ્રાહ્મણોના રત્નો પુરુવાએ દરી લીધાની
 નવી વાત છે. પણ મદાકવિ કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીય નાટકની
 કથાને મદાભારત સાથે તો લેવા દેવા જ નથી. વાયુ, હરિવંશ,
 વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત એ પરંપરાની કથા વિક્રમેર્વશીય નાટકનું મૂળ
 હોઈ શકે; પણ એમ જ હોય તો કાલિદાસે નાટકમાં ઘણો ફેરફાર
 કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યપુરાણમાં કવિ કાલિદાસના
 નાટકને ઘણી વધારે મળતી કથા છે.

મત્સ્યપુરાણમાં અને વાયુ વગેરે પરંપરાની કથામાં મોટો ફેરફાર
 છે. મત્સ્ય પુ. ની કથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:- “ એક વખત

પુરુરવાનું ચરિત્ર જોવા ધર્મ, અર્થ અને કામ આત્મા; રાગન્યે ત્રણેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો પણ ધર્મનો જરા વધારે સત્કાર કર્યો. આથી અર્થ અને કામ કુપિત. થયા અને અર્થે શાપ આપ્યો કે તું લોભથી નારા પામીશ અને કામે શાપ આપ્યો કે ઉર્વશીના વિયોગથી તને ગંધમાદનમાં ઉન્માદ થશે અને ધર્મે આશીર્વાદ આપ્યો કે તું ધાર્મિક અને દીર્ઘાયુથી થઈશ ! આમ કહીને ત્રણે આંતર્યાન થયા " (મદ્વ્ય અ. ૨૪ શ્લો. ૧૫ થી ૨૦) આ રીતે મત્સ્યમા મદાભારતની અને વાયુ વગેરેની પરંપરાનો સરવાળો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ દેખાય છે.

પણ મત્સ્યપુરાણની આથી આગળની કથા વિક્રમોર્વશીય નાટકને ઘણી મળતી આવે છે. કહે છે:-“ પુરુરવા રાગન્યેશાં આકાશચારી રથમાં બેસીને ઇદ્રના દર્શને જતો હતો તેવામાં એક દિવસ રાગન્યે ઉર્વશીને અને ચિત્રલેખાને દરી જતા કેશી દાનવને જોયો એટલે એ દાનવને યુદ્ધમાં દરાવીને ઉર્વશી ઇદ્રને સોંપી. જે દાનવથી ઇદ્ર પણ દારી જતો હતો તે દાનવને પુરુરવાએ દરાવ્યો. માટે એને દેવો સાથે મૈત્રી થઈ. અને ઇદ્રે પુરુરવા ઉપર ખુશી થઈને પોતાની સભામાં મીજલમ કરી. તેમાં ભરતે રવેન્દ્રા લક્ષ્મી સ્વર્ગવર નામના ચરિતમાં લક્ષ્મીનો પાઠ ભજવના, ઉર્વશી. પુરુરવામાં મન જવાથી ભરતે કહેલો અભિનય બૂલી ગઈ. એટલે ભરતે શાપ આપ્યો કે. ‘ તું આના જ વિયોગથી જૂલસા ઉપર ૫૫ વર્ષ સુધી લગા થઈને રહીશ અને પુરુરવા પિશાચ થશે. ’ આથી ઉર્વશી પુરુરવા પાસે જઈને એને પતિ કરીને રહી, શાપને અન્તે ઉર્વશીને બુધના પુત્રથી આઠ પુત્રો થયા ” (મદ્વ્ય અ. ૨૪ શ્લો. ૧૫ થી ૩૩).

મત્સ્યપુરાણમાં ગડગડ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ૩૨ માં અને ૩૩ માં શ્લોકો વચ્ચે કાંઈકે શ્લોકો પડી ગયા હોય એમ કથા તુટે છે. વચ્ચે પણ શ્લોકોનો પાઠ બરાબર શુદ્ધ નથી. પણ કેશી દાનવે કરેલું દરણુ. સ્વર્ગમાં લક્ષ્મી સ્વર્ગવરનો અભિનય. ઉર્વશીની બૂલ

અને ભરતનો શાપ એ વાતો ખરાબર વિક્ષેપીય નાટકને મળતી છે. માત્ર પુરુરવાને પિશાચ ચવાનો શાપ આખો એ વાત કાલિદાસમાં નથી. આ ત્રણ પરંપરા ઉપરાંત કથા સરિત્સાગરમાં એક ચોથી પરંપરા મળે છે. એમાં આ પુરાણો અને કાલિદાસના નાટકથી જુદી જ પુરુરવાની કથા આપી છે. એટલે એ નિરપયોગી છે. હુંકામાં વાયુ પુરાણવાળા પરંપરામાંથી કાલિદાસે કથા લીધી હોય તો કવિએ ઘણો ફેરફાર કર્યો છે એમ માનવું પડે. પણ મત્સ્યે કાલિદાસમાંથી ઉપલી હકીકતો લીધી છે એમ ન માનીએ તો મત્સ્યની જુદી પરંપરાનો ઉપયોગ કાલિદાસે કર્યો છે એમ જ કહેવું પડે. કુમાર સંભવ અને વિક્ષેપીય બેયનું મૂળ મત્સ્ય પુરાણમાં જ મળે છે એ ઉપરથી વાયુવાળા પૌરાણિક પરંપરાથી જુદી પરંપરાના કોઈ પુરાણનો કાલિદાસે ઉપયોગ કર્યો છે અને એ જુદી પરંપરાના પુરાણમાંથી મત્સ્યે કેટલીક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે, એ સૌથી સારો ખુલાસો લાગે છે. મત્સ્ય પુરાણ વાયુવાળા પરંપરાના પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી અને બીજેથી પણ સંગ્રહ કરે છે, એ વાત મત્સ્યના અવલોકન વખતે નોંધવું.

મહાકવિ કાલિદાસના અંધોનાં મૂળે જાળત ઉપર જે વિવરણ કર્યું છે એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે એ મહાકવિએ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરાંત મહાભારત, રામાયણ, હરિવંશ અને પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પુરાણોમાં વાયુવાળા પરંપરાના કોઈ પુરાણનો અને મત્સ્યવાળા પરંપરાના પુરાણનો એમ બોલામાં બોલાં બે પુરાણોનો ઉપયોગ કર્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસના અંધોમાંથી પુરાણો વિષે આથી વધારે પ્રકાશ મળે એમ નથી.

અમ્બોધાય અને પુરાણો

મહાકવિ કાલિદાસ સાથે જ, સંસ્કૃત સાહિત્યની ચર્ચામાં, અમ્બોધાયનું સ્મરણ થાય છે, આ અમ્બોધાય પહેલાં કે કાલિદાસ પહેલાં

એ ખાખત પઠિતોમાં મતભેદ છે. મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય, પ્રાચ્યવિદ્યા-
ભિજ્ઞો અશ્વધોપને ખેડાં અને કાલિદાસને પછી માને છે; ન્યારે
અન્ય પુરાતત્ત્વવિચારકો એથી ઉત્કૃષ્ટ માને છે. (બુમ્બે
Allhabad University studies Vol. 11- 1926) માં
શેરેશચંદ મહોપાધ્યાયનો કાલિદાસના સમય ઉપર લેખ આપણા પ્રસિદ્ધ
જ્ઞ સાદાર શ્રી કેશવ દર્પદ દ્રુવ અશ્વધોપ ખેડાં કાલિદાસને મુકે
છે અને પરાક્રમની પ્રસાદી (વિક્રમોર્વશીયના બાયાન્તર) ના આરંભમાં
પોતાના મનના સમર્થનમાં કેટલાક નવી અને સરસ દલીલો આપે
છે. સંસ્કૃત કવિઓએ વાપરેલાં વ્યાપક અને એક દેશી વૃત્તોની
સરખામણી કરીને સાદાર શ્રી કેશવ દર્પદ દ્રુવ અશ્વધોપ ખેડાં કાલિ-
દાસને મુકે છે, તે ગમે તેમ હો. પણ અશ્વધોપે કાઠક પુરાણો જોયાં
છે એટલું તો એણે કહેલા અનેક ઉલ્લેખો જોતાં લાગે છે. અને
અશ્વધોપ ઇ. સ. ખેડા શનકમાં મૃદ ગયા છે એમ તજજ્ઞોને ખબરને
મનાય છે.

અશ્વધોપના સૌન્દર્ય-કાવ્યમાં નીચેના શ્લોક છે:—

જિજ્ઞાસમાના નાગેષુ કૌશલં શ્વાપદેષુ ચ ।

અનુચક્રુર્વનસ્થસ્ય દૌષ્મન્તેર્દેવકર્મણઃ ॥

સૌ. સર્ગ ૧ શ્લો. ૩૫

આ શ્લોકમાં દુષ્યન્તના પુત્ર સર્વદમનની સિદ્ધ વમેરે પશુઓ
સાથેની બાલકીર્તિનું સૂચન છે. શાકુંતલ નોટકમાં પણ આ સૂચન
છે. (એ. ૭) હવે કાલિદાસે શકુંતલાની કથા મહાભારતમાંથી
લીધી છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ કથાની અશ્વધોપને પણ ખબર લાગે છે.
મહાભારતમાં સર્વદમનની આ પશુકીર્તિ નીચેના શબ્દોમાં કહી છે:—

પદ્મવર્ષેષુ તતો બાલઃ કણ્વાશ્રમપદં પ્રતિ ॥

વ્યોમોન્નિહાન્વરાહાંશ્ચ વૃકાંશ્ચમહિપાંસ્તથા ।

ચરિતમાં અને સૌન્દર્યનન્દમાં લગભગ એના એજ વૈદિક અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો કર્યા છે. (જુઓ શુ. ચ. સર્ગ ૪ અને સૌ. સર્ગ ૭ માં આવેલા પરાશર, વશિષ્ઠ, પાંડુ, વ્યાસ વગેરે વિશે ઉલ્લેખો)

અશ્વધોષે મદાભારતમાંથી કેટલાક ઉલ્લેખો કર્યા છે. પરાશરને કાલી (મત્સ્યગન્ધા) સાથે સમોગમ અને વ્યાસને જન્મ (શુદ્ધ ચરિત ૪-૭૬ અને સૌ ૭-૨૯) પાંડુને ચાપ દોવા છતાં તેણે કામવશ થઈને કરેલા માત્રીના સંગથી થયેલું પાંડુનું મરણ (શુદ્ધ. ચ. ૪-૭૬ અને સૌ. ૭-૪૫) વગેરે ઉલ્લેખો મદાભારતમાંથી છે. રામાયણ પણ અશ્વધોષથી અખણ્યું નથી. શુદ્ધચરિત (૪-૩૬)માં ઇંદક શુદ્ધને કહે છે કે:—

નાસ્મિ યાતું પુરં શક્તો દહમાનેન ચેતસા ।

ત્વામરણ્યે પરિત્યજ્ય સુમિત્ર ઇવ રાઘવમ્ ॥

(આ શ્લોકમાં સુમિત્ર છે ત્યાં સુમન્ત જોઈએ. એ તો પાહની અશુદ્ધિ છે.) વળી શુ. ૮-૮ માં રામાયણના આજ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં “ દાશરથિ (રામ)નો રથ અયોધ્યામાં આવના જે રીતે નગરજનો રસ્તામાં રોયાં હતા તે રીતે શુદ્ધ વજર ધોડાને અને ઇંદકને જોઈને કપિલવસ્તુના નગરજનો રોતાં હતાં ” એવું વર્ણન અશ્વધોષે કર્યું છે. વળી શુ. ચ. ૯-૯ અને ૯-૫૬ માં રામચરિતને લગતા ઉલ્લેખો હોવાનું કશુંક કર્યા છતાં શુદ્ધચરિતના સંપાદક કોવેલ સાહેબ (E. B. Cowell. M. A.) આ ઉલ્લેખોને અરપષ્ટ માનીને અશ્વધોષ પેલાં રામાયણનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી.

But these references are vague and do not necessarily imply the previous existence of our present Ramayana.

(જુઓ Preface p. xi)

કોવેલ સાહેબનું આ વચન બાહ્ય સ્ત્રોતોને અવગણીને કરેલું છે.

વંશનાં પૂર્વગ્રહના દાખલારૂપ છે. બાંકી તટસ્થ વિચારકને 'અશ્વઘોષ' પહેલાં રામાયણના અસ્તિત્વ' બાબત શકા રહેવાનું કારણ નથી (જુઓ 'Keith, A History of Sanskrit Literature 1928, p. 59)

'અશ્વઘોષે આ ઉપરાંત ઘણા ઉલ્લેખો કર્યા છે અને મહાભારત રામાયણ કરતાં જેમાં પૌરાણિક કથા નિર્દેશ હોય એવા ઉલ્લેખો આપણે ખાસ જોવાની જરૂર છે.

શુદ્ધચરિતના પહેલાંજ સર્ગમાં લગવાન શુદ્ધનો એની માતાના પડખામાંથી જન્મ થયેલો એ વિચિત્રતાનો અચાવ કરતાં અશ્વઘોષ ઔર્વનો સાયળમાથી, પૃથુનો હાથમાંથી, માધાતાનો માથામાંથી અને કક્ષીવતનો ખભામાંથી જન્મ થયાના પૌરાણિક દાખલા આપે છે. (સર્ગ ૧ શ્લો. ૨૬)

હવે ઔર્વનો ઉરને ભેદીને જન્મ થયાનું મહાભારત જ કહે છે. (જુઓ. આ. અ. ૬૭ પ્રલો. ૪૬) પૃથુનો હાથમાંથી જન્મ થયાની કથા મ. શાંતિપર્વમાં છે. પણ ત્યાં એ પુરાણોમાંથી આવ્યાનો સંભવ છે, પુરાણોની એ સામાન્ય કથા છે (જુઓ ઘાસુ. પુ. અ. ૬૨ પ્રલો. ૧૨૧, ૧૨૨) પછી માધાતા રાજાની કથા મહાભારત વન પર્વ (અ. ૧૨૭, ૧૨૮)માં તથા વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પુરાણોમાં છે પણ ત્યાં માધાતા પોતાના પિતા યુવનાશ્વના પડખામાંથી જન્મે છે એમ છે. અશ્વઘોષે મૂર્ખા: 'માથામાંથી' કેમ લખ્યું હશે ?

શુદ્ધચરિત સર્ગ ચોથામાં ઈન્દ્રે ગૌતમપત્ની અહસ્થા સાથે સંગ કર્યાની કથાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૭૨) આ કથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ-૪૮) મહાભારતમાં પણ એનું સૂચન છે. (મ. ડ. ૧૨-૬) "અગસ્ત્યે સોમભાર્યા રોહિણીની પ્રાર્થના કરી અને તેથી તેના જેવી હોપામુદ્રા પત્ની તરીકે મળી" એમ શ્રુતિ (ઈતિશ્રુતિ:) હોવાનું અશ્વઘોષ કહે છે. (પ્રલો. ૭૩). મહાભારતમાં તો આ વાત નથી.

ઔનઘ્યની ભાષાં મમતામાં જુદરપતિએ બરદાજને ઉત્પન્ન કર્યાં એમ અશ્વધોષ કહે છે (શ્લો. ૭૪) આ કથા મહાભારત આદિ પર્વ (અ. ૧૧૩)માં છે. પણ ત્યાં આખી કથા નથી, વધારે વિસ્તારથી આખી કથા પુરાણોમાં છે. (જુઓ, મત્સ્ય પુ. અ. ૪૬, વિષ્ણુ પુ. અ. ૪ અ. ૧૬ મા. ૬-૨૦) પછી જુદરપતિની ભાષાં તારામાં ચંદ્રમાએ જુધને ઉત્પન્ન કર્યો (શ્લો. ૭૫) એ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે (જુઓ વાયુ. પુ. અ. ૧૦, મદ્ય પુ. અ. ૧, હરિવંશ. ૧-૨૬, મા. ૧, ૧૪, પદ્મ. પુ. ૬-૨૨.)

પરાશરે યમુનાતીરે કામવશ થઈને કાલીનો સ્ત્રાગમ કર્યાનો (શ્લો. ૭૬) ઉલ્લેખ છે. આ વાત મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે પણ ત્યાં એનું નામ સાધારણ રીતે સત્યવતી કે મત્સ્યજ્ઞા આપે છે છતાં કાલી નામ બરાબર છે જુઓ:—

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराक्षरात् ।

મ. આ. અ. ૬૦ શ્લો. ૨

વશિષ્ઠે માતંગી અક્ષમાધામાં કપિજ્ઞાદ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો (શ્લો. ૭૭). આ કથા મહાભારત અનુશાસન પર્વમાં જુદ-ચરિત પેઠે એક શ્લોકમાં ઉલ્લિખિત છે. (જુઓ મ. અનુ. અ. ૬૩ શ્લો. ૧૬) યયાતિ રાજા જુદ થયા છતાં ચંદ્રવંશ વનમાં વિશ્વાચી અપ્સરા સાથે કીડા કરતા રહ્યા (શ્લો. ૭૮). આ વાત મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૯ શ્લો. ૫૧) માં છે. પાંડુએ ત્રી સમર્થથી પોતાનો નાશ થશે એમ જાણ્યા છતાં માદ્રીના રૂપ અને ગુણથી આકર્ષાઈને કામસુખ લીધું (શ્લો. ૭૯). આ મહાભારતની કથા પ્રસિદ્ધ છે (આદિપર્વ).

સૌન્દર્યાનન્દ સર્ગ સ્ત્રાતમાં આમાંના ધન્યા ઉલ્લેખો અશ્વધોષે કર્યા છે પણ તે ઉપરાંત કોઈક નવા પણ છે. દા. ત. સૂર્યે રમ્ભા ઉપર મોહિત થઈને જાતે ઘોડારૂપ બનીને ઘોડીમાં અશ્વિદેવોને

ઉત્પન્ન કર્યા એમ અશ્વઘોષ કહે છે. (સૌ. સ. ૭ પ્રલો. ૨૬). મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૬૭ પ્રલો. ૩૬) માં એટલી જ વાર છે કે સૂર્યની ઘોડી ૩૫ ધારણ કરનાર પત્ની ત્વાષ્ટીમાં સૂર્યે અશ્વિદેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં. પણ આ કથા વાયુ, હરિવંશ, વરાહપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વગેરેમાં છે. વિષ્ણુમાં કથા વિસ્તારથી છે પણ રમ્ભાનું નામ નથી. કદાચ સૌન્દર્યનન્દનો પાઠ બ્રહ્મ દશે. વ્યાસજીએ કાશીમાં વેશ્યા સાથે રમણુ કર્યાનું અશ્વઘોષ કહે છે (એવળ પ્રલો. ૩૦) પણ એનું મૂળ મને મહાભારતમાં મળ્યું નથી. ઋષ્યશૃંગનું શાન્તવનમાં રહ્યા છતાં રાજ-કન્યા શાન્તા માટે મન ચળી ગયું (૩૪) એ કથા રામાયણ બાલકાંડ (સર્ગ ૬) માં છે. વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિ ભાવ માટે રાત્રી છોડીને વનમાં વાસ કર્યો પણ ધૃતાત્મી આસરાથી મન હરાઈ જતાં તેને દસ વર્ષ એક દિવસ જેવા લાગ્યા (પ્રલો. ૩૬). આ કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. (ભુએ. આ. અ. ૧૩) અશ્વઘોષે દસ વર્ષ લખ્યાં છે, જ્યારે મહાભારતમાં હજાર વર્ષ (વર્ષ સહસ્ર પ્રલો. ૧) શબ્દ છે. પાઠમાં આ ફેરફાર પાછળથી થયો લાગે છે. એજ રીતે ૩૩ નો પ્રમદારા ઉપરનો સ્નેહ (પ્રલો. ૩૮) મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૮) માં છે આ કથાનો બાણે પણ કાદંબરીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સૌન્દર્યનન્દના નવમા સર્ગમાં પરશુરામે સહસ્ત્રાર્જુનના હાથ કાપ્યાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૧૦). આ કથા રામાયણ (કાં. ૭) માં છે અને મહાભારત સભાપર્વ (અ. ૪૯) માં પણ છે. પછી દસને મારનાર હરિને જરાએ એક બાણથી હણ્યા ત્યારે એનું બલ ક્યાં ગયું હતું ? (પ્રલો. ૧૮).

આ ઉલ્લેખ અશ્વઘોષને કૃષ્ણચરિત્રની ખબર છે એમ દર્શાવે છે. આ કથા મહાભારત (મૌ. પર્વ અ. ૬) માં છે. આ સાથે જ નમુચિને ઇંદ્રે શીખથી માર્યાની કથાનો ઉલ્લેખ છે (પ્રલો. ૧૬) એ કથા પણ મહાભારત (સ. ૪૪) માં છે.

મૌન્દરાનન્દના અગીઆરમા સર્ગમાં વળી જુદા ઉલ્લેખો છે. માધાતા ઈન્દના અર્ધા આસનને મેગવીને દેવપાત્રું પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પાછા નીચે પડ્યા (શ્લો. ૪૩) આજે પણ આ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવો ઉપર રાજ્ય કર્યા છતાં નદુપ રાજ્ય સંપૂર્ણ થયા (શ્લો. ૪૪). આ કથા મદાભારત (ચન અ. ૧૮૧ તથા ઇ. અ. ૧૧) માં પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શિખિ રાજ્યએ રથેન પક્ષીને પોતાનું માંસ કાપીને આપ્યું એવું કુષ્ઠરકર્મ કર્યું છતાં સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયો (શ્લો. ૪૨). આ કથા મદાભારત (ચ. અ. ૨૦૧) માં છે. માધાતા અને નદુપ સંબંધી ઉપર કહેલા ઉલ્લેખો જુદાચરિત (સર્ગ ૧૧ શ્લો. ૧૩ અને શ્લો. ૧૪) માં પણ છે.

આ જ સર્ગમાં મુંદ અને ઉપમુંદ નામના બે અશુરોએ પરસ્પર વૈર કર્યાનું કહ્યું છે (શ્લો. ૩૨) આ કથા મદાભારત (આ. અ. ૨૨૯) માં છે અને એક બીજો ઉલ્લેખ ઝૈડ (પુરૂરવા) વિષે છે કે "ઝૈડે સ્વર્ગમાં પણ રહીને, દેવી ઉર્વશીને પણ વશ કરીને લોભથી ઋષિઓ પામેથી સોનું સેવાની ઇચ્છા કરી અને તે રાજા નાશ પામ્યો" (શ્લો. ૧૬) આજુ કવિએ પણ આ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આનું મૂળ મદાભારત (આ. અ. ૬૯) માં અને વાયુ (અ. ૨) માં છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ઉલ્લેખો છે કે જેનું મૂળ વૈદિક સાહિત્યમાં જળ્યાય છે વળી કેટલાક ઉલ્લેખો કુરુ, વૃષ્ણિ, દંડક વગેરે પ્રાજ્યોના છે.

દુંકામાં ખાણ પેઠે અશ્વઘોષે પણ સૌથી વધારે ઉલ્લેખો મદાભારતમાંથી—અને તે પણ એના જુદાં જુદાં પર્વોમાંથી—કર્તા છે. એ ઉપરથી પ્રક્ષિપ્તો બાદ કરતાં આક્રીનો મદાભારતનો મોટો ભાગ અશ્વઘોષના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. રામાયણ પણ અશ્વઘોષે જોયું જ હોવું જોઈએ. મદાકાવ્યનો આદર્શ જ રામાયણ ઉપરથી સીધો છે. વૈદિક સાહિત્ય, મદાભારત અને રામાયણ ઉપરાંત

અશ્વધોષે કોઇક પુરાણો જોયાં છે. મહાભારતમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ મૂળ પાંડવકૌરવની કથા તૈયાર થયા પછી ઉમેરાઈ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે અશ્વધોષના વખતમાં આ કથાઓ મહાભારતમાં જ દત્તી કે કોઇ પુરાણોમાં ? અને અશ્વધોષે પુરાણોમાંથી લીધી છે કે મહાભારતમાંથી એ કહેવું કઠણ છે. પણ કોઇ કોઇ ઉલ્લેખોનું મૂળ તો મહાભારતમાં નથી મળતું પણ પુરાણોમાં જ મળે છે, દા. ત. પુરૂરવા વિષે જ અશ્વધોષે એ જુદા જુદા ઉલ્લેખો કર્યા છે. બ્રાહ્મણના મુવર્ણના લોભથી પુરૂરવાની અધોગતિ થઈ એ વાત મહાભારતમાં જ છે, વાયુ વગેરેમાં નથી; અને ઉર્વશીના વિચારમાં પુરૂરવા ગાડો થઈ ગયો એ વાત પુરાણોમાં જ છે. મહાભારતમાં નથી. વળી મુપિત અને યામ દેવેનો અશ્વધોષ ઉલ્લેખ કરે છે (સુદ્ધ ચ. સર્ગ ૧૪ શ્લો. ૮૯.) આ મહાભારતમાં નથી, પણ પુરાણોમાં છે.

ત્રેતાયુગમુખે પૂર્વમાસન્સ્વાયં મુષેઽન્તરે

દેવાયામા ઇતિ સ્વાતાઃ પૂર્વે ચે યજ્ઞસૂનવઃ ॥

વાયુ અ. ૩૯ શ્લો. ૩

આસન્વૈ તુપિતા દેવા મનોઃ સ્વારોચિષેન્તરે ।

વાયુ અ. ૬૨ શ્લો. ૭

આ રીતે ઈ. સ. ૮૦૦ થી ઇ. સ. ના આરંભ સુધીમાં અથેલા શંકરાચાર્ય, કુમારિજી, બાણુ, કાન્નિદાસ અને અશ્વધોષના ગ્રંથોમાં આવેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે આ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથકારો મોટે ભાગે મહાભારતનો આધાર લે છે, પણ તેઓને પુરાણોની ખબર છે અને પુરાણોમાંથી ઉલ્લેખો કરે છે.

મનુસ્મૃતિ અને પુરાણો

મનુસ્મૃતિમાં ઉપર શંકરાચાર્યે ઉદાહરેલા દિક્ષાદિસે તથા યજ્ઞર્ચુવૃત્તિજ્ઞાનિ એ એ શ્લોકો મળે છે. (અ. ૧

જા. ૨૯, ૩૦) ખેડા અધ્યાયમાં જ મન્વન્તરોને નિર્દેશ મનુએ કર્યો છે. મન્વન્તરો પુરાણોનો એક વિષય છે અને મનુએ કોઈ પુરાણમાથી એ વર્ણન લીધું હોવું જોઈએ. મનુ અ. ૭ માં અવિનયથી નષ્ટ થયેલા અને વિનયથી રાજ્ય મેળવેલા રાજાઓના દાખલાઓ આપ્યા છે તે કોઈ પુરાણમાથી જ લીધા હોવા જોઈએ. અવિનયનો વેનનો અને વિનયનો પૃથુનો દાખલો આપ્યો છે તે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી મનુએ એક રથજે વાયુનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

અગ્ર ગાથા વાયુગીતા કીર્તયન્તિ પુરાવિદઃ

યથા વીજં ન વપવ્યં પુંસાં પરપરિગ્રહે ॥

મનુ અ. ૧ શ્લો. ૪૬

આ શ્લોકમા વાયુગીત ગાથા કહી છે તેનો અર્થ વાયુ પુરાણોના એમ કરીએ તો મનુને વાયુની ખજાર હતી એમ અર્થ થાય. જો કે મનુએ ઉદાહરેલા શ્લોકો મને વાયુ પુરાણમાં મળ્યા નથી. મનુસ્મૃતિનો સમય તદ્દન ચોક્કસ તો નથી; પણ ઈ. સ. ખ્રીસ્ત રાતકથી અર્વાચીન એ અન્ય નથી મનાતો. હોપકીન્સ ઇ. સ. ના આરંભની કે તે પહેલાની મનુસ્મૃતિને ગણે છે. (Cambridge History of India Vol. I. p. 279)

ઉપર નોંધેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખોનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ લાગે છે કે આ સંસ્કૃત ગ્રન્થકારો પાસે એવાર પુરાણો હોવા જોઈએ. અત્યારના વાયુપુરાણના મૂળરૂપ, મત્સ્ય પુરાણના મૂળરૂપ, અને આ એયમા નથી મળતી છતાં બાણ અને અશ્વધોષ કવિઓ ઉલ્લેખ કરે છે એવી કથાઓવાળું એકાદ ત્રીજું પુરાણ આ રીતે ત્રણ પુરાણો અશ્વધોષ પહેલાં હોવાં જોઈએ. અને તે ઉપરાંત દરિવંશના મૂળરૂપ કૃષ્ણચરિત્રનું એક અને વિષ્ણુની મત્સ્ય; વામનાદિ અવનારની કથાઓવાળું બીજું એમ એક વૈષ્ણવ પુરાણો અને એકાદ શૈવ પુરાણ

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મહાભાષ્યકાર પતંજલિને કૃષ્ણચરિત્રની, વામનાવતારની અને શિવભક્તિના કેાઈક જાતના પ્રચારની ખબર છે.

રામાયણ અને પુરાણો.

બાણ, કાલિદાસ અને અન્નદ્રોપ રામાયણનો અને સૌથી વધારે મહાભારતનો આધાર લે છે એ ઉપર જોયું; પણ રામાયણ મહાભારતમાં પોતામાં જે પૌરાણિક કથાઓ મળે છે તે એ ગ્રંથોનું મુખ્ય અંગ નથી અને એ મહાગ્રંથોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે, કેટલીક પૌરાણિક કથાઓનું અત્યારે મળતા જૂનાં પુરાણોમાં સચવાઈ રહેલું ૩૫ અને રામાયણમાં કે મહાભારતમાં સચવાઈ રહેલું ૩૫ સરખાવવાથી મહાભારત રામાયણનાંતર્ગત પૌરાણિક કથાઓથી મૂળ પુરાણો જૂનાં છે એ સ્પષ્ટ સમજાશે.

ગંગાવતરણ-ગંગાવતરણની કથા જૂની છે. બાણે ગંગાવતરણનો ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યો છે. ઈ. સ. ૩૫૦ની આસપાસના સમુદ્ર યુક્તનાઃ લેખમાં શિવની જટામાં રોકાઈ રહેલ અને પછી છુટેલ ગંગાનો ઉલ્લેખ છે; જેનું મૂળ રામાયણ કે વાયુ જેવા પુરાણને જ માનવું પડશે. બાણના ઉલ્લેખોનું અવલોકન કરતાં બાણ અને કાલિદાસ ગંગાને વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળેલી ગણે છે, અને તેનું મૂળ વિષ્ણુપુરાણમાં તથા મહાભારતના સભાપર્વ (જે પાછળથી ઉમેરા-

* સમુદ્રયુક્તના લેખના નીચેના સ્તોકમાં પુરાણોક્ત ગંગાના નિરોધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પ્રદાનમુજવિક્રમપ્રશમશાસ્ત્રવાક્યોદયૈ-

રૂપર્ચ્યુપરિસંચયોચ્છ્રિતમનેકમાર્ગ યશઃ ।

પુનાતિ મુવનત્રયં પશુપતેર્જટાન્તર્ગુહા-

નિરોષપરિમોહશીઘ્રમિવ પાણ્ડુ ગાંડી વયઃ ॥

Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. III.

યત્રો ભાગ દેખાય છે તે)માં છે એ દર્શાવ્યું છે. હવે રામાયણોક્ત ગંગાવતરણની કથા જોઈએ.

રામાયણના બાલકાંડ (અ. ૩૬ થી ૪૪)માં ગંગાવતરણની કથા છે. રામચરિતના મુખ્ય પ્રસંગમાં વિશ્વામિત્ર રામ લક્ષ્મણને ગંગાવતરણનું આખ્યાન કરે છે. વિશ્વામિત્ર પોતે જ આને કથા અથવા આખ્યાન કરે છે.

રામાયણમાં સગરના યજ્ઞથી ગંગાવતરણની આખી કથા સર્જન કરી છે. વાલ્મીકીમાં આખી કથા આટલા વિસ્તારથી નથી. વંશના પ્રસંગમાં સગરની વાત ટુંકામાં કરી છે અને બ્રૂગોળનું વર્ણન કરતાં ગંગા નિમિત્ત ભગીરથે કૈલાસની ઉત્તરમાં ખિન્દુસર આગળ તપ કર્યાની અને ગંગાને ઉતાર્યાની વાત કરી છે. (જુઓ અ. ૪૭) હવે રામાયણમાં કહેલા શ્લોકો સરખાવવા જેવા છે. વાલ્મી. અ. ૪૭ શ્લો. ૩૨ થી ૩૬ અને રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ ૪૩ શ્લો. ૮ થી ૧૪ના શબ્દો લગભગ સરખા છે:—

મિત્વા વિશામિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥

શ્લો. ૩૨

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિ રાસીદંગેષુ તાં નદીમ્ ।

તસ્યાવલેપ તં બુદ્ધા નથાઃ ક્રુદ્ધસ્તુ શંકરઃ ॥

શ્લો. ૩૩

વાલ્મી. અ. ૪૭

સરખાવો:—

વિશામ્યહં હિ પાતાલં સ્રોતસા ગૃહ્ય શંકરમ્ ॥ ૮ ॥

તસ્યાવલેપનં જાત્વા ક્રુદ્ધસ્તુ મગવાન્હરઃ ।

તિરોભાવયિતું બુદ્ધિ ચક્રે ત્રિણયનસ્તદા ॥

રા. ઘા. અ. ૪૩

આ બે પાઠ સરખાવતાં ચોખ્ખું દેખાય છે કે ગંગાવતરણની કથા જૂના વખતથી ચાલી આવતી હતી તે વાસુદેવ અને રામાયણ-બેય ગ્રંથોએ કોઈ ત્રીજા મૂળમાંથી ઉતારી છે. હરિવંશ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં પહેલાં કહ્યું તેમ વાસુદેવે અનુસરી ગંગાને ‘સોમપાદ પ્રસૂત’ કહે છે એ જોતાં, વિષ્ણુના પદમાંથી નીકળી માટે પવિત્ર કરનાર છે એ ગંગાવતરણકથાનું રૂપ આ વાસુ અને રામાયણમાં કહેલા રૂપ કરતાં અર્વાચીન હોવું જોઈએ; અને તે ઇ. સ. ચોથા શતક કરતાં જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કવિ કાલિદાસે ઉદાહરેલ છે. સમુદ્રમંથનની કથા વિશે પહેલાં ચર્ચા કરી છે. હવે વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રસંગ જોઈએ.

વિષ્ણુના અવતારો વિષે પુરાણો

વિષ્ણુએ અવતારો શા માટે ગ્રહણ કર્યા એ આપણા ધાર્મિક સાહિત્યનો મોટો પ્રશ્ન છે. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે “ત્યારે ત્યારે ધર્મની ગ્ધાનિ યાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મું છું” એમ કહ્યું ત્યારથી અવતારોનો ખુલાસો સરસ મળી ગયો. પાછળના સાહિત્યે આ ખુલાસો ક્રમશઃ રાખ્યો. વૈષ્ણવ પુરાણોએ આ માન્યતાને ખૂબ જોર આપ્યું અને અધર્મના તથા અશુરોના ભયથી પૃથ્વી ભગવાનને શરણે જઈને માગણી કરે એટલે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા ઇશ્વર અવતાર ગ્રહણ કરે એ રીતે ગીતાના મૂળ વિચારને ઝૂંલિત કર્યો. જુઓ ભાગવતઃ—
મારાવતારણાયાન્યે સુવો નાવ દ્વોદધૌ ।

સીદંત્યા મૃરિમોરેણ જાતો હ્યાત્મસુવાર્થિતઃ ॥

મા. ૧. ૮. ૩૪

આજ વિષયના વિસ્તાર માટે જુઓ ભાગવત દશમ સ્કંધનો અધ્યાય પહેલો.

વિષ્ણુપુરાણમાં ભાગવત કરતાં હંકારમાં પણ કૃષ્ણચરિત્રના આરંભમાં કૃષ્ણના અવતારનું કારણ આ રીતે જ જુમિનો

ભાર ઉતારવાનું કહ્યું છે. (જુઓ ચિ. પુ. અં. ૫ અ. ૧) આ જ્યેષ્ઠના મૂળ રૂપ દરિવંશમાં પણ વિસ્તારથી, દુષ્ટેથી ભારાકાંત પૃથિવી જહા પાસે ગઈ અને જહા આખી જહા સભા સાથે વિષ્ણુ પાસે ગયા વગેરે કથા કહી છે. (જુઓ દરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૪૧, ૫૦, ૫૧) ત્યાં પણ રૂપ કહ્યું છે કે:—

સેયં ભારપરિશ્રાન્તા પીઢયમાના નરાધિપૈઃ ।

પૃથિવી સમનુપ્રાપ્તા નૌરિવાસજવિષ્ણવા ॥

એજન અ. ૫૧ શ્લો. ૧૮

દરિવંશના ઉપલા શબ્દોને મળતા શબ્દો મહાભારત સભાપર્વમાં પણ મળે છે:—

તત્ર ભૂમિરુવાચાથ સ્વેદાત્કરુણભાષિણી ॥

રાજાં બલૈર્વલવતાં સ્વિન્નાસ્મિ મૃશપીઢિતા ।

મહા. સ. અ. ૫૧ શ્લો. ૪૫, ૪૬

શાંતિપર્વના નારાયણીયપર્વમાં પણ આજ રીતે ભાર ઉતારવા માટે અવતાર ધારણ કરવાની વાત છે.

ધનુરના અવતાર માટે ગીતાથી ચાલેલી અને વૈષ્ણવપુરાણોએ બૃહિત કરેલી આ માન્યતા ખીજાં પુરાણોએ તથા ઇતિર સાહિત્યે સ્વીકારી છે. રામાયણમાં પૃથ્વી ભારાકાન્ત થયાની કે શરણે આવ્યાની વાત નથી પણ દેવો રાવણથી પીડાઈને જહાને શરણે ગયા અને વિષ્ણુ જહા સભામાં આવતા દેવોએ વિષ્ણુને રાવણને મારવા માટે અવતાર લેવાની વિનંતિ કરી એ રીતે પ્રસંગ છે. (જુઓ બાલકાંડ સર્ગ ૧૫). મહાભારત સભાપર્વમાં અને રામાયણના બાલકાંડમાં વિષ્ણુ જહાસભામાં આવે છે, અને ખીજા દેવો વિષ્ણુને એક સમાન દેવ તરીકે ગણુતા હોય એવું વર્ણન છે. ન્યારે દરિવંશ વગેરે વૈષ્ણવ-પુરાણોમાં દેવો સાથે જહા, વિષ્ણુ યોગશયનમાં સુતા હોય છે ત્યાં નય

છે, સ્તુતિ કરે છે અને પૃથ્વીની વતી વિનંતિ કરે છે એમ વર્ણન છે. એ ફેર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

માર્કેડેય પુરાણે તો ગીતાનો ચદ્દા ચદ્દા હિ. શ્લોક ઉતારીને વાસુદેવના અવતારનું કારણ આપ્યું છે. (શુઓ અ. ૪ શ્લોક. ૫૩)

પદ્મ પુરાણ તો વિષ્ણુ ભાગવતનું અનુયાયી જ છે, એટલે એજ પરંપરાને અનુસરે છે. (શુઓ પદ્મ-વ્રજાક્ષણ્ડ અ. ૧૩) બ્રહ્મવૈવર્ત નિઃસંદેહ ભાગવત પછીનું અને એજ મતનું છે. અગ્નિ પણ ભાગવતનો અનુવાદ કરી મુઘો ભારાવતારાર્થે કૃષ્ણાવતાર ચયાનું કહે છે x (શુઓ અ. ૧૨)

હવે ઈતર સાહિત્યમાં ગદ્યાકવિ કાલિદાસનોજ મંથ જોઈએ. રઘુવંશમાં રામાયણને અનુસરી રામાવતાર સેવા માટે દેવોએ વિષ્ણુને વિનંતિ કર્યાનો પ્રસંગ છે; પણ એ પ્રસંગનું વર્ણન રામાયણને અનુસરતું નથી. રઘુવંશમાં રાવણથી પીડાયેલા દેવો વિષ્ણુ પાસે જાય છે (સર્ગ ૧૦ શ્લોક. ૫) ત્યારે દેવો સમુદ્ર પાસે પહોંચે છે ત્યારે વિષ્ણુ જાગૃત થાય છે (શ્લોક. ૬) અને “ દેવોએ સર્પના શરીર ઉપર બેઠેલી લક્ષ્મીના જોખામાં પગ રાખાને બેઠેલા વિષ્ણુને જોયા ” (શ્લોક. ૭-૮) પછી વિષ્ણુની શાભાનું પાત્ર શ્લોકોમાં વર્ણન છે. પછી “ યોગનિદ્રા પૂરી થયેલી હોવાથી સ્વચ્છંચયેલા અને પવિત્ર કરનાર દષ્ટિપાતો વડે ભૂચુ વગેરે ઉપર ભગવાને અનુમ્મદ કર્યા ” પછી દેવો ૧૭ શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.

રઘુવંશનું આ રીતનું વર્ણન રામાયણ કરતાં દરિવંશ વિષ્ણુપુરાણ

x સૈવો શિવના અવતારો માને છે ખરા (શુઓ સૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત મતિદાસ પા. ૫૯) પણ ભક્તિપાથક સાધન તરીકે અવતાર કથાઓને જેવો ઉપયોગ વૈષ્ણવ માર્ગમાં છે તેવો સૈવ માર્ગમાં નથી, સૈવો લોકાનુમ્મદ માટે શિવે અવતારો પ્રાપ્ત કર્યાનું કહે છે (શુઓ વાયુ પુ. અ. ૨૩) એક ઠેકાણે ભૂચુને વરદાન આપેલું દેવાનું કારણ કહ્યું છે. સૈવ-અવતારોમાં ભૂમિનો વાર હજારવાનો તો પ્રસંગ જ નથી.

વગેરેને વધારે અનુસરે છે. વિષ્ણુની સ્તુતિના શ્લોકોમાં કાલિદાસે ગીતાને અનુસરી ગીતાનાજ શબ્દોમાં^૧ વિષ્ણુના અવતારનું કારણ લોકાનુગ્રહ છે એમ કહ્યું છે:—

અનવાપ્તમવાપ્તવ્યં ન તે કિંચન વિચતે ।

લોકાનુગ્રહ એવૈકો હેતુસ્તે જન્મકર્મણોઃ ॥

રઘુવંશ સર્ગ ૧૦ પ્રલો. ૩૧

અને દેવાને જવાબ આપતાં વિષ્ણુ કહે છે:—

વિદિતં તપ્યમાનં ચ તેન મે મુવનત્રયમ્ ।

એજન શ્લો. ૩૬

આ શબ્દોમાં પૃથ્વી પીડિત હોવાનો અર્થ આવી જાય છે.

ઉપર કહી તે ભગવદ્ગીતાથી ચાલેલી અને વિષ્ણુવોએ બદલાવેલી વિષ્ણુના અવતારોના કારણની એક પરપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાલિદાસનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતાં એ પરપરા ઓછામાં ઓછા ઇ. સ. ચોથા શતક જેટલી જૂની તો હોવી જોઈએ પણ વાયુમાં અને મત્સ્યમાં વિષ્ણુના અવતારોનું આથી જુદું કારણ આપ્યું છે. દેવો અને ઋષિઓ ક્રોધના શાપથી ફરી જન્મતા એ માન્યતા ઘણી જૂની છે. અષ્ટ વસુઓ વશિષ્ઠના શાપથી શાન્તનુ અને ગંગાના પુત્રો રૂપે જન્મ્યા વગેરે કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મહાભારતના જૂના યરમાં અને ઉપર દર્શાવ્યું તેમ રામાયણમાં પણ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વગેરે જેવા એક દેવ દેખાય છે. વેદમાં તો ઇન્દ્ર અને અગ્નિ કરતા વિષ્ણુનું સ્થાન હિતરતું છે. બ્રાહ્મણના પાછલા કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુની પૂજ્યતા વધતી જાય છે. પણ મહાભારત અને રામાયણના મૂળ

૧ સરખાવો ગીતાનો નીચેનો શ્લોક

• ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન
નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ

ભાગે રચાયા ત્યારે હજી વિષ્ણુનું પરમ દેવત્વ સર્વ માન્ય થયું. ન હતું. પછી મહાભારતના પાછલા થરો રચાયા ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મ ચાલુ હતા અને વૈષ્ણવોમાં વિષ્ણુ અને શૈવોમાં શિવ પરમ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા. આ ઐતિહાસિક રિથિતિ પુરાણોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિષ્ણુ ખીળા દેવો જેવા એક દેવ અને એને સાપ લાગવાથી અવતારો લેવા પડ્યા એવી કથા કેટલાંક પુરાણોમાં મળે છે. વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થયેલી ઉપર સવિસ્તર વર્ણવેલી અવતાર કારણ માન્યતા પહેલાંની આ માન્યતા હોવી નોંધએ.

રામાયણના ખાલકાંડમાં આ જૂની માન્યતાનું સૂચન મળે છે.

શ્રૂયતે હિ પુરા શકો વિરોચનમુતાં નૃપ ।

પૃથિર્વો હન્તુમિચ્છન્તો મન્થરામમ્યસૂદયત્ ॥

વિષ્ણુના ચ પુરા રામ મૃગુપત્ની દૃઢવ્રતા ।

અનિદ્રં લોકમિચ્છન્તી કાવ્યમાતા નિષૂદિતા ॥

ચાલકાણ્ડ સર્ગ ૨૬, શ્લોકો. ૨૧, ૨૨

તાટકાનો વધ કરતાં સંકોચાતા રામને વિશ્વામિત્ર જૂના દાખલાઓ આપે છે કે પહેલાં વિરાચનની પુત્રીને ઈદ્રિ મારી હતી અને ભૃગુની પત્નીને વિષ્ણુએ મારી હતી એમ સાંભળ્યું છે.

રામાયણના દીકાકાર ઉપરના શ્લોકોની દીકામાં ૨૨ મા શ્લોકની એટલે વિષ્ણુએ ભૃગુ પત્નીને માર્યાની મૂળ કથા મત્સ્ય પુરાણમાં છે એમ કહે છે, એ વાત સાચી છે પણ આ કથા મત્સ્યમાં અને વાયુમાં બન્નેમાં છે. દેવી લાગવત (૪-૧૧) માં પણ છે.

વાયુમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે. ચંદ્રવશાંતર્ગત મદુર્વસના પ્રસંગમાં વિષ્ણુએ વસુદેવને ત્યાં જન્મ લીધો એમ આપ્યું એટલે ઋષિઓએ પૂછ્યું કે:—

“વિષ્ણુ શા માટે જન્મ્યા? એના કેટલા અવતારો છે? અથવા હવિષ્યમાં કેટલા થવાના છે?” ઘાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૪ મત્સ્ય પુરાણમાં આવેજ પ્રશ્ન છે. મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૩૧, ૩૨ આ પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત કહે છે કે:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાનં જાયતે માનુષેષ્વિહ ।

મૃગોઃ શાપનિમિત્તેન દેવાસુરકૃતેન ચ ॥

ઘાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૬૬

મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૩૯

આથી ઋષિઓ આ વાસુર સત્રામ ક્યારે થયો વગેરે પૂછે છે. જેના જવાબમાં લાંબી કથા બેય પુરાણોમાં છે, જેમાં છેવટ ભૃગુપત્નીનું માથું વિષ્ણુ કાપી નાખે છે અને આ સ્ત્રી વધ જોધને કોપ પામેલા ભૃગુ શાપ આપે છે કે:—

યસ્માત્તે જાનતા ધર્માન્નિવધ્યા સ્ત્રી નિષૃદિતા ।

તસ્માત્ત્વં સપ્તકૃત્યો વૈ માનુષેષુ પ્રવત્સ્યસિ ॥

તતસ્તેનાભિશાપેન નષ્ટે ધર્મે પુનઃ પુનઃ ।

લોકે સર્વહિતાર્થાય જાયતે માનુષેષ્વિહ ॥

ઘાયુ. અ. ૧૭ શ્લો. ૧૪૧, ૧૪૨

મત્સ્ય. અ. ૪૭ શ્લો. ૧૦૭, ૧૦૮

આ રીતે ભૃગુના શાપને લીધે લોકદિન માટે જ્યારે ધર્મ નષ્ટ થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા માટે વિષ્ણુ અવતાર લે છે એમ આ બન્ને પુરાણો કહે છે. એ ઉપરથી ભૃગુના શાપવાળી માન્યતા જૂની લાગે છે પણ આ પુરાણોના આ અધ્યાયો ગીતા પછી રચાયા છે એટલે એમાં બેય વાતો આવી છે.

રામાયણના બાલકાંડમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઉપર જોયા, ખીજ કેટલાકની નોંધ અશ્વધોપ વગેરે કવિઓના

પૌરાણિક ઉલ્લેખો અવલોકતાં લેવાઈ ગઈ છે. ઉત્તરકાંડમાં પણ કેટલાક ઉલ્લેખો છે. હવે પુરાતત્ત્વના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો રામાયણના વચલા પાંચ કાંડને જૂના (મેકડોનલ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને કીચ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ની આસપાસના) અને પ્હેલા અને છેલ્લા કાંડને પાછળના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસના માને છે. તે ગમે તેમ હો પણ રામાયણના આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કેાઈક જાતનો પૌરાણિક સંગ્રહ હોવાનો સંભવ દેખીતો છે.

મહાભારત તો પૌરાણિક કથાઓથી ભર્યું છે, ખરી રીતે મહાભારત અને પુરાણો સાહિત્યના એકજ પ્રકારના બે કટકા છે. એજ કારણથી પ્હેલાં તો બેયનો ઇતિહાસપુરાણ એ રીતે એક નામથી વ્યવહાર થતો. ખરી રીતે વૈદિક કાળમાં જ આ ઇતિહાસ પુરાણનું સાહિત્ય ધણું વધી જતાં એના બે ભાગ પડ્યા. અને આઠણુ યુગના અતિલોકપ્રિય કુરુપાત્યાલ સુદનાં વસ્તુની આસપાસ ભારત-મહાભારત ઇતિહાસની રચના થઈ અને કુરુવંશ વગેરે પ્રખ્યાત રાજવંશોની વંશાવળીઓ અને તે તે વંશના પ્રખ્યાત પુરુષોનાં આખ્યાનો વગેરેનું પુરાણ-મહાપુરાણ થયું. પણ થોડા વખતમાં જ મહાભારતની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા એટલાં બધાં વધી ગયાં કે અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાની આશાએ એમાં પેશી ગયાં. નળાખ્યાન, સાવિત્રી આખ્યાન, શાર્કુતલ, વગેરે આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જાણીતી છે. હાલનું મહાભારત પુરાણો સાથે મેળવતાં એવું લાગે છે કે પુરાણનું જૂનામાં જૂનું ૩૫ અને મહાભારતનું જૂનામાં જૂનું ૩૫ સમકાલિન હશે. પછી મહાભારતની કથા કોઈ મહા સમર્થ કવિને હાથે એવું ૩૫ પાત્રી કે જે લોકોને ખૂબ ના ગઈ. પછી મહાભારત વધતું જ ગયું. એમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ઉમેરાતાં જ ગયાં. પુરાણના લગભગ બધા વિષયોનો રાસ, મહાભારતમાં મળે છે. વંશોનો સંગ્રહ આદિપર્વમાં બેવામાં આવે

“ વિષ્ણુ શા માટે જન્મ્યા ? એના કેટલા અવતારો છે ?
અથવા ભવિષ્યમાં કેટલા થવાના છે ? ” વાયુ. અ. ૧૭ સ્લો. ૪
મત્સ્ય પુરાણમાં આવેજ પ્રશ્ન છે. મત્સ્ય અ. ૪૭ સ્લો. ૩૧, ૩૨
આ પ્રશ્નના જવાબમાં સૂત કહે છે કે:—

કર્તુ ધર્મઞ્ચવસ્થાનં જાયતે માનુષેષ્વિહ ।

મૃગોઃ શાપનિમિત્તેન દેવાસુરકૃતેન ચ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ સ્લો. ૬૬

મત્સ્ય અ. ૪૭ સ્લો. ૩૧

આથી ઋષિઓ આ વાસુર સગ્રામ ક્યારે થયો વગેરે પૂછે
છે. જેના જવાબમાં લાંબી કથા બેય પુરાણોમાં છે, જેમાં છેવટ
ભૃગુપત્નીનું માયું વિષ્ણુ કાપી નાખે છે અને આ સ્ત્રી વધ નેધને
કાપ પામેલા ભૃગુ શાપ આપે છે કે:—

યસ્માત્તે જાનતા ધર્માનવધ્યા સ્ત્રી નિષ્ફુદિતા ।

તસ્માત્ત્વં સપ્તકૃત્વો વૈ માનુષેષુ પ્રવત્સ્યસિ ॥

તતસ્તેનાભિશાપેન નષ્ટે ધર્મે પુનઃ પુનઃ ।

લોકે સર્વહિતાર્થાય જાયતે માનુષેષ્વિહ ॥

વાયુ. અ. ૧૭ સ્લો. ૧૪૧, ૧૪૨

મત્સ્ય. અ. ૪૭ સ્લો. ૧૦૭, ૧૦૮

આ રીતે ભૃગુના શાપને લીધે લોકહિત માટે ન્યારે ધર્મ નષ્ટ
થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મ વ્યવસ્થા કરવા માટે વિષ્ણુ અવતાર લે છે
એમ આ બન્ને પુરાણો કહે છે. એ ઉપરથી ભૃગુના શાપવાળી
માન્યતા જૂની લાગે છે પણ આ પુરાણોના આ અધ્યાયો ગીતા પછી
રચાયા છે એટલે એમાં બેય વાતો આવી છે.

રામાયણના બાલકાંડમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો
ઉપર જોયા, બીજા કેટલાકની નોંધ અશ્વઘોષ વગેરે કવિઓના

પૌરાણિક ઉલ્લેખો અવલોકતાં લેવાઈ ગઈ છે. ઉત્તરકાંડમાં પણ કટલાક ઉલ્લેખો છે. દ્વે પુરાતત્ત્વના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો રામાયણના વચલા પાંચ કાંડને જૂના (ગ્રેકોનલ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ અને કીચ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ ની આસપાસના) અને પ્હેલા અને છેલ્લા કાંડને પાછળના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસના માને છે. તે ગમે તેમ હો પણ રામાયણના આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કોઈક જાતનો પૌરાણિક સંગ્રહ હોવાનો સંભવ દેખાતો છે.

મહાભારત તો પૌરાણિક કથાઓથી ભર્યું છે, ખરી રીતે મહાભારત અને પુરાણો સાહિત્યના એકજ પ્રકારના બે કટકા છે. એજ કારણથી પ્હેલાં તો એમનો **इतिहासपुराण** એ રીતે એક નામથી વ્યવહાર થતો. ખરી રીતે વૈદિક કાળમાં જ આ ઇતિહાસ પુરાણનું સાહિત્ય ધણું વધી જતાં એના બે ભાગ પડ્યા. અને આઠણુ યુગના અતિલોકપ્રિય કુરુપાંચાલ યુદ્ધનાં વસ્તુની આસપાસ ભારત-મહાભારત ઇતિહાસની રચના થઈ અને કુરુવંશ વગેરે પ્રખ્યાત રાજવંશોની વંશાવળીઓ અને તે તે વંશના પ્રખ્યાત પુરોહિતો આખ્યાનો વગેરેનું પુરાણ-મહાપુરાણ થયું. પણ થોડા વખતમાં જ મહાભારતની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા એટલા બધાં વધી ગયાં કે અનેક પૌરાણિક આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાની આશાએ એમાં પેશી ગયાં. નળાખ્યાન, સાવિત્રી આખ્યાન, શાકુંતલ, વગેરે આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જાણીતી છે. હાલનું મહાભારત પુરાણો સાથે મેળવતાં એવું લાગે છે કે પુરાણનું જૂનામાં જૂનું રૂપ અને મહાભારતનું જૂનામાં જૂનું રૂપ સમકાલિન હશે. પછી મહાભારતની કથા કોઈ મહા સમર્થ કવિને દાંચે એવું રૂપ પામી કે જે લોકોને ખૂબ પા ગઈ. પછી મહાભારત વધતું જ ગયું. એમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે ઉમેરાતાં જ ગયાં. પુરાણના લગભગ બધા વિષયોનો રાસ મહાભારતમાં મળે છે. વંશોનો સંગ્રહ આદિપર્વમાં જોવામાં આવે

શુવનકેશ વર્ણન બીજમપર્વમાં છે. વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન સભા-
પર્વમાં (દક્ષિણી. આવૃત્તિમાં પ્રદક્ષિત) છે. કૃષ્ણચરિત્ર આખા
મહાભારતમાં છે. તીર્થોનું વર્ણન વનપર્વમાં છે. જુદાં જુદાં આખ્યાનો
જુદા જુદા પર્વોમાં છે. શિવલક્ષ્મિની ધણી વાતો છુટીછવાઈ તથા
અનુશાસન પર્વમાં છે. દુંકામાં એક નદિ પછી અનેક પુરાણોમાંથી
ધણી વસ્તુનો મહાભારતમાં સંગ્રહ થયો લાગે છે અને મહાભારતનું
હાલનું રૂપ વાયુ જેવાં જૂનાં પુરાણના જૂના ભાગ કરતાં અર્વાચીન
દેખાય છે, વનપર્વમાં વાયુપુરાણનું (કેટલીક પ્રતોમાં મત્સ્યનું પણ)
રૂપ નામ છે. પણ હાલનાં પુરાણોનો મોટો ભાગ મહાભારત
હાલના રૂપે સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી કેટલેક કાળે રચાયે છે.

આ રીતે મહાભારત સાથે પુરાણોનો વિકાસ થતો ગયો છે.
પણ મહાભારત રચાતા સાતસો આઠસો વર્ષ થયાં છે એટલે મહા-
ભારતના ઉલ્લેખો ઉપરથી પુરાણના કાળ ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડે નહિ.
અર્થાત્ કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ પહેલાં અને રામાયણ મહાભારત
રચાતા હતાં ત્યારે પુરાણોની પણ રચના થઈ છે એટલો જ નિશ્ચય
અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી થાય છે. પણ ડા. સુન્દર સાહેબે
આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાંથી પુરાણના પ્રાચીન અસ્તિત્વ માટે પુરાવા
શોધી કાઢ્યા છે, જે પુરાણના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા જેવા છે

આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના અંશેષ ભાષાંતરમાં સુન્દર સાહેબે
નીચેના પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે:—

અથપુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ ।

ઉચ્ચતામાદૃતાં મિક્ષાં પુરસ્તાદપ્રવેદિતામ્ ।

મોઝ્યાં મેને પ્રજાપતિરપિ દુષ્કૃતકારિણઃ ॥

મા-
રચા-

ન તસ્ય પિતરોશ્રન્તિ દશ વર્ષાણિ પચ્ચ ચ ।

ન ચ હવ્યં વહત્યગ્નિર્યસ્તામપ્યધિમન્યતે ॥

ઉપ

આ. ધર્મસૂત્ર ૧. ૧૧. ૧૩.

આપસ્તમ્બે ટાકેલા આ શ્લોકો કોઈ પુરાણમાં તો નહિ પણ થોડા પાદાંતર સાથે મનુસ્મૃતિ (અ. ૪ પ્રલો. ૨૪૮, ૨૪૯)માં મળે છે એ શુક્લર સાહેબે જ નોંધ્યું છે. (S. B. E. Vol. 11 p. 70) અને કોઈ પુરાણમાં અને આ શ્લોકો મળ્યા નથી એમ પાર્ણિટર કહે છે. (જુઓ. A. I. H. T. p. 43) બે કે ક્યાક હોવાનો સંભવ તો માને છેજ, બીજો કટકો નીચે પ્રમાણે છે.

યો હિંસાર્થમભિક્રાન્તં હંતિ મન્યુરેવમન્યું

સ્પૃશતિ ન તસ્મિન્દોષ इति પુરાણે ।

આ. ધ. સ્વ. ૧. ૨૧. ૭

આપસ્તમ્બે પુરાણના મૂળનું આ ગદ્યમાં તારણ કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. શુક્લર સાહેબને એનું મૂળ પુરાણમાં મળેલું નહિ, આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી એ જાતનાં વચનો મનુસ્મૃતિ (અ. ૮-૩૫૦, ૩૫૧) મહાભારત વગેરેમાં મળે છે. પણ પાર્ણિટર તો મનુએ મત્સ્ય અને પદ્મના નીચેના શ્લોકો ઉતાર્યા છે એમ કહે છે. (જુઓ એજન પા. ૪૪) એ જરા વસ્તુરિપતિથી ઉદ્ભવે છે.

યો હન્યાજ સ પાપેન લિપ્યતે મનુજેશ્વર ।

ગુરું વા બાલવૃદ્ધં વા મ્રાક્ષણં વા બહુશ્રુતમ્ ॥

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્મન્વતિ કશ્ચન ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૨૨૭ પ્રલો. ૧૧૫, ૧૧૬

પદ્મ. સ્વ. ૬ અ. ૪૫ પ્રલો. ૫૪, ૫૬

પણ શુક્લર સાહેબે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં આપસ્તમ્બના નીચેના

પૌરાણિક ઉતારાઓને પુરાણો સાથે મેળવવાનો સરસ પ્રયાસ કર્યો છે. અને એ ઉતારા ધર્મશાસ્ત્રના વિષયને લગતા નહિ પણ ખાસ પૌરાણિક વિષયને લગતા હોવાથી વધારે ઉપયોગી છે.

“(૨) આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં પુરાણમાંથી નીચેના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે ઉતાર્યા છે:—

અથ પુરાણે શ્લોકાવુદાહરન્તિ

અષ્ટાશીતિસદ્સ્રાણિ યે પ્રજામીપિરર્પયઃ ।

દશિણેનાર્યમ્ણઃ પન્થાનં તે શ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૪ ॥

અષ્ટાશીતિસદ્સ્રાણિ યે પ્રજાં નેપિરર્પયઃ ।

ઉત્તરેનાર્યમ્ણઃ પન્થાનં તેઽમૃતત્વં હિ કલ્પતે ॥ ૫ ॥

આપસ્તમ્બ. ૨. ૨૩. ૩, થી

બુદ્ધર સાહેબ ખરૂં જ કહે છે કે આ ઉદાહરણમાં બે બ્રૂકે છે. એક તો હંદોભંગ કરતો પન્થાનં શબ્દ છે તેને બદલે વૈદિક પન્થ હોય તો શ્લોક શુદ્ધ થાય. બીજું પમા શ્લોકમાં અર્થ વગર કલ્પતે છે તેને બદલે મેજિરે જ બોધાયે.

આ શ્લોકોના શબ્દો જુદા જુદા ફેરફાર અને વિસ્તાર સાથે પુરાણોના ન્યોતિપ્રચારવિભાગમાં મળ્યા આવે છે. જુઓ વાયુપુરાણ અ. ૫૦ શ્લો. ૨૧૪ થી ૨૧૬:—

અષ્ટાશીતિસદ્સ્રાણિ મુનીનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગે શ્રિતા દ્વાચન્દ્રતારકમ્ ॥

ક્રિયાવતાં પ્રસંખ્યેયા યે શ્મશાનાનિ મેજિરે ॥ ૨૧૪

લોકસંવ્યવહારેણ મૃતારમ્મકૃતેન ચ

ઈષ્ટાદ્વેષપ્રકૃત્યા ચ મૈથુનોપગમેન ચ ॥ ૨૧૫

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદિપયસ્ય ચ ।

પૈતૈસ્તૈઃ કારણૈઃ સિદ્ધાઃ શ્મશાનાનિ હિ મેજિરે ॥

મૈત્રૈપિણરુત્તે મુનયો દ્વાપરેધ્વિહ ચ જજિરે ॥ ૨૧૬

નાગવીધ્યુત્તરે યત્ત સપ્તર્ષિમ્યથ દક્ષિણમ્ ।

ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

યત્ર તે વાસિનઃ સિદ્ધા વિમલા વ્રહ્મચારિણઃ ।

*સતતં તે જુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્જિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૨૧૮ ॥

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ તેષામપ્યૂર્ધ્વ રેતસામ્ ।

ઉદક્વપન્થાનમર્યપ્ણઃ શ્રિતાભ્યામૂતસંસ્લવાત્ ॥ ૨૧૯ ॥

इत्येतैः कारणैः शब्दैः तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ।

આમૂતસંસ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિભાવ્યતે ॥ ૨૨૦ ॥

શુદ્ધરે ૩૧. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે કલકતામાં ૭પાવેશ પ્રતમાંથી ઉતારે। કયો છે અને અહીં આનન્દાચમ મન્થમાળામાં ૭પાવેશ પુસ્તકમાંથી ઉતારે। કયો છે. શુદ્ધરના ૨૧૩ શ્લોકને સ્થાને ૭પાવેશમાં ૨૧૪ છે. પીળા પાકાંતરમાં ૨૨૦માં શ્લોકમાં શબ્દઃ છે તેને બદલે શુદ્ધરે શબ્દઃ ઉતાર્યું છે જે પાક વધારે શુદ્ધ લાગે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં આજ વાત નીચેના શબ્દોમાં છે:—

અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ ઋષીણાં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૧૦૨ ॥

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગમાશ્રિત્યામૂતસંસ્લવમ્ ॥

ક્રિયાવતાં પ્રસંહ્યૈષા યે શ્મશાનાનિ ભેજિરે ॥ ૧૦૩ ॥

લોકસંવ્યવહારાર્થં મૂતારમ્ભકૃતેન ચ ।

इच्छाद्वेपरताच्चैव मैथुनोपगमाच्च वै ॥ ૧૦૪ ॥

તથા કામકૃતેનેહ સેવનાદિપયસ્ય ચ ।

इत्येतैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानीह भेजिरे ॥ ૧૦૫ ॥

* સંતતિ એ રીતે મત્સ્ય અને વિષ્ણુમાં પાક છે તે સાચા છે.

પ્રજૈષિણઃ સત્તર્પયો દ્વાપરેશ્વિહ જગ્નિરે ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તે તસ્માન્મૃત્યુર્નિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 અષ્ટાશીતિ સદસ્રાણિ તેપામપ્યૂર્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનપર્યન્ત માશ્રિયામૃતસંપ્લવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥
 તે સંપ્રયોગાલ્લોકસ્ય મિથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।
 ર્ષિપ્યદિપનિવૃત્યા ચ મૃતારમ્ભવિવર્જનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥
 સતોન્યકામસંયોગ શબ્દાદેદોષદર્શનાત્ ।
 ર્ણ્યેતૈઃ કારણૈઃ શુદ્ધૈઃ તેઽમૃતત્વં દિ મેગ્નિરે ॥ ૧૦૯ ॥
 આમૃતસંપ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિમાવ્યતે ।

મત્સ્ય પુરાણુ અ. ૧૨૪ શ્લો. ૧૦૨ થી ૧૧૦

આનન્દાશ્રમ અન્યમાગામાં છપાએલ પુસ્તકમાંથી ઉપલો ઉતારે
 કયો છે. હુદ્ધરે પુનામાં જનાર્દનાચાર્ય અને અનન્તાચાર્ય એ બેયે
 છપાવેલ પુસ્તકમાંથી ઉતારે કયો છે. તેમાં અ. ૧૨૩ માં આ
 શ્લોકો છે.

હવે વિષ્ણુપુરાણનો પાઠ જોઈએ:—

સવિતુર્દક્ષિણં માર્ગે શ્રિતા દ્યાચન્દ્રતારકમ્ ॥ ૯૦ ॥
 નાગવીશ્ર્યુત્તરં ચ્ચ સપ્તર્ષિમ્યથ દક્ષિણમ્ ॥
 ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥ ૯૧ ॥
 તત્ર તે વશિનઃ સિદ્ધા વિમલા વ્રક્ષચારિણઃ ।
 સંતર્તિ તે જુગુપ્સન્તિ તસ્માન્મૃત્યુર્નિતસ્તુ તૈઃ ॥ ૯૨ ॥
 અષ્ટાશીતિસદસ્રાણિ યતીનામૂર્વરેતસામ્ ।
 ઉદક્પન્થાનમર્યમ્ણઃ સ્થિત્વા દ્યામૃતસંપ્લવાત્ ॥ ૯૩ ॥

તે સંપ્રયોગાદલોભસ્ય મૈથુનસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

દૃષ્ટાદેવાપ્રવૃત્યા ચ મૂતરમ્મવિવર્જનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પુનઃ કામાસંયોગાચ્છન્દાદેવદર્શનાત્ ।

ફલેભિઃ કાસૈઃ શુદ્ધાસ્તે મૃતત્વંહિ મેજિરે ॥ ૧૫ ॥

આમૃતસંલ્લવસ્થાન મમૃતત્વં વિમાન્યતે ।

વિષ્ણુ પુરાણ અંશ ૨ અ. ૮ શ્લો. ૯૦ થી ૯૬

આ ત્રણ ઉતારામાં વિષ્ણુપુરાણનો ઉતારો વધારે ત્રુટિત અને પાછ-
ળનો લાગે છે. વળી આપસ્તમ્બના ઉતારામાંના પ્લેક્ષા શ્લોકનું પ્લેક્ષુ
પાદ વાયુ (૨૧૪) અને મત્સ્યમાં જ મળે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં નથી,
વિષ્ણુપુરાણમાં વાયુ અને મત્સ્યમાંના પ્લેક્ષા અર્ધો શ્લોક જ ઉડી
ગયો છે. વળી આ કાંઈ આધુનિક લાકીઆની જૂલ નથી કારણકે
શુક્લે તપાસેલ જમી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ ખામી છે અને
ટીકાકાર રત્નગર્ભ જેણે પ્લેક્ષાંતી ટીકાએ જોયેલી એની પાસે પણ
આ પ્રમાણે જ પાઠ હતો. વિષ્ણુપુરાણમાં મૂળ પ્લેક્ષા શ્લોકનું
ચોથું પાદ પણ ઉડી ગયું છે, જે વાયુ અને મત્સ્યમાં (તેને બદલે
મે) જરાક ફેરફાર સાથે એ શ્લોકોમાં દેખાય છે. પ્રાચીન શ્લોકનું
બીજું પાદ યે પ્રજામીવિરર્ષયઃ તુટી ગયું છે અને એ અર્થ દર્શા-
વવા માત્ર પ્રજીવિણસ્તે એ રીતે રાખ્ધો વાયુએ મુક્યા છે. મત્સ્ય-
પુરાણે એજ રાખ્ધ વાપર્યો પણ મુનિએ સપ્ત કલા છે એ જૂલ જ
છે. મૂળનો ઋષિરાખ્ધ મત્સ્યમાં જળવાઈ રહ્યો છે અને વાયુએ
પર્યાય મુનિ વાપર્યો છે. જે ૩ વાયુએ પણ અન્યત્ર અ. ૬૧ શ્લો.
૧૦૨ માં ઋષિ રાખ્ધ જ વાપર્યો છે. ત્રીજું પાદ બહુ ફરી ગયું છે.
એમાંથી માત્ર દક્ષિણ રાખ્ધ જળવાઈ રહ્યો છે. અલખત મતલબ
ત્રણે પુરાણોએ ઉતારી છે. પણ બીજે રથજે વાયુપુરણે આપસ્તમ્બના
ઉદાહરણના રાખ્ધો વધારે સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યા છે.

અદ્યારોતિસહ્યાણિ પ્રોક્તાનિ ગૃહમેધિનામ્ । ૯૯ ।

અર્યમ્નો દક્ષિણા યે તુ પિતૃયણિં સમાધ્રિતાઃ ॥

દારામિહોત્રિણસ્તે વૈ યે પ્રજાદેતવઃ સ્મૃતા ॥ ૧૦૦ ॥

ગૃહમેધિનાં ચ સંરુપેયાઃ શ્મજ્ઞાનાન્યાથયન્તિ તે

વાયુ. અ. ૬૧ શ્લો. ૯૬ થી ૧૦૧

આપસ્તમ્બના ઉદાહરણના બે શ્લોકોમાંનો બીજો શ્લોક પુરાણોમાં મૂળરૂપમાં વધારે સારી રીતે બજાવ્યા રહ્યો છે. ખેડું અને છેલ્લું પાદ અક્ષરશઃ ત્રણે પુરાણોમાં મળે છે. ત્રીજા પાદમાંથી વાયુએ અને વિષ્ણુએ ઉત્તરેણ ને બદલે ઉદક્ મુકીને અને શબ્દોને આગળ પાછળ મુકીને હંદો બંગ કાઢી નાખ્યો છે. મત્સ્યપુરાણમાં લક્ષ્મીઆએ ગડબડ કરીને અર્યમ્નઃ ઉડાડીને પર્યન્ત મુક્યું છે. બીજું પાદ યે પ્રજાં નૈવિરર્પયઃ તો પુરાણોમાંથી ઉડી ગયું છે. પણ એના અર્થ બતાવનાર વચન સંતતિં યે જુગુપ્સન્તે ત્રણે પુરાણોમાં છે.

આ ત્રણેય ઉતારાને આપસ્તમ્બે ઉતારેલા શ્લોકો સાથે સરખાવતા શુદ્ધર કહે છે તેમ ઉપરના બે શ્લોકોની પરિવર્દિત આવૃત્તિનાં આ ત્રણેય પાદોત્તરો લાગે છે. આપસ્તમ્બવાળા બે શ્લોકોમાં જે ભાવાર્થ છે તેનો વિસ્તાર વાયુ વગેરેના હાલના શબ્દોમાં દેખાય છે.*

છદિગ્ય ઉપનિષદના ભાષ્ય (૩-૧) માં સંકરાચાર્યે ઉપરનાં વચનોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

* આ રીતે મૂળ દુઃખી વાતને વિસ્તારથી કહેવી અથવા લાખી વાતને દુઃખમાં મુકવી એને પ્રતિ સંસ્કાર કહે છે:—

વિસ્તારયતિ લેશોક્ત સંક્ષિપ્તયતિવિસ્તરમ્

સંસ્કાર્યસ્કરતે તન્નં પુરાણં ચ પુનર્નવમ્ ॥

ચરક. સિદ્ધિ અ. ૧૨ શ્લો. ૭૬

પૌરાણિકાઃ નામધી નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે:—

યે પ્રજામીપિરે ધીરાસ્તે સ્મશાનાનિ મેજિરે ।

યે પ્રજાં નેપિરે ધીરાસ્તે મૃતત્વં હિ મેજિરે ॥

જેમાં મૂળ બેય શ્લોકોનાં બીજાં અને ચોથાં પદો જળવાયાં છે.

ઉપરનાં ત્રણ સિવાયનાં બીજાં ની પુરાણો શુલ્કર સાહેબને જોવાને તક મળેલી તેમાંનાં માહિત્ય (અ. ૪૯ શ્લો. ૭૮) અને પદ્યપુરાણ (૫-૩-૧૫૦)માં આપસ્તમ્બના ઉદાહરણ સાથે દૂર સંબંધવાળો નીચેનો એક શ્લોક મળે છે.

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણાં યતીનામૂર્ચ્વરેતસામ્ ।

સ્મૃતં યેષાં તુ તત્ત્યાનં તદેવ ગુરુવાસિનામ્ ॥

(આ શ્લોક વાયુપુરાણ અ. ૮ શ્લો. ૧૯૪ અને વિષ્ણુપુરાણ ૧-૬-૩૬ માં છે.)

આ શ્લોકનાં પદોમાં બે પદ આપસ્તમ્બની યાદ આપે છે પણ ત્રીજું ચોથું પદ ચોખ્ખું જતાવે છે કે લેખકે મૂળ વક્તવ્યની ગડબડ કરી નાખી છે.

હુંકામાં આપસ્તમ્બવાળા શ્લોકો ખૂબ પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ અને કોઈ અતિ માન્ય પુરાણમાં કે પુરાણોમાં હોવા જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપસ્તમ્બે પુરાણો એ રીતે એકવચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે એ વાત ખરી પણ શુલ્કર સાહેબ કહે છે તેમ પુરાણ એક જાતના બધા ગ્રન્થોને ઘાણુ યાગુ નામ હોવાથી જ્ઞાતાવૈકલ્યચનમ્ એ નિયમ પ્રમાણે આપસ્તમ્બ પાસે એક કરતાં વધારે પુરાણો હોવા છતાં એક વચન વાપર્યું હોય એ સંભવિત છે. વળી બીજે સ્થળે મચિદ્ય-ત્પુરાણો એ રીતે નામ આપ્યું છે એટલે એક કરતા વધારે પુરાણો એની પાસે હોવાં જોઈએ એ અધપિત્તિથી સાબીત થાય છે.

આપસ્તમ્બ સૂત્ર ૨-૨૪-૫,૬ એ બે સૂત્રોમાં નીચે પ્રમાણે ઉતારે છે:—

આપસ્તમ્બના એ ઉતારા હાલનાં પુરાણોમાં મળી આવ્યા છે એ ઉપરથી હાલનાં પુરાણો વૈદિક સાહિત્યમાં જે વિશેષનામ વગરના પુરાણન ઉલ્લેખો મળે છે તે મૂળ પુરાણ કે પુરાણો સાથે સંબંધ છે એટલું તો સાબીત થાય છે ન; પણ અત્યારે જે પુરાણો મળે છે તે જોઈએ એટલું ખુશીથી કહી શકાય કે હાલનાં પુરાણોએ આપસ્તમ્બે જેમાંથી ઉતારા કરેલ છે તે પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંપ્રદીને એનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ પ્રતિસંસ્કરણની ક્રિયા કરતા પાછળના પૌરાણિકોએ મૂળને બહુ ફેરવી નાખ્યું છે એ ચોક્કસ, છતાં વાયુપુરાણ જેવામાં જૂના પુરાણમાંથી કેટલુંક એમને એમ ક્વચિત્ ભાપાના ફેરફાર સાથે અને ક્વચિત્ મૂળની ભાષામાં ન ઉતરી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે. બાકી આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રના વખતનું તો એક પણ પુરાણ એ ન રૂપમાં જળવાઈ રહ્યું નથી. માત્ર ભવિષ્યપુરાણ નામ વસ્તુ તદ્દન ફરી ગયા છતાં જળવાઈ રહ્યું છે.

(Indian Antiquary 1896 p. 323 to 328માંથી)

આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રનો સમય એમાં આવેલા આ પુરાણન ઉલ્લેખ ઉપરથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતશો સૂત્રકાળના અન્તમાં મૂકે છે. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકથી અર્વાચીન નદિ (જુએ કેમ્બ્રીજ ઈસ્ટરી વો. ૧ પા. ૨૪૯), પણ જુલ્હર ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તેથીયે દોઢસો બસો વર્ષ પહેલાં માન્યતા અને પાર્જિટર એ માન્યતાને વળગી મૂળ ભવિષ્ય પુરાણને ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલાં દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર મુકે છે. (A. I. H. T. p. 51) તે ગમે તેમ હો પણ બધું જોતાં મહાભારતને જૂનો થર રચાવા માંડ્યો ત્યારે જ પુરાણ રચવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. મહાભારતમાં પુરાણમાંથી એટલા બધા ઉતારા છે કે આ ન મત મને તો ચોખ્ખ લાગે છે. અને અશ્વધોષથી સંકરાચાર્ય સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્ય લેખકો મહાભારત પેઠે આ

જૂનાં પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એમાંથી વસ્તુ તથા ઉદાહરણો લે છે. આ જૂનાં પુરાણોની સંખ્યા કેટલી દરો ? આપરતમ એક જ પુરાણનું સ્થાન કરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એમ સુદ્ધર સાહેબ જ કહે છે અને પ્રો. રેપ્સન 'કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી'માં કલુલ રાખે છે. પ્રો. રેપ્સન કહે છે કે "મૂળ એક પુરાણમાંથી આટલી બધાં પુરાણો થયાં એવી કેટલાક લોકોની કલ્પના તો બરાબર નથી લાગતી... ... ખરી રીતે એક કરતાં વધારે મૂળ હોવાય છે. અમુક ત્રણચાર જુદી જુદી પરંપરા હોવાનો સંભવ છે. ઇ. ત. સ્ત્રોત પુરાણોની એક પરંપરા, મૈત્રેયોક્તની બીજી, વગેરે"

(કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી વો. ૧ પૃ. ૩૦૧)

મને તો પ્રો. રેપ્સનનો આ તર્ક અર્ધ સત્ય લાગે છે. પુરાણોની જુદી જુદી પરંપરાના નિર્ણય માટે પુરાણ વક્તાના મેદ ઉપર આધાર મુકવા કરતાં તે તે પુરાણનાં વસ્તુ ઉપર આધાર રાખવો એ મને વધારે સાચો માર્ગ લાગે છે. વસ્તુ ઉપરથી તર્ક કરી એ તો પુરાણોની નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી પરંપરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

પુરાણ વિવેચન

— વિભાગ બીજો —

જૂનાં પુરાણોનો સમય અને તેનું વસ્તુ, જૂનાં
પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો
ક્રમ અને હાલનાં પુરાણોના વિષયો.

માચીન પુરાણની જુદી જુદી પરંપરાઓ

વિષ્ણુપુરાણ સ્પષ્ટ કહે છે કે વ્યાસજીએ “આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, ત્રાયાઓ અને કલ્પશુદ્ધિ સહિત પુરાણસંહિતા રચી”

ચિ. પુ. ઍ. ૩. અ. ૬

વળી વાયુ પુરાણમાં સૂતનો ધર્મ ખતાવતાં કહ્યું છે કે:—

સ્વધર્મ एष सूतस्य सद्भिर्द्रष्टः पुरातनः ।

देवतानामृषीनां च राज्ञां चामित्ततेजसाम् ॥

वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानાં च महात्मनाम् ।

इतिहासपुराणेषु दृष्टા ये ब्रह्मवादिभिः ॥

વાયુપુ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧, ૩૨

(પદ્મપુરાણમાં થોડા પાદાંતર સાથે આ શ્લોકો મળે છે.)

મતલબ કે દેવોના, ઋષિઓના, રાજાઓના અને પ્રખ્યાત માણસોના વંશો જાળવી રાખવા એ સૂતનું કાર્ય. પાછલા વખતમાં રાજાઓની વંશાવળીઓ સાચવી રાખવાનું જે કર્તવ્ય બારોડો કરતા તે જ કર્તવ્ય સૂતનું ગણ્યું છે. રાજાઓ ઉપરાંત કેટલીક ખીજ કોમોમાં પણ બારોડો મારફત પોતાનાં પેઢીનામા સાચવી રાખવાનો રિવાજ આજસુધી જોવામાં આવે છે. આર્ય જાતિમાં જે કોઈ કુળ કાઈકે પરાક્રમી થાય તેનાં પેઢીનામા જાળવી રાખવા, આર્યવંશીનાં પરાક્રમોની કથાઓ, જાળવી રાખવી અને પેઢી દર પેઢી સંભળાવવી, આર્યદેવોની પાતો (ઈલાદિ આર્યદેવોએ આર્ય પ્રજાને કરેલી સહાયોનાં વર્ણનો વગેરે) જાળવી રાખવી વગેરે છેક વેદકાળમાંયે કોઈ ખાસ વર્ણનું કાર્ય ગણાતું હશે. આવી વંશાવળીઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો વગેરે શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં, પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. શતપથના અથ યંશઃથી સર થતા કટકાઓ શ્રાવણી-ઉપાકર્મમાં વપરાતા હોવાથી ખૂબ પ્રખ્યાત છે. અથર્વ વેદમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને નારાસંસ્તી ગાયાઓનો

હિસ્તેષ્ય કથોં છે તે આ વંશ, આખ્યાનો વગેરે વાળા વૈદિક ભાગો. પાછળથી આવા કટકાઓમાં સુધારાવધારા થઇને એનો જુદો સંગ્રહ થયો દરો. આ સંગ્રહમાંનો એક પ્રકાર તે ઇતિહાસ અને બીજો પ્રકાર તે પુરાણ. ઇતિહાસનો વિકાસ થઇને મહાભારત થયું અને બીજાનો વિકાસ થઇને અનેક પુરાણો થયાં. આ ફેરફાર સાથે જ સૂત જાતિ જુદી પડી દરો. વૈદિક કાળમાં વંશો વગેરે જાળવનાર વર્ગ રચાયી નહિ-હોય પણ પછી દામ વધનાં એ વર્ગ રચાયી થયો અને સૂત કહેવાવા લાગ્યો. આ રીતે સૂત જાતિનું મુખ્ય કાર્ય તો આખી આર્યજાતિનું પુરાણ જાળવવું એ જ; જેઓ એ કાર્ય ઉપર ન નબી શકે તેઓ અમુક રાજાઓના આશ્રિત થઈ એમનાં પેરીનામા જ સાચવે અને એનાં કૃતિનાં પરાક્રમે ગાય. વાસુ પુરાણ આ બીજા પ્રકારનાં કથને જરા દલકુ ગણે છે:—

✓ મિધ્યમો દેવ મૂતસ્ય ધર્મઃ ક્ષત્રોપજીવનમ્ ।

વાસુ પુ. અ. ૧ શ્લો. ૩૮.

પહેલા પ્રકારનું દામ કરનાર—આખી આર્ય 'પ્રજાના, દેવો, ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેની વંશાવળીઓ જાળવનાર જે વર્ગ તે પુરાણવક્તા સૂત. અને જે ક્ષત્રોપજીવી વર્ગ તેમણી પાછળના બારોટો થયા. આ રીતે વિચાર કરતાં માત્ર બારોટો સાથેની સરખામણીથી પુરાણોને, પાર્શ્વિકર જેવા જે પંડિતો માત્ર ક્ષત્રિય પરંપરા ગણે છે તેઓ ખૂલે છે એમ લાગે છે. ખરી રીતે વૈદિક સાહિત્ય પેઠે જ પૌરાણિક સાહિત્ય સમસ્ત આર્ય જાતિનું ધન છે. ફેર એટલો જ છે કે વૈદિક સાહિત્યને જાળવનાર આત્રિય કહેવાતા અને પૌરાણિકને જાળવનાર સૂત કહેવાતા. આ પ્રમાણે માત્ર વંશોના સંગ્રહરૂપ પુરાણ જૂના કાળમાં હોવું જોઈએ એમ વંશપુરાણજ્ઞાઃ (વાસુ. ૮૮, ૧૭૧) જેવા હિસ્તેષ્યોથી ખાત્રી થાય છે.

આ સૂતોક્ત વૈદિક વંશો, આખ્યાનો વગેરેના જુદા સંગ્રહરૂપ

જે મૂળ પુરાણ રચાયું તે પુરાણની પ્રાચીનતમ આદ્યતિ. વાયુ અને વિશ્વપુરાણના ઉપર આપેલા ઉતારા સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રાચીનતમ પુરાણનું સ્થાન કહે છે. ધીમે ધીમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આયોમાં એક સર્ગમ દર્શવના પ્રચારમાં આવી. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે મન્વન્તરોની દર્શવના વૈદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી પ્રાપ્તજો અને ઉપનિષદોમાં તદ્દમાદ્યાપ્તમાદાત્મનઃ આકાશઃ સંમૂળઃ આકાશાદ્યાયુઃ એ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું સાદુ વર્ણન છે; પણ આ વર્ણનનો વિકાસ થકને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે માખ્યમન બંધાયો તે ઉપનિષદો પછીના કાળમાં થયું લાગે છે. આ સાંખ્યમતનું જૂના કાળમાં અદુ માન હતું એમ જણાય છે. મદાભારતમાં, પુરાણોમાં, વેદાના જુનામાં જુના ગ્રંથોમાં અને બીજાં જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આ મતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ એનિદાસિક વસ્તુ રિપતિ ઉપરથી નીચેના

સર્ગમ પ્રતિસર્ગમ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પશ્વલક્ષણમ્ ।

વાયુ. અ. ૧ પ્રલો. ૧૦-૧૧.

શ્લોકમાં કહેલ પશ્વલક્ષણ પુરાણની યોજના ઉપનિષદ પછીના જે કાળમાં મદાભારત રચાયું હતું તે કાળમાં, ચર્ચ દેખાય છે. આ રીતે મૂળ વૈદિક વંશો અને વૈદિક ઓખાનો, (દા. ત. જુઓ ઉર્વશીનું આખ્યાન) સાથે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરોનું વર્ણન જાણ્યું એટલે વૈદિક પછીના કાળનું સર્વપૂર્ણ પુરાણ થયું. પુરાણની આ બીજી આદ્યતિ. પુરાણની પહેલી આદ્યતિ એ ત્રણ અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ આ બીજી આદ્યતિ એ તો એક કે વધારે પુરાણો આપસ્તમ્બના વખતમાં સર્જાયાં હોય એમ એના ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે. આ જૂના પુરાણોમાં સર્ગ અને પ્રતિસર્ગનું વર્ણન છે એટલે સાથે ખગોળ વિજ્ઞાનના વિભાગોનું વર્ણન પણ હોવું

જોઈએ. રાજાઓ, દેવો અને ઋષિઓના વગેરે અને કામ કામ વંચેનાં ચરિતો એટલું તો વૈદિક પુરાણનું લક્ષણ હતું. એટલે હાલનાં પુરાણોમાંના જૂનાંમાં જૂનાં વાયુ પુરાણ જેવામાં જે મુખ્ય વસ્તુ છે તે બધી આ જૂના પુરાણમાં હોય એમ દેખાય છે. અલગત જેમ જેમ જગોળ ખગોળ, વિશે માદિતી વધતી ગઈ, ઇતિહાસ ક્રમમાં નવા નવા રાજવંશો આવના ગયા તેમ તેમ આ વસ્તુમાં સુધારા વધારા થતા ગયા. પણ પુરાણનું મૂળ વસ્તુ તો આટલું જ.

પણ ઉપનિષદ પછીના કાળમાં જે નવા વિચારો—મનોનો દિવંમે દિવમે આર્યોમાં પ્રચાર થતો જતો હતો તેનો સમઢ ક્યાં કરવો એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. વેદો સંપૂર્ણ થઈ ગયા હતા, એમાં આ નવા વિચારોનો સમાવેશ અશક્ય હતો. એટલે આ નવા વિચારો માટે નવા સાધનોની જરૂર પડી. આ નવા વિચારોમાં તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ, ભક્તિ, સામાજિક બંધનોના વિચારો વગેરે પુષ્કળ ઉભરાઓ ઈ. સ. પૂર્વેનાં ૫૦૦—૬૦૦ વર્ષ દરમિયાન આવવા લાગ્યા હતા. આમાંથી બૌદ્ધ, જૈન વગેરેએ પોતપોતાનું પૃથક્ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું; વૈદિક આર્યોયો વેદમાં ઉમેરા થાય એમ ન હતા એટલે તેઓએ શરવાતમાં ઇતિહાસ પુરાણનો આશ્રય લીધો. તત્ત્વદર્શન, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે વિશે અનેક નવા વિચારો ઇતિહાસ પુરાણમાં ગુંથી દીધા. પાછળથી આ વિચારોનો જથ્થો એટલો વધતો ગયો તથા તે એટલો વ્યવસ્થિત થતો ગયો કે ઇતિહાસ પુરાણ એને પ્રમાણવા માટે અયોગ્ય લાગ્યાં. એટલે દર્શનો, સ્મૃતિ ક્રમે વગેરે સુદા સાહિત્ય પ્રકારો થયા. ધણી દાર્શનિક વિચારો—આસ કરીને પ્રાજ્ઞયોગના વિચારો તથા સ્મૃતિ-નિયમો અષ્ટ કે સપ્ત રૂપમાં મહા-મારતમાં નથા પુરાણોમાં મળે છે. આ રીતે તત્ત્વ દર્શન તથા કાલ્પદો નો છુટો પડી ગયાં. પણ કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ભક્તિ વિચારોને સંગ્રહનાઈ જુદું સાહિત્ય બધું મોકું ઉત્પન્ન થયું (છે)

ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછી) એટલે આ વિષયો તો મહાભારત અને પુરાણોમાં જ ગુંથાઈ રહ્યા, અને કાળક્રમે પુરાણના લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થઈ ગયો. આ રીતે પાછળથી પુરાણ લક્ષણમાં દાખલ થયેલા વિષયોમાં એક તો શ્રાદ્ધનો વિષય છે, પિતૃઓની તૃપ્તિની વાત વેદમાં થોડી છે પણ પિતૃઓની માન્યતાનો તથા એની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધ યોજનાનો વધારે વિસ્તાર સૂત્રકાળમાં થયો છે અને એ વિષયના તરતા સાહિત્યમાંથી શ્રાદ્ધ પ્રકરણ મનુસ્મૃતિ વગેરે પેઠે વાણ, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણોમાં ઉતરી આવેલ છે. આ જ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં મળે છે એ પણ એજ સૂત્રકાળના તરતા સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલ છે. પણ આ બેય વિષયો મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સર્વસ્તર ચર્ચાયેલા હોવાથી પુરાણના ખાસ વિષયો નથી રહ્યા, પાછળથી એજ વિષયોના વર્ણનનું કોઈ પુરાણ મળતું નથી. અને ખેલાંથી પણ એ વિષયોની પુરાણ પરંપરા જુદી હોવાનો સંભવ નથી. એ વિષયોની પરંપરા સ્મૃતિ-ગ્રંથોમાં છે.

પણ વેદ પછીના કાળમાં વિષ્ણુની અને શિવની તથા કાંઈક પાછળથી સૂર્યની અને દેવીની, ભક્તિના વિચારોનો ધણુ જોરથી પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. આ ભક્તિ માર્ગના જોરની ધણી નિશાનીઓ મહાભારતમાં મળે છે.

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિનાં મૂળ તો હેક વેદમાં દેખાય છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ). પણ આ ભક્તિ માર્ગનો વિકાસ મુખ્યત્વે મહાભારત કાળમાં થયો છે. આ વૈષ્ણવ ભક્તિ અને શૈવભક્તિનું કેટલુંક સાહિત્ય મહાભારતમાં જળવાઈ રહ્યું છે. પણ તે તે માર્ગના અનુયાયીઓ પાસે તે તે માર્ગના ખાસ ગ્રંથો હોવા જોઈએ. ભક્તિ એટલે શું ? વિષ્ણુ કે શિવનો મહિમા કેવો છે ? જૂના કાળમાં વિષ્ણુના અને શિવના કોણ ભક્તો થઈ ગયા ? વિષ્ણુના કયા કયા અવતારોએ શું-શું કર્યું ? વગેરે તે

તે દેવની ભક્તિને પોતે એવી વાતો તે કાળના વૈષ્ણવો અને શૈવોમાં પ્રચલિત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એ શ્રુત પરંપરાથી ઉતરી આવેલી કથાઓનો અમુક કાળે અંચ રૂપમાં સંગ્રહ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવા વૈષ્ણવકથાઓવાળા અને શૈવકથાઓવાળા અંથોને પણ પુરાણ કે સંહિતા કહેતા દરો. વૈદિક સાહિત્યમાંથી ઉતરી આવેલા સંહિતા શબ્દ મદાભારતમાં વપરાયો છે. (નારાયણીય પર્વમાં સાત્વત સંહિતાનો ઉલ્લેખ છે.) આ રીતે પુરાણની ખીજ એ પરંપરાઓ મળે છે. એક વૈષ્ણવ અને એક શૈવ.

વળી વેદમાં નહોતી એવી તીર્થ ભાવના ઉપનિષદ પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. બૌદ્ધોએ એ ભાવનાને બહુ પોષી છે. આ તીર્થ ભાવનાના વિકાસને પરિણામે જે જે તીર્થસ્થાનોની કલ્પના થઈ એ તીર્થસ્થાનોના માદ્વાત્મ્યોના સંગ્રહની પણ જરૂર પડી; મદાભારતમાં તીર્થવર્ણનોનું સ્થાન મોટું છે. પણ મદાભારતમાં એ પાછળથી હિમેરાયેલ છે. પણ પુરાણમાં તીર્થવર્ણનની પરંપરા જૂના કાળથી જુદી હોવાનો સંભવ છે. હાલના પુરાણોમાં મુખ્યત્વે તીર્થ વર્ણનમય હોય એવાં એક કરતા વધારે પુરાણો મળે છે, વિષ્ણુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમશ્ચિકા જેને આદિ પુરાણ કહે છે તે બ્રહ્મપુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો વગેરે પુરાણના મૂળવિષયો ટુંકામાં છે અને તીર્થ માદ્વાત્મ્યોથી જ આખું પુરાણ ભર્યું છે. વળી મત વર્ણનનું પણ જુદું પુરાણ હોય એવો સંભવ છે. તીર્થો પેઠે મતોની ભાવના ઉપનિષદ પછી બૌદ્ધ, જૈન ધર્મના જોરવાળા કાળમાં જોરમાં આવી છે. એ વિષયના જુદા ગ્રંથો ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીના કાળમાં જ રચાયા છે. એટલે એનો પ્રથમ સંગ્રહ પુરાણમાં જ થયો છે. વાયુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમશ્ચિકા જેને આદિસ્થાન આપે છે, અને કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળીવાળા ભાગનો જે પુરાણનો પાઠ ગ્રામીનતમ છે તે મત્રય પુરાણ મુખ્યત્વે મતોનું પુરાણ છે. દાન જેવા વિષયો મત કે તીર્થ સાથે ચર્ચામાં જણાય છે. એની સ્વતંત્ર પરંપરા નથી દેખાતી.

પૌરાણિક સાહિત્ય તથા ઈતર સંસ્કૃત સાહિત્ય જોતાં પુરાણની આ પાંચ પરંપરા ધણી જુની દેખાય છે.

વિષ્ણુ, શિવ પેઠે દેવી ભક્તિનો પણ અત્યારના હિન્દુ સમાજમાં ઘણો પ્રચાર છે. પણ એની પરંપરા મદાભારત અને પુરાણો જોતાં ઉપરની પાંચ પરંપરાથી અર્વાચીન છે. રાષ્ટ્રઆતમાં દેવીભક્તિ શિવભક્તિ સાથે જોડાયેલ હોય એમ કૃષ્ણદેવ શિવપુરાણો ઉપરથી લાગે છે. પાછળથી એ પ્રવાહ સ્વતંત્ર ચાલ્યો છે. દેવી માદાત્મ્ય જેવો દેવી ભક્તિનો જૂનો ગ્રન્થ પણ માર્કંડેય પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ જણાય છે. અને દેવી ભાગવત તો ઘણું પાછળનું છે. વિ. સં. પૂર્વેના કાળમાં શિવ, વિષ્ણુ પેઠે બ્રહ્મા, કાર્તિકેય અને કુબેરની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો, એમ મદાભારત તથા પાતંજલ મદાભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે. બ્રહ્માના નામ ઉપરથી બ્રહ્મપુરાણ છે અને કાર્તિકેયના નામ ઉપરથી સ્કંદ પુરાણ છે પણ આ જોય પુરાણોમાં અત્યારે બ્રહ્માની અને કાર્તિકેયની પૂજનો વિષય મુખ્ય નથી. મતલબ કે બ્રહ્મા અને કાર્તિકેયની ભક્તિના પ્રચારનું કાંઈક પૌરાણિક સાહિત્ય જૂના કાળમાં કદાચ હશે તો તે, પાછળથી એ દેવોની પૂજનો પ્રચાર ઘટી જતાં, લુપ્ત થઈ ગયું અને એને સ્થાને ખીજા લોક પ્રિય પૌરાણિક વિષયો બ્રહ્મપુરાણ અને સ્કંદ પુરાણમાં દાખલ થઈ ગયા. કુબેરની પૂજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પતંજલી કરે છે અને જૂનાં ભરહત, સાંચી વગેરેનાં શિલ્પમાં કુબેરની પૂજનો પ્રચાર દેખાય છે પણ એ પૂજનો બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર ન કર્યો હોય કે ગમે તેમ હોય પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં કુબેર પૂજન વિષે ખાસ કાંઈ જણવાઈ રહ્યું નથી.

વરાહ, વામન અને ત્રિસિંહ વિષ્ણુના અવતારો ગણાય છે. મદાભારતના કેટલાક ભાગોમાં, હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણમાં અને પાછળના કાવ્યસાહિત્યમાં પણ આ વિષ્ણુના અવતારો જ ગણાય છે. પણ શુક્લકાળમાં વરાહ, વામન અને ત્રિસિંહની પૂજનો ઘણો પ્રચાર હતો. આ

૧) ત્રણે દેવોનાં પુષ્કળ મંદિરો ઉભાં થયેલાં, એટલે એ મંદિરોના આશ્રિત આહારોએ આ દેવોની ભક્તિ વધારનારૂં સાદિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું જ દોરું નેમએ. વરાહ પુરાણ, વામન પુરાણ અને નૃસિંહપુરાણ મૂળ આ પ્રયોજનથી જ રચાયાં હશે, પણ પાછળથી આ દેવોની સ્વતંત્ર ભક્તિનો પ્રચાર બંધ થઈ જતાં, એનાં મંદિરો બંધાતાં બંધ થઈ ગયાં, એટલે આ પુરાણોમાં પણ બીજા પૌરાણિક વિષયો દાખલ થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ વિષ્ણુના અવતારના પુરાણમાં શિવ અને શક્તિનાં માહાત્મ્યો છે. પણ આ વરાહ, વામન, નૃસિંહનીયે જૂના કાળમાં સ્વતંત્ર પરંપરા હોવાનો સંભવ નથી, કારણ કે તેઓ વિષ્ણુના અવતારો ગણાઈને વિષ્ણુભક્તિની પરંપરામાં એનો સમાવેશ થાય છે.

ગુપ્તકાળમાં વરાહ, વામન પેઠે સૂર્ય પૂજનો પણ થયો પ્રચાર હતો અને આ દેશમાં ૧૩ માં શતક સુધી સૂર્યનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાવાના દાખલા છે. પણ સૂર્યનીયે એ કાળમાં જૂદી પરંપરા હોય એમ દેખાતું નથી. વેદમાં ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે સાથે સવિતાને લગતા મતો છે. પણ પછી એ પ્રવાહ ચાલુ રહેલો દેખાતો નથી. પણ ગુપ્તકાળમાં કાઈકે નવું જોર મળવાથી સૂર્યપૂજનો નવો પ્રચાર થયો છે. જુદાં જુદાં સૂર્યસ્તોત્રો ગુપ્તકાળથી રચાવા લાગ્યા છે. પણ હાલનાં ભવિષ્યપુરાણનો, સૌરપુરાણનો, સાંખ્યપુરાણનો કે આદિત્ય પુરાણનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે. આદિત્ય અને ભવિષ્ય એશ્વીરની પહેલાનાં છે પણ ૧૮ પુરાણોની કેટલીક યાદીઓમાં આદિત્ય નથી એ ઉપરથી વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણો પછી આદિત્યપુરાણ અને તે પછી સૌરપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. ગણપતિની પૂજનો પ્રચાર સૂચવતું એક ગણપતિ ઉપપુરાણ છે.

આ ઉપરાંત જૂના માર વર્ણોનાં વિભાગો થઈને જુદી જુદી શાંતિઓ થવા માંડી ત્યારે આ શાંતિઓ ઉપર પણ અથો લખાયા. પણ લગભગ બધાં પુરાણો તૈયાર થઈ ગયા પછી શાંતિ સંસ્મા

ઉત્પત્તિ યદ્દ હોવાથી એનાં છુટાં પુરાણો થવાને બદલે સ્કંદપુરાણ એવાં વિશાલોદર પુરાણોમાં ગણિતેએ લખતા ખંડો ઉગેરાયા છે.

દુકામાં અત્યારનાં પુરાણોને પરસ્પર સરખાવીને બેતાં તથા હિંદુ ધર્મનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય ઇતિહાસ બેતાં ઉપર મધ્યાવેશ પાંચ કે સાતથી વધારે પૌરાણિક પરંપરાઓ જૂના કાળમાં હોય એમ મને લાગતું નથી. આ સાતમાં પણ પાંચાપર્વ તપાસનાં એમ લાગે છે કે એક પુરાણ અથવા મહાપુરાણ, ૨ જું લવિધ્ય પુરાણ ૩ જું હરિવંશ, ચોથું વિષ્ણુ પુરાણ કે વિષ્ણુ સંહિતા અને પાંચમી શિવસંહિતા. આ પાંચ ગ્રંથો હાલનાં બધાં પુરાણો પહેલાં-ધણું કરી આપસ્તંબના વખતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તે પછી તરત જ એકાદ તીર્થનું અને એકાદ વ્રતોનું પુરાણ રચાયું હશે આ અનુમાન માટે આડકતરાં છુટાં છુટાં પ્રમાણો મળે છે.

વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો કોઈ પુરાણમાંથી ઉતારા કરતાં હોય એવી રીતે ચાલે છે. કવચિત્ પુરાણને બદલે મહાપુરાણ કહે છે. (હિતિ ધીમાં તે પ્રત્યેક પુરાણ પોતાને મહાપુરાણ કહે છે.)

પછી મહાભારત, પુરાણનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને પુરાણમાંથી ઉતારા પણ કરે છે:—

પુરાણે હિ કયા દિવ્યા આદિવંશાશ્ચ ધીમતામ્ ।

મ. આ. અ. ૬ પ્રલો. ૨

નિગદામિ યથાયુક્તં પુરાણાશ્રયસંયુતમ્ ।

મ. આ. અ. ૮ પ્રલો. ૭

વળી સભા પર્વમાં પુરાણેષુ તથા પુરાણૈઃ એ રીતે બહુ-વચનમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. (જુઓ સમા અ. ૪૫ પ્રલો. ૩ અને . અ. ૫૧ પ્રલો. ૨૭).

આ સામાન્ય ઉલ્લેખો ઉપરાંત ષ્ણદુષ્ટ મયિષ્યે દિ રુરો-
રુત્તમતેજસઃ એ રીતે ભવિષ્ય પુરાણનું નામ મળે છે. અને વન-
પર્વમાં વાયુપુરાણનો ઉલ્લેખ છે. વનપર્વનો આ ભાગ મહાભારતના
છેલ્લા થરનો કે એથીયે પાછળનો હશે પણ બાણ કવિએ પચનપ્રોક્ત
પુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે મહાભારતનું વચન બાણ પછીનું
હોવાની તો જરૂર નથી જ.

મહાભારત પેઠે રામાયણ પણ પૌરાણિક કથાઓ ઉતારે છે.
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શંકરાચાર્ય (ઈ. સ. ૮૦૦), કુમારિલ (ઈ. સ.
૭૫૦), બાણ (ઈ. સ. ૬૪૦), યાગવલ્કય (ઈ. સ. ૭૫૦ ની
આસપાસ) અને મનુ (ઈ. સ. ૧૦૦ ની આસપાસ) પણ પુરા-
ણનો ઉલ્લેખ કરે છે. મતલબકે ઈ. સ. ૧૦૦ ની પહેલા એક કે
વધારે પુરાણો હોવા વિશે શંકા નથી રહેતી. અને આપસ્તંબના
ઉલ્લેખને આધારે એક પુરાણ કે મહાપુરાણ અને બીજું ભાવિષ્ય-
પુરાણ એમ બે ગ્રંથો તો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં કે ત્રીજામાં
પણ હોવાનો સંભવ છે જેમ ભારતમાંથી મહાભારત થયું તેમ જ
પુરાણમાંથી મહાપુરાણ થયું. એટલે કે મૂળ વૈદિક વંશાવળીઓ,
આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોવાળું પુરાણ સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો
ભળતાં મહાપુરાણ થયું. અને એમાં ન આવેલા કલિયુગના રાજ્યોના
વંશો, વગેરે નવા વિષયો માટે જે નવા ગ્રંથ થયો તેનું નામ પડ્યું
ભવિષ્ય પુરાણ. મહાભારતનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોતા ભવિષ્ય પુરાણમાં
વંશાવળીઓ ઉપરાંત કથાઓ પણ હશે હાલના પુરાણોમાં કલિયુગની
વંશાવળીઓ માટે ભાવિષ્યકાળ વાપર્યો છે એટલે એ વિષય તો
મૂળથી ભવિષ્ય પુરાણમાં જ હતો. પણ પુરાણનો અર્થ જ જૂનું, એટલે
જૂના વખતમાં બની ગયેલી વાતોનો જેમાં સંગ્રહ હોય તે ગ્રંથનું
નામ પુરાણ પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ પુરાણથી ઉત્પન્ન ભવિષ્ય
'હવે થવાનું' એટલે ભવિષ્ય પુરાણ એ નામ એતદિરોધી જેવું
છે; છતાં એવું નામ પડ્યું છે, એ જ બતાવે છે કે પુરાણનો ધાર્મિક

અર્થ હુત યદ નદને યદ વાયક અર્થ રૂઢ થયો તે પછી ભવિષ્ય પુરાણ નામ ઉત્પન્ન થયું હોય. એટલે ભવિષ્ય પુરાણ રચાયા પહેલાં ધણુ દાળયી પુરાણ નામના જ એક કે વધારે ગ્રંથો વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં ભવિષ્ય પુરાણ હોય તો ઈ. સ. પૂર્વે એવા શતકમાં કે તે પહેલાં મૂળ પુરાણ રચાયું હોવું જોઈએ.

જુનાં પુરાણ કે પુરાણોનો સમય

પણ આ મૂળ કે આદિપુરાણ ક્યારે રચાયું? સહગત દાળે પૌરાણિક પરંપરાને અનુસરી કહે છે કે વ્યાસજીએ મહાભારત યુદ્ધ પછી ઈ. સ. પ. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં શૌનકને ભારત અને ભાગવત (પુરાણ) સંભળાવ્યા (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૨૮૬) અને વ્યાસજીએ બાર દગ્ગર શ્લોકોમાં અદ્વાર આદિપુરાણો રચ્યાં, જે વ્યાસજીના સમયથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધી પ્રચલિત હતાં પણ તે પછી એ હુમ થયાં અને તેમાંથી વસ્તુ લઈને તથા બીજા કેમેરા થઈને દાલના પુરાણો રચાયા. (એજન પા. ૨૮, ૨૯) પણ વ્યાસજીનીયે પહેલા એક આદિ પુરાણ હતું (એજન પા. ૮).

પાર્શ્વટર મૂળ પુરાણના સમય માટે નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરે છે. જુદા જુદા પુરાવાઓથી વાયુ, મત્સ્ય, અઘ્નાઙ, રક-૬, પદ્મ, ભવિષ્ય, અક્ષ અને ગરુડ પુરાણ વગેરે દાલનાં પુરાણો ઈ. સ. પાંચમા ઠઠા શતકમાં હતા અને મત્સ્ય, વાયુ અને અઘ્નાઙ પુરાણમાં કલિયુગની રંશાવળી ભાવિષ્ય પુરાણમાંથી ઈ. સ. ત્રીજા-ચોથા શતકમાં લેવામાં આવી છે.

વળી ઉપર દર્શાવ્યું તેમ આપસ્તમ્બ ભવિષ્ય પુરાણમાંથી કેતારો કરે છે. માટે એ પુરાણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં કે તે પહેલા દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર રચાયું હોવું જોઈએ. ભવિષ્ય પુરાણ જેવું અંતર્વિરોધી નામ પુરાણ શબ્દનો અર્થ રૂઢ થયા પછી જ પડે

એટલે 'ભવિષ્ય' પુરાણ ખેલાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં જુદા જુદા નામનાં પુરાણો વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, અને આનતાથીવાળા ઉતારાનાં આધારે મત્સ્ય પુરાણ તો હોવું જ જોઈએ એમ પાર્નિટર કહે છે. (એજન પા. ૫૧) પણ મત્સ્ય જ શા માટે ? બીજા ઉતારાનું વસ્તુ વાયુ, મત્સ્ય અને વિપ્લુમાં મળે છે એમ જુલ્હરે બતાવ્યું છે. અને જ્ઞાતાંડમાં પણ મળે છે એમ પાર્નિટર કહી શકે છે.

વળી પુરાણો માટે ભાગે પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી બનેલા બનાવો અને થયેલા વંશોમાટે ભવિષ્યકાળ વાપરે છે. વાયુ પુરાણ અર્જુનથી છટ્ટા અધિસીમ કૃષ્ણના વખતમાં કહેવાયું છે એમ એમાં જ કહ્યું છે. (ઘા. અ. ૧. ૧૨) મત્સ્ય પણ એ જ વખતે કહેવાયું છે. (મ. અ. ૫૦. ૬૬) અને એય પુરાણો અધીસીમકૃષ્ણ પછીના રાજ્યોને ભવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે. જ્ઞાતાંડ વાયુને અનુસરે છે (૩. ૭૪ શ્લો. ૧૧૩. ૧૧૪) વાયુ અને ભાગવત પરીક્ષિતને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે અને તે પછીનાને ભવિષ્યમાં થશે એમ કહે છે (વિષ્ણુ ૪. ૨૦. ૧૨, ૧૩. માગધત ૧૨. ૨૨. શ્લો. ૩૪. ૩૬) ગરુડપુરાણ જનમેજયને વર્તમાન રાજ્ય કહે છે. હુંકામાં પુરાણો ભારતયુદ્ધના અન્તથી કે સો વર્ષ પછીથી ભવિષ્યનો આરંભ કરે છે. અને તે ખેલાંના બધા બનાવોને તથા વંશોને ભૂતકાલિન ગણે છે. આ રીતે અમુક વખત પછીના બનાવોને ભવિષ્યકાલિન ગણવાનું કારણ પાર્નિટર એવું ધારે છે કે એ વખતે-ભારત યુદ્ધ વખતે મૂળપુરાણ રચાયું હોવું જોઈએ. પુરાણો પોતે વ્યાસજીને પુરાણ વક્તા ગણે છે એ ઉપરથી પણ એ જ સાબીત થાય છે. આ વખતથી તે આપસ્તમ્બ સુધીના સમયમાં એકનાં અનેક પુરાણો થયાં, ભવિષ્ય રચાયું અને પુરાણમાં બીજા જ્ઞાત્રણુ વિષયો ઉમેરાયા (એજન પા. ૫૪) કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઋક્ષ, સામ, યજુષ્ અને અથર્વ સાથે ઇતિહાસને વેદ ગણે છે અને ઇતિહાસમાં પુરાણ, ઇતિવૃત્ત, આખ્યાયિકા, ઉદ્ધરણુ, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમા-

વેશ કરે છે. (અર્ચશાસ્ત્ર ૧.૫) આ ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્દશમાં એક કરતાં વધારે પુરાણો દેવાં જોઈએ એમ પાર્નિટર માને છે.

વળી ભારતયુદ્ધનો સમય, પુરાણોની કલિયુગની વંશાવળીઓ-માંથી પોતાની રીતે જાણતરી કરીને, પાર્નિટર ઈ. સ. પૂર્વે ૬૫૦માં મુકે છે એટલે વ્યાસનું મૂળ પુરાણ એ વખતે રચાયું એમ કહે છે. અને પુરાણોના પોતાના કથનને અનુસરી પાર્નિટર મૂળપુરાણ ચાર સ્તર સ્તોત્રનું હોય એમ માને છે.*

૫મી વીલીબાલ્ડ કીર્ફેલ (Willibald Kirfel) નામના યુરોપિય વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પંચલક્ષણપુરાણ (Das Purāṇa Pancalaksana) નામનો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પુરાણોમાંથી સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પાંચ લક્ષણોને લગતા શ્લોકોનો એકત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, આ ગ્રંથ લગભગ દશ સ્તર સ્તોત્રપૂરનો છે.*

પાર્નિટરે ઉપર કહેલા મૂળપુરાણનો ઉપર પ્રમાણે જે સમય

x વટ્સાઃ કૃત્વા મયાપ્યુક્ત પુરાણમુપિગ્નનમાઃ । જાત્રેયઃ સુમતિર્ધી-
માન્નાદ્યવૌચકૃતામ્ણઃ ॥ મારદ્વાજોઽમિત્તર્જાય વશિષ્ઠો મિત્રયુથ્વયઃ ।
સાવર્ણિઃ સૌમદત્તિસ્તુ શુક્ષ્મા શાંશિપાયનઃ ॥ એતે શિષ્યા મમ વ્રહ્મન્ પુરાણેષુ
વ્રહ્મતાઃ । ત્રિમિસ્તિસઃ કૃતાસ્તિસઃ સંહિતાઃ પુનરેવ દિ કારશ્વપઃ સંહિતાફર્તા
સાવર્ણિઃ શાંશિપાયનઃ । સર્વાસ્તાદિ ચતુષ્પદાઃ સર્વાધિકાર્યવાનિકાઃ ॥
પાઠાન્તરૈઃ પુલ્કમૂતાઃ વેદદશાસ્ત્રા વચસા તથા ચતુ માહત્ત્વિકાઃ સર્વાઃ શાંશિપાય-
નિકામૃતે ॥ લોમહદિગિકામૂલા । ...

વાયુ ઝ. ૬૧ શ્લો. ૫૫. ૬૦

બ્રહ્માંડ ૨. ઝ. ૩૬ શ્લો. ૬૩. ૬૮

* મેં આ ગ્રંથ જોયો નથી એટલે એ વિષે વધારે કંઈ કહી શકું એમ નથી, માત્ર એની નોંધ મ. મ. ડા. ૬૨૫સાદ શાસ્ત્રીએ કરી છે.

(જુઓ—J. B. & O. R. S. 1928 part 111 p. 326)

નિશ્ચિત દર્શો છે તે હજી સર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે મૂળ પુરાણના સમયનો નિર્ણય કરવામાં શુદ્ધ પેદલાંનાં આપણા સાહિત્યના કાળનિર્ણયની અનિશ્ચિતતાજ નડે છે. જુદા જુદા લેખકો મદાભારતનાં યુદ્ધને તથા વેદના સમયને જુદા જુદા સમયમાં મુકે છે. મદાભારતનું યુદ્ધ કલિસંવત્સના આરંભ પેદલાંજી. સ. ૩૧૦૨માં થયું હતું, એમ રા. બ. ચિંતામણી વિ. વૈદ્ય માને છે. પણ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ વેદના જૂનામાં જૂના ભાગને 'પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ પેદલાં નથી મૂકતા. (જુઓ કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી વો. પેદલું પ્ર. ૪) અને મદાભારતનું યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું હોવાનો સંભવ તો સર્વમાન્ય છે. બીજી તરફથી પુરાણોનાં વચનોને અનુસરી શ્રી કાળે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૬૩માં ભારતીય યુદ્ધ થયું માને છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૯૧) કેટલાક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦માં અને કેટલાક ૧૦માં શતકમાં માને છે (જુઓ મેકડોનલ્ડનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ) મદાભારતનું યુદ્ધ જે વખતે થયું તેજ વખતે મૂળભારત અને મૂળપુરાણ લખાયું હોય તો પાર્જિટરનો અને મેકડોનલ્ડનો મત મજબૂત રહે. પણ અત્યારે જે મદાભારત અને જે પુરાણો આપણી પાસે છે તેનો જૂનામાં જૂનો અંશ પણ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતક પેદલાંનો હોવાનો સંભવ નથી. મનલખકે મદાભારત યુદ્ધ શતપથ બ્રાહ્મણના કાળમાં થયું અને તે કાળે જ એ સંબંધી કોઈ અન્ય રચના થઈ હોય તો એ બ્રાહ્મણ સાહિત્યની ભાષામાં હોવી જોઈએ. કદાચ જુદર સાદેજ નર્ક કહે છે તેમ જૂનાં ઉપનિષદ જેવી ગદ્યપદ્ધતિમાં શૈલીમાં અને ઔપનિષદ ભાષામાં મૂળ ભારત અને મૂળ પુરાણ રચાયો હોય તો એ જળવાઈ રહ્યા નથી. અથર્વવેદ અને શતપથના ઉલ્લેખો એ મૂળ ભારત અને પુરાણ વિષે જ દર્શો. હાલનાં પુરાણોમાં તથા મદાભારતમાં કવચિત્ વૈદિકભાષાના શ્લોકો જૂના. શ્લોકો તરીકે ઊનારેલા જેવામાં આવે છે તે આ મૂળ બ્રાહ્મણકાળના ઇતિહાસ પુરાણમાંથી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ

મૂળ ઇતિદાસ પુરાણુ તો લુપ્ત થઇ ગયું છે, અને એમાં જે વસ્તુ હશે તેમાં ઉમેરા થઇને દાસનાં મદાભારતનો જૂનામાં જૂનો થર અને દાસનાં પુરાણોમાં રહેલા પ્રાચીનતમ અંશોવાળાં એક કે વધારે જૂનાં પુરાણો ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં રચાયાં હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી, આથી વધારે જૂના કાળમાં મદાભારતને કે જૂનાં પુરાણને ખેંચી જવા માટે નવા ઇતિદાસિક પુરાવાઓ આવશ્યક છે, એમ મને લાગે છે. આ પહેલાંનું સાહિત્ય તે વૈદિક સાહિત્ય.

જે લોકો મદાભારતને આથી ઘણા જૂના કાળમાં મુકે છે તે લોકોને પણ મદાભારત અને પુરાણોના આંતર પ્રમાણો ઉપરથી જ મદાભારતના સમકાલમાં પુરાણને મુક્યા વગર છુટકો નથી. ઉપોદ્ઘાતમાં જ આપેલા વૈદિક ઉલ્લેખો ઇતિદાસ પુરાણને સાથે ગણે છે અને સૂત્રોમાં પણ મદાભારત સાથે પુરાણનું નામ આવે છે. આ રીતે વિચારતા પહેલું એક પુરાણ, એ જ વધીને પાછળથી મદાપુરાણ થયું અને તેમાં રહી ગયેલા વિષયોનું ભવિષ્ય પુરાણ થયું. આ એ કે ત્રણ ઉપરાંત નીચેના એ-ત્રણ પુરાણો પણ લગભગ એ વખતમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો સંભવ લાગે છે. એક અથવા એ વૈષ્ણવ પુરાણો અને એક શૈવપુરાણ. આ ત્રણે પહેલેથી પુરાણ જ કહેવાતા હશે કે પહેલાં સંદિતા કહેવાતા હશે અને પાછળથી પુરાણ કહેવા લાગ્યા હશે એ જરા સંદિગ્ધ છે. કારણ કે રામાનુજ વગેરે જેનો આધાર લે છે તે અહિંશુલ્ક, પારમેશ્વર, પૌષ્કર, માત્સ્વત વગેરે દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ભક્તિના ત્રણે પાંચરાત્ર સંદિતાઓ કહેવાય છે. મદાભારતનું નારાયણીય પર્વ પાંચ રાત્ર ઉપનિષદનો ઉલ્લેખ કરે છે. “ચાર વેદ સાંખ્ય તથા યોગ સંદિત આ પાંચરાત્ર નામનું મોટું ઉપનિષદ નારદે જે રીતે નારાયણના મુખથી આંબળ્યું હતું તે રીતે કહેલું છે.”

(મ. ઘાં. અ. ૩૩૯)

વળી હર્ષચરિતમાં આજુ ભરવાચાર્યનું વર્ણન કરતાં સર્વ શૈવ

સંદિનાએ "એને મોટું દત્તો એમ કહે છે."* મદાભારત પદ્ય સંદિના કહેવાય છે.

ચતુવિંશતિસાદર્શી ચક્રે ભારત સંહિતામ્

મ. આ. અ. ૧

ચકારાન્યાં સ સંહિતામ્

એવન.

નીચિના વચન ઉપરથી પણ સંદિના શબ્દ દેવા અર્થમાં વપરાતો દત્તો ને મમનમેઃ—

વિવિધ સંહિતાજાને દીપયન્તિ મનીષિણઃ

મ. આ. અ. ૧.

પણ મદાભારતના નારાયણીય પર્વમાં જ ખીન્ને થયે,

અતિક્રાન્તા પુરાણેષુ પ્રાદુર્ભાવા દ્વિજોત્તમ ।

મ. શાં. અ. ૩૪૮ શ્લો. ૫૭

વળી

અપિહિ પુરાણે ભવતિ ઇકયોન્યાવગ્નિષોમૌ ।

મ. શાં. અ. ૩૫૦

સહા પર્વમાં પણ વિશ્વના અવનારો પુરાણોમાં કહેલા છે

એમ કહ્યું છે—

પ્રતે ચાન્યે ચ વહ્વો વિષ્ણોર્દેવગૈર્યુતાઃ ।

પ્રાદુર્ભાવા પુરાણેષુ ગીયન્તે મહત્વાદિભિઃ ॥

મ. સ. અ. ૫૦ પ્રશ્નો. ૪૭

મદાભારતના આ ભાગોનો સમય નહીં કહેવાય એવું નથી

* જિહ્વાપ્રસ્થિતગર્ગવસંહિતાતિભારેણમનાક્ પ્રલમ્બિતોષ્ઠમ્ ।

દર્પચરિત તૃતીય ઉચ્છવાસ.

પણ એ ભાગોને હરિવંશના સમકાલિન માનવામાં વાંધો નથી. કદાચ પાછળના હોય એમ માનીએ તો હરિવંશનો પુરાવો પણો ચોક્કસ છે. હરિવંશના આરંભમાં જ શૌનક સૌનિને કહે છે કે:—

કથિતં મદતા પુણ્યં પુરાણં શ્રુણ્યા ગિરા ।

મનઃકર્ણં સુલં સૌતે પ્રોણાગ્યમૃતસંમિતન્ ॥

તત્ર જન્મ કુરૂણાં વૈ ત્વયોસ્તં લૌમહર્ષણે ।

નતુ શૃણ્યન્ધકાનાં ચ તદ્ભવાન્વક્તુમર્હસિ ॥

હરિવંશ. પર્વ. ૧ અ. ૧ શ્લો ૮, ૯

અર્થાત્ મહાભારત કુરુકુલનું—અથવા કુરુ પાંચાલનું પુરાણ છે.

પણ એમાં મહાભારતના અપ્રતિમ પાત્રકૃષ્ણના જન્મની કથા નથી માટે કૃષ્ણ ભક્તોને તૃપ્તિકુળના પુરાણની આવશ્યકતા લાગી.

વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના જે સંદિષ્ઠ ગ્રંથો સૌથી પહેલાં રચાયા તે વૈદિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપનિષદ્ નામથી ઓળખાતા હશે. ભગવદ્ ગીતા ઉપનિષદ્ જ કહેવાય છે. પછી આ ગ્રંથોનો વિસ્તાર વધતાં સંદિષ્ઠ નામ પડ્યું હશે. અને એથી પણ આગળ વધતાં—તે તે ધર્મના ઉત્પાદક કે પુન્યદેવ વગેરેનાં આખ્યાનો ઉમેરાતાં પુરાણ નામ પડ્યું હોય એવો ક્રમ દેખાય છે. અને વિષ્ણુનાં તથા શિવનાં પુરાણો રચાયા પછી વિષ્ણુ ભક્તોને મૂળ મહાપુરાણમાં કે ભવિષ્યમાં જેમાં હોય તેમાં આવેલી તૃણિવંશની વંશોવળી વિસ્તારવાળાં કૃષ્ણ ચરિત્ર વિના અધુરી લાગતા કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા કટકાઓ વિષ્ણુ અને શિવનાં પુરાણોમાંથી ઉમેરાયા હશે. વાયુ અને મત્સ્યમાં આ રિયતિ દેખાય છે.

હરિવંશ ઉપરથી પણ હરિવંશ રચાયા પહેલા ઉપર કહ્યું છે તેમ ત્રણચાર પુરાણો હોવાનો સંભવ દેખાય છે.

આર્યોવર્તમાં આજણુ કાળથી કુરુ પાંચાલનું જોર વધારે. શતપથ આજણુમાં કુરુ પાંચાલ જ મુખ્ય દેખાય છે; એ પછીના

કાળમાં પૂર્વમાં કોશલ, કાશી અને ઉવટ મગધ જોરમાં આવ્યાં. અને પશ્ચિમમાં ચરસેનો-વૃષ્ટિઓ જોરમાં આવ્યાં. આ પાછલી રિયતિ મહાભારત, રામાયણમાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં દેખાય છે. હવે મહાભારત મૂળ તો કુરૂ પાચાલના કવિનું કાવ્ય છે; એમાં મુખ્ય વાત કુરૂઓની જ હોય. એટલે સૌથી પહેલાં જે સૂતોએ અર્થદિક ભાષામાં કાવ્ય રચના શરૂ કરી તેઓએ કુરૂ કુળના એક કુટુંબનો અને કુરૂ પાચાલના એક બનાવનો વિસ્તારથી વૃત્તાંત-છાંતહાસ લખ્યો—એનું નામ મહાભારત. પછી વૃષ્ટિ વંશના ભગવાન વાસુદેવ વૈષ્ણવોમાં પૂજ્ય અને એનું વિસ્તૃત ચારિત્ર મહાભારતમાં ન આવતું હોવાથી મહાભારતના ખિલ રૂપે હરિવંશની રચના થઈ. હરિવંશ એક જાતનું પુરાણ જ છે. હરિવંશની સમાપ્તિમાં શ્રવણ ક્ષેત્ર કથન અધ્યાયમાં ૨૫૪ કથું છે કે:—

હરિવંશે પુરાણે તુ શ્રુતે મુનિવરોત્તમ ।

અલબત્ત આ અધ્યાય પાછળનો છે. એમાં અદાર પુરાણનો સિલ્સેબ છેઃ પણ એ ઉપરથી પાછળના પૌરાણિકો હરિવંશને એક જાતનું પુરાણ જ ગણના એટલું જરૂર સાબીત થાય છે.

હરિવંશ પોતે ખિલ હો કે પુરાણ હો પણ તેમાં વિષ્ણુના અવતારોની વાતો, હરિવંશનું વર્ણન, કૃષ્ણના ચરિત્રની કથાઓ પુરાણ કે પુરાણોમાંથી સંપ્રદવામાં આવેલ છે એમ તો હરિવંશ જ કહે છે:—

ગાથામિસ્તત્પ્રદિષ્ટામિર્યે તસ્ય ચરિતં વિદુઃ ।

પુરાણાસ્તં પુરાણેષુ ઋપયઃ સંપ્રચક્ષતે ॥

શ્રુયતે ચાત્ય ચરિત્તં દેવેષ્વપિ પુરાતનમ્ ।

મહાપુરાણાત્પ્રમુતિ પરં તત્ય ન વિદ્યતે ॥

હરિવંશ પર્વ ૧ અ. ૫૦ શ્લો. ૧૯, ૨૦.

આ રૂપે વચન ઉપરથી એક ઠરતાં વધારે પુરાણો હરિવંશના વખતમાં હતાં અને તેમાંનું એક મહા પુરાણ કહેવાતું હતું એમ દેખાય છે. હરિવંશનો સમય અનિશ્ચિત છે. પણ મહાભારતનું એક લાખ શ્લોકનું પૂર હરિવંશને અંદર ગણ્યા વગર પૂરૂં થતું નથી. અને મહાભારત ઇ. સ. એકાદ શતકમાં સંપૂર્ણ મળતું હતું એમ ઉત્કર્ણ લેખોના તથા બીજા પુરાવાઓ ઉપરથી બધા કબુલ કરે છે.† અને આ વિચારસરણીને અનુસરનારા પાશ્ચાત્ય યંત્રિતા હરિ વંશને બીજા ત્રીજા શતકમાં મુકે છે.*

હરિવંશનાં, એની કેટલીક પ્રતોમાં બે અને કેટલીક પ્રતોમાં, ત્રણ પર્વો ગણાય છે. હરિવંશ પર્વ, વિષ્ણુ પર્વ અને ભાવિષ્ય પર્વ. આ ત્રણ પર્વોનાં નામ એ વખતના ત્રણ પુરાણોનાં નામો ઉપરથી લેવામાં આવ્યા હોય એવો મારો તર્ક છે. ૧ વૃષ્ણુ વંશ કે હરિવંશ નામનું પુરાણ હશે જેમાં મુખ્ય વાત વૃષ્ણુઓના વંશ વર્ણન સાથે કૃષ્ણ ચરિતની હોવાનો સંભવ છે. ૨ વિષ્ણુ પુરાણ, વૈષ્ણવ પુરાણ કે વૈષ્ણવ સંહિતા હશે. જેમાં વિષ્ણુમાયા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુના અવતારો, વિષ્ણુ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વગેરે વિષયો હશે. અને ત્રીજું

+ The great epic in nearly its present extant existed before the fourth century A. D.

(Cambridge History Vol. I p. 258)

* The Harivansha is of uncertain date but in all probability, as we have it, it can not be placed earlier than second or third century A.D.

Sanskrit Drama by A. B. Keith p. 28.

ભવિષ્ય પુરાણ જેમાં પહેલું પુરાણ રચાયું તે પછીના મુખ્ય રાજવંશોની વંશાવળી-કળિયુગના રાજાઓની વંશાવળી-મોટા મોટા બનાવોની નોંધ ભાવિમન્વન્તરો વગેરે વાતો દશે. હાલના દરિવંશમાં આ ત્રણ નામો છે પણ તે તે પર્યંતુ વસ્તુ આ જૂનાં પુરાણોને બરાબર અનુસરતું નથી. પણ ભવિષ્ય પુરાણનું નામ તો આપ સ્તંભમાં મળે છે, અને વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા કૃષ્ણ ભક્તિનો ઈ. સ. પૂર્વે પ્રચાર દતો એ સિદ્ધ છે તો એ ધર્મના સાદિત્ય રૂપે ઉપર કૃષ્ણાં તેવા એ વૈષ્ણવ અને એકાદ શંકર પુરાણ હોય એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી.

જૂનાં પુરાણોનું વસ્તુ હાલના પુરાણોમાં

પુરાણેતર સંસ્કૃત સાદિત્ય સાથેની મરખામણીથી તથા પૌરાણિક સાદિત્યના આંતર પ્રમાણથી ઈ. મ. પહેલાના સૈદ્ધાંતોમાં લગભગ પાંચ જુદાં પુરાણો હોવાનો સંભવ ઉપર માન્યો છે. (૧) પુરાણ કે મહાપુરાણ (૨) ભવિષ્યપુરાણ—આ બે પુરાણો વિશે તો બાજુ પુરાવો પણ છે. (૩) વૈષ્ણવસદિતા કે પુરાણ (૪) દરિવંશ કે ત્રિભુવંશ (૫) શંકરસદિતા કે પુરાણ. આમાંથી મૂળ પુરાણ કે મહાપુરાણનું વસ્તુ મહાભારતના જુદા જુદા પર્વોમાં તથા વાયુ, વિષ્ણુ, મત્સ્ય, ક્ષત્ર, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં પાડકેરથી જળવાઈ રહ્યું છે. ભવિષ્ય પુરાણનું વસ્તુ પણ હાલના પુરાણોમાં જળવાઈ રહ્યું છે. ૧૮ માંથી સાત પુરાણોમાં કળિયુગના રાજાઓની વંશાવળીઓ છે. તે સિવાય, ભાવિ મન્વન્તરોના વર્ણનો જે હાલના પુરાણોમાં મળે છે તે પણ મૂળ ભવિષ્ય પુરાણમાં દશે. હાલનું ભવિષ્ય પુરાણ તો તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. દરિવંશ કે ત્રિભુવંશના પુરાણનું વસ્તુ હાલના વૈષ્ણવ પુરાણોમાં મળે છે. એ નામનું જુદું પુરાણ હોવાનો એક આગકતરો પુરાવો પણ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં આખું કૃષ્ણચરિત્ર પાંચમાં અંશમાં એકસાથે છે. પણ સ્વમન્તક મહિવાળી કથા જુદી ચોથા અંશમાં છે. વાયુ પુરાણમાં પણ સ્વમન્તક મહિવાળી

૬૬ મા અધ્યાયમાં અને બાકીની કૃષ્ણકથા તથા અવતાર-
 ૬૭ મા અને ૬૮ મા અધ્યાયોમાં છે. લાગવતકરિ સ્વતંત્ર
 રચના કરેલી હોવાથી સ્વમન્તક મણિવાળી કથા પણ કૃષ્ણચરિત્રમાં
 દ્વામ સ્કંધમાં ગ્રંથી દીધી છે. વિષ્ણુ અને વાયુ પુરાણે જુદા જુદા
 પુરાણોમાંથી પોતાનું વસ્તુ લીધું હોય તેજ ઉપર પ્રમાણે અને,
 માટે વૈષ્ણવ પુરાણથી હરિવંશ પુરાણ જુદું હોવું જોઈએ. એથી
 અને પાંચમા વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણનું વસ્તુ ખૂબ મુધારા વધારા
 થયેલું જુદા જુદા વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણોમાં મળી આવે છે.

**જૂનાં પુરાણોમાંથી હાલનાં પુરાણો કયારે અને કેવી
 રીતે રચાયાં ?**

વિષ્ણુ પુરાણ જે ચાર પુરાણોમાંથી વસ્તુ સંગ્રહ કર્યાનું કહે
 છે તે ઉપર પ્રમાણે જોતા મહાપુરાણ. ભવિષ્ય, હરિવંશ અને
 વિષ્ણુપુરાણ હોવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવાથી શૈવ
 પુરાણને ન ગણે એ સ્વાભાવિક છે. બીજી તરફથી વાયુપુરાણે મહા-
 પુરાણ, ભવિષ્ય, હરિવંશ, અને શૈવપુરાણ એ ચારમાંથી મુખ્યત્વે
 સંગ્રહ કર્યો જણાય છે, અને ૬૭, ૬૮ અધ્યાયો વિષ્ણુ
 માહાત્મ્યના છે; તે જો પાછળથી ઉમેરાયલા ન હોય તો વાયુ
 પુરાણે જૂનાં પાંચ પુરાણોમાંથી સંગ્રહ કર્યો સંભવે છે. અને જેનું
 વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવજ છે તેનું વાયુ ખાસ શૈવ નથી.
 વળી વિષ્ણુપુરાણ કરતા અસંખ્ય પુરાણપણું વાયુએ વધારે
 જાનગી રાખ્યું છે એટલે એમાં એ વખતનાં બધા પુરાણોનો સંગ્રહ
 હોવાનો વધારે સંભવ છે. હવે વાયુ, બ્રહ્માંડ અને વિષ્ણુ પુરાણ
 'લોમહર્ષણે એક સંદિના રચી અને કરમપ, શાંસપાયન અને સાવર્ણિ
 એ શિષ્યોએ ત્રણ સંદિતા રચી' એમ કહે છે, (જુઓ ઉપર
 ત્રિપલ્લીમાં વાયુ અને બ્રહ્માંડમાંથી કરેલો ઉતારો) અને વાયુમાં
 લોમહર્ષણેને પ્રથમ કરનાર તરીકે શાંસપાયન, સંયુ અને સાવર્ણિનાં

નામ મળે છે. વળી વાયુપુરાણના જે અધ્યાયોમાં શૈવયોગ માર્ગની મુખ્ય વાત છે તે અધ્યાયોમાંજ વાયુરુદ્રાચ એ રીતે વાયુનું વક્તાપણું મળે છે; બાકી બધે તો સૂતરુદ્રાચ એમજ છે. એ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે શૈવસંદિતાની વાતોને સામાન્ય પુરાણમાં દાખલ કરવા મારે વાયુપુરાણ રચાયું. પણ વાયુપુરાણના કર્તાએ આખા પુરાણની નવેમરથી રચના ન કરતાં શૈવમિદ્ધાન દુંકામાં અમુક અધ્યાયોમા સંપ્રદી સર્ષ બાકીના અધ્યાયોમાં એ વખતનાં પુરાણોમાથી સંપ્રદ દર્શો છે; દુંકામાં વિષ્ણુની વૈષ્ણવ, અને વાયુની શૈવ એમ બે જુદી જુદી પરંપરાઓ ઉપરથી, દરિવંશ ઉપરથી મહાભારતના બીજા ભાગે ઉપરથી તથા આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના ઉપર કહેલા ચાક્રમ ઉલ્લેખ ઉપરથી દાલનાં પુરાણોમા રહેલા પ્રાચીન અંશના મૂળ ક્ષેત્ર ચાર પાંચ પુરાણો વિ. મં. ના ચારભ ખેડાં હતાં એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. અને એ મૂળ ચાર કે પાંચ પુરાણોમાંથી વૈષ્ણવોએ દરિવંશ ઉભો કર્યો અને તેને મહાભારતનું ખિલ બનાવ્યું. સત્ત્વજ એજ અરસામાં-કદાચ એથી ખેડા, કારણ કે દરિવંશ વાયુના ઉતારા કરે છે એમ જણાય છે; વાયુપુરાણ રચાયું; પછી દરિવંશમાથી વિષ્ણુ; ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવ પુરાણો અને વાયુમાંથી કૃષ્ણ, શિવ વગેરે શૈવ પુરાણો રચાવા માંડ્યા. બીજી તરફથી ઉપર કહ્યું છે તેમ તીર્થભાવના અને દાન તથા યતભાવનાનો વિકાસ આ અરસામા ચાલુ હતો અને એ બે પરંપરામાથી મુખ્યત્વે એ બેનું સાહિત્ય સંપ્રદનારા બે પુરાણો બ્રહ્મપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણ થયાં; આજ અરસામાં માર્કંડેય પુરાણ રચાયું વામન, પદ્મ અને રુદ્રનો અમુક ભાગ પણ આજ અરસામા રચાયો આ રીતે એકમાંથી અનેક થતાં નવમા સતક સુધીમાં અદારેક પુરાણો થયાં પણ પુરાણ રચનાનો પ્રવાહ તો ચાલુજ હતો એટલે ગીતાના અદાર અધ્યાયો, મહાભારતનાં અદાર પર્વો, ચોદ ને ચાર ૧૮ વિદ્યાઓ એ રીતે અદારને આંકડો રચાપિત થઈ જતા બાકીનાં ઉપપુરાણો દરાવવા પડ્યાં, પણ અમુક વખત

સુધી કેને પુરાણ કહેવું અને કેને ઉપપુરાણ એ વીશે વિવાદ રહ્યો છે. જુદી જુદી પરંપરામાં જુદાં જુદાં પુરાણનો અદારની ગણતરીમાં સમાસ કર્યો છે. કેટલાકે શ્રીમદ્ભાગવતને પુરાણમાં ગણ્યું છે તો કેટલાકે ઉપપુરાણમાં, કેટલાકે દેવીભક્તો દેવી ભાગવતને અદાર પુરાણમાં ગણાવે છે. આ ગમે તેમ હો પણ પુરાણો આમ વધેન્ ગયાં. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકા રચાઇ ત્યારે ૧૮ થી વધારે સંખ્યામાં પુરાણો મળતાં હતાં. મત્સ્યે ખુલાસો કર્યો છે કે:—

અષ્ટાદશમ્યસ્તુ પૃથક્ પુરાણં ચન્પ્રદિશ્યતે ।

વિજાનીર્ધ્વં દ્વિજશ્રેષ્ઠાસ્તદેતેમ્યો વિનિર્ગતમ્ ॥

મત્સ્ય અ. ૫૩ શ્લો. ૬૪

અને છેવટ અદાર પુરાણો પેકે અદાર ઉપપુરાણો ગણાવા માંડ્યા. જુઓ બ્રહ્મવૈવર્ત:—

અષ્ટાદશપુરાણાના મેવમેવ વિદુર્બુધાઃ ।

एवं चोपपुराणाना मष्टोदश प्रकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त खड्ग ४ अ. १३३

બ્રહ્મવૈવર્તના આ વચનની સ્થિતિ ક્યારે આવી એ વિચાર બાળુ ઉપર રાખીએ પણ અદાર પુરાણો અને જે ઉપપુરાણો ગણાય છે તેમાંના જે ચાર ગ્રંથો (અવળત ૨૬૬ પુરાણ જેવામાં આજ સુધી ઉમેરા ચતા ન ગયા છે તે બાદ કરીને) એટલું પૌરાણિક સાહિત્ય એલ્બીરની પહેલાં—દશમા શનકમા અથવા રાજશેખરના વચન ઉપર આધાર રાખીએ તો નવમા શનકમા હતું, એલ્બીરનીએ પુરાણોના નામોની જે યાદી લખી છે અને આદિત્ય, વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં—ચી ખુકળ ઉતારા કર્યો છે. અને તે ઉતારાતે તે નામથી ઝોળખતાં દાહનાં પુરાણોમાં મળે છે. ગ્રી. સચ્ચાઉએ એલ્બીરનીના ગ્રંથના ઇંગ્રેજી ભાષાતર ઉપરની ‘નોટસ’માં વાયુ અને વિષ્ણુના ઉતારા ઝેળવ્યા છે. અને શુદ્ધર સાર્દહેએ વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સાથે વિગતવાર સરખામણી

ઝરી છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol XIX p. 381)
એલ્બીટની પત્રીના સંક્રાંતિના અપરાધ વગેરે નિબંધકારોએ એ
વખતે મળતાં લગભગ બધાં પુરાણોમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે
એટલે અગીઆરમા ચતુર્થમાંના હાલનાં અદાર પુરાણો અને કોઈ
કોઈ ઉપપુરાણો દેવા બાબત સંકા રહેતી નથી. પણ નવમા દશમા
શતક પહેલાના સંક્રાંતિ માટે એવા રૂપરૂપ પુરાવાઓ નથી. નવમા
શતક પહેલાના કોઈ સંસ્કૃત સાદિત્યકારે અદાર પુરાણોનો કે બે
(વાયુ અને ભવિષ્ય) કરતાં વધારે પુરાણોનાં નામોનો ઉલ્લેખ
કર્યો હોય એમ હું જાણતો નથી.

હાલનાં પુરાણોનો વિષયોનું પોર્વાપર્ચ

પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમભિજ્ઞા પાછળથી રચાય છે એટલે એ
ઉપરથી જ્યાં પુરાણ મૌખી જૂનું, પણ તે પત્રીનું કે એવો કોઈપણ
નિશ્ચય કરવો એ ખોટું છે. પણ તે તે પુરાણના વસ્તુની સરખામણી
કરવાથી કદાચ પોર્વાપર્ચનો પત્તો મળે. પણ તેમાંથી ઘણી સાવધાની
રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે એક પુરાણમાં એક વિષય બીજા
કરતા પ્રાચીન રૂપમાં ઉતરેલો હોય, પણ બીજો વિષય પાછળથી
ઉમેરાયો હોય એવું જાણી છે એટલે, અમુક પુરાણના અમુક અંશની
પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતા ઉપરથી, સમગ્ર પુરાણના સમય માટે
કશો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. દા. ત. મત્સ્ય પુરાણોક્ત
કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળી પાર્જિતરના કહેવા પ્રમાણે વાયુ
અને અહ્યાં કરતા પ્રાચીનતર છે. પણ મત્સ્યના બીજા અંશો વાયુ
કરતાં ઘણા પાછળના છે, મતલબ કે જુદા જુદા પૌરાણીક વિષયોના
પોર્વાપર્ચનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વંશો

સતપથાદિ જાણણોમા વંશો મળે છે એ ઉપર કહ્યું છે.
જૂનામા જૂનું પુરાણ એટલે ઋષિઓ, રાજાઓ વગેરેના વંશો અને

તે તે વંશના કોઇ કોઇ શ્રેષ્ઠ જનોનાં ચરિત્રો આં વસ્તુનો સંગ્રહ કરનાર અને પ્રસંગે કહેનાર તે 'વંશ' કુશલ' કૃત. ભારત સમયમાં પુરાણનું લક્ષણ વિસ્તૃત થયું પણ એમાં વંશનું જૂનું સ્થાન તો રહ્યું જ.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશો, મન્વન્તરો અને વંશવાનુચરિત એ પાંચ પુરાણના મુખ્ય વિષયો આપરંતમ્મનાં વંશવતમાં ગણાના હશે. વંશોનું વર્ણન લગભગ એક જાતનું વરોહ, વામન, રુદ્ર, નારદીય, અક્ષ, વૈવર્ત અને લલિત્ય સિવાયનાં ચિટ્તે કે વાયુ, અક્ષાંક, અક્ષ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, પદ્મ, કૃમ્, દિગ્, ગરુડ, અગ્નિ પુરાણ અને દરિવંશમાં મળે છે. પણ બધામાં એક સરખું આદિતી અંત સુધી મળતું નથી. ઘણા પુરાણોમાં વંશવંશીઓ અધુરી છે. નાગોમાં જુદા જુદા પુરાણોમાં પાંદેર પંચ વંશો આવે છે. માર્કંડેય પુરાણમાં સૂર્ય વંશના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી કહ્યાં છે, પણ વંશો નથી. મહાભારતમાં, રામાયણમાં અને ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાયનાં પુરાણોમાં પ્રસંગે દેવ વંશાવળીઓ તથા કોઇ કોઇ રાજાઓના ચરિત્રો મળે છે.

વાયુ, વિષ્ણુ, અક્ષાંક, દરિવંશ, મત્સ્ય, પદ્મ (ખંડ ૫) અને ભાગવતમાં વંશો સંપૂર્ણ મળે છે. દેવ વંશોમાં કલિ રાજવંશોનો વિચાર જુદો કર્યો છે. પણ કલિ રાજવંશોનું પ્રકરણ તો ઘણું ન્હાનું છે. કલિયુગના આરંભ દેવોના દેવોના, અપિઓના અને રાજાઓના વંશો પુરાણોમાં ઘણી જગ્યાએ રોકે છે. આ વંશો, વર્ણનોનો અભ્યાસ કરીને જો એનો કલિવંશ પેકે, શુદ્ધ પાંચ પાંચ કરવામાં આવે તો મૂળ મહાપુરાણનો પાંચ મેળ, કારણ કે તે પાંચેક પુરાણોમાં આ વંશો પૂરા વિસ્તારથી છે તેમાં પાંચેક વંશો હોવા છતાં મૂળ એક પુરાણમાંથી જ વર્ણન વિસ્તારવામાં આવ્યું છે. અને કલિ વંશ વર્ણન એમ ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે તેમ આ બાકીના વંશોનો વિસ્તાર મૂળ મહાપુરાણમાંથી લેવામાં આવેલ છે એમ

નથી પણ આ વિદ્યાનનો અભ્યાસ પ્રદાસનીય છે. અને આ દેશન ખીન્ન વિદ્યાનો સ્વતંત્ર રીતે આ વંશો અને વંશયાનુચરિતોવાળા પુત્રો જોનાં જાતને જુદો તારવી બધાં પુરાણોની સરખામણીથી એનો મુલ્યાંકન નક્કી કરી પછી એમાંથી વૈદિક સાહિત્યની મદદથી, પાર્શ્વિક પેઢે પુરાણ પદ્યપાત્રી બનીને નદિ, પશુ યથાર્થ ઐતિહાસિક વૃત્તિથી પ્રાચીન ઇતિહાસ જુદો તારવે તો આ દેશના જૂતકાળનો જે જાગૃત ઇતિહાસનો પૂર્વ કાળ ગણાય છે તે ઐતિહાસિક કાળ ગણવાનો અંતર આવે.ન

વંશયાનુચરિતો.

વૈદિક પુરાણોમાં વંશો અને વંશયાનુચરિતો જ દ્રષ્ટે એ ઉપર કશું જ છે. વંશ સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ તે તે વંશમાં યજ્ઞ ગયેલા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનાં ચરિતો આવે. આવાં ચરિતોના આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો અથવા અશ્વર્વેદના શબ્દમાં નારાસંસી ગાથાઓ-દેવતા નદિ પશુ માણસની કથા કહેનારી ગાથાઓ-સાતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં પુષ્કળ મળે છે. મહાભારતનું મૂળ વસ્તુ એ પણ એક પ્રકારનું વંશયાનુચરિત જ છે. પણ મહાભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વૈદિક આખ્યાનોમાંથી વિસ્તૃત થયેલાં તથા નવાં રચાયેલાં પણ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો છે. ખરી રીતે મહાભારતરૂપ ઇતિહાસ સાથેના જૂના પુરાણમાંથી આ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો વાળો જાગૃત મહાભારતમાં લેવાયો છે. એથી ઉશકું મહાભારતમાંથી માત્રમાં સાવિત્રી આખ્યાન જેવાં આખ્યાનો લીધાં છે. વૈદિક કુંડા આખ્યાનોનો ઇતિહાસ પુરાણમાં ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિકાસ થયો છે તેનો વિચાર વિક્રમોર્વશીયનું મૂળ જોતાં આપણે કર્યો છે. બાણ અને અશ્વધોપના ઉલ્લેખો ઉપર આપ્યા છે એ ઉપરથી જૂના પુરાણમાં વંશો સાથે

• ડા. દેવચંદ્ર શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં *Political History of Ancient India* લખ્યું છે, તેમાં પરીક્ષિતથી આતંક કર્યો છે, અને પરીક્ષિતનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે નવમા શતકમાં મુક્યો છે.

આવાં ચરિતો કેટલા પ્રમાણમાં હશે એ દેખાય છે. હાલનાં પુરાણોમાં પુરાણનું આ લક્ષણ જીવતું રહ્યું છે પણ એને વૈષ્ણવ, પુરાણમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ પુરાણમાં શૈવરૂપ મળ્યું છે. ભાગવત અંબરીષ રાજાનું ચરિત્ર વિષ્ણુભક્ત તરીકે વર્ણવે છે.

પણ આ ધાર્મિક આખ્યાનો શિવાય બીજાં ઘણાં આખ્યાનો પુરાણોમાં મળે છે, જેમાંથી કેટલાંક ખૂબ લોકપ્રિય થયાં છે અને પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય જોવામાં ઉપયોગી પણ છે. દા. ત. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન મૂળ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે. પણ એમાં વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના સત્વની પરીક્ષા કર્યાની વાત નથી. બ્રહ્મ પુરાણમાં આ આખ્યાન ઐતરેયના વિસ્તાર જેવું જ છે. પણ માર્કંડેય પુરાણમાં વિશ્વામિત્રના રાપથી હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્યભ્રષ્ટ થવું, ચંડાલને ત્યાં વેચાવું વગેરે બધી કથા છે. (જુઓ અ ૭-૮) પદ્મપુરાણે આ કથા માર્કંડેયમાંથી ઉતારી છે. અને ભાગવતને પણ એની ખબર છે. (જુઓ મા. ૯-૭)

આ રીતે શુકન્યા આખ્યાન વગેરે મૂળ વૈદિક આખ્યાનોનાં પુરાણોમાં થયેલા રૂપાંતરો જોવા જેવાં છે.

આ પૌરાણિક આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનો જૂના સંસ્કૃત કવિઓએ પોતાની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે, અને ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મપ્રચાર માટે જૂના આખ્યાનોનો પ્રતિ સંસ્કાર કર્યો છે અને નવા રચ્યા છે. વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે વૈષ્ણવપુરાણોમાં, કૃર્મ, લિંગ, રુદ્ર, શિવ વગેરે શૈવપુરાણોમાં, માર્કંડેય, દેવીભાગવત વગેરે દેવી પુરાણોમાં આવાં ધર્મપ્રચારના ઉદ્દેશથી રચાયેલાં પુષ્કળ આખ્યાનો મળે છે. દા. ત. પ્રહ્લાદ અને ક્રુવનાં આખ્યાનો જુઓ. આ આખ્યાનો વિષ્ણુભક્તિના પ્રચાર માટે રચાયેલાં છે. વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં ક્યાંય મળતા નથી. હરિવંશમાં પણ પ્રહ્લાદને વિષ્ણુભક્ત કહ્યા નથી. ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે અને બીજાં નવાં આખ્યાનો આખ્યાનો ઉમેરે છે. સુદામાનું આખ્યાન ભાગવત પહેલાં ક્યાંય નથી. પૌરાણિક આખ્યાન સાહિત્યે સંસ્કૃત કાવ્ય તથા નાટક

સાહિત્યને તથા હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્યને ધણું પોષ્યું છે. આપણા ગુજરાતી કવિઓએ મહાભારત-માંથી, રામાયણમાંથી તથા ભાગવત, પદ્મપુરાણ, રવિવૃક્ષપુરાણ, માર્કંડેય-પુરાણ, શિવપુરાણ વગેરે પુરાણોમાંથી પ્રસંગો લઈને કેટલી કાવ્ય રચના કરી છે એ જોવા જેવું છે (જુઓ ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ ભા, પા-૬૧-૬૨)

મહાભારત અને પુરાણોમાં આવેલાં આ ચરિતો માટે જુઓ પૌરાણિક કથા કોષ-(પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી, અમદાવાદ)

કલિયુગના રાજવંશો

પુરાણો વંશના અનુસંધાનમાં કલિયુગના રાજ્યોની વંશાવળીઓ આગે છે. આ વંશાવળીઓ નકામી છે એમ પહેલાં પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ સંશોધકોએ ગણેલું પણ ધીમે ધીમે મૌર્ય, શૂંગ, આન્ધ્ર વગેરે વંશોના પુરાણોક્ત નામોને તથા ક્રમને પણ શિલાલેખો, શિલાઓ વગેરે સમકાલિન ઇતિહાસિક સાધનોના ટેકા મળવાથી આ વંશાવળીઓ કાંઈક ભરોસાપાત્ર છે એમ હવે; અને એનો અભ્યાસ કરવા તરફ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસીઓ દોરાયા. આમાં પણ એક ઇ. પાર્ગિટરે ૬૩ દસ્તખતોના પાઠોની સરખામણી કરીને પુરાણોક્ત કલિયુગના વંશોના વર્ણનનો શુદ્ધ પાઠ આપવાનો એક પુસ્તક દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશ કર્યો છે. (જુઓ The Purāṇ Text of the Dynasties of the Kali Age.) આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમા પ્રસ્તુત વર્ણનના પૌર્વાપર્ક બાબત સારો વિચાર કર્યો છે. એટલે એ બાબતમા પાર્ગિટરના સુવિચારિત નિર્ણયોનો સારજ અહીં આપ્યો છે.

કલિયુગના રાજ્યોની વંશાવળી મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુ, ભાગવત, ગરુડ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં મળે છે. મત્સ્ય અને ભાગવત સિવાય ઉપરનાં બધાં પુરાણો પ્રાચીન રાજવંશોનું મહાભારતના મુદ્દ પર્વત વર્ણન કરીને યજ્ઞ એના અનુસંધાનમાંજ પાછળના રાજ્યોનું

વર્ણન શરૂ કરે છે. બ્યારે મત્સ્ય પાછળના પૌરવોનું વર્ણન સાથે જ (અ. ૫૦) અને બાકીના કલિવંશોનું ૨૭૧ થી ૨૭૩ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરે છે. ભાગવત પણ નવમાં સ્કંધમાં ઐદવાકુઓ, પૌરવો અને બાર્દદ્રથોનું વર્ણન કરે છે અને બાકીના કલિવંશોનું દ્વાદશ સ્કંધમાં વર્ણન કરે છે.

મત્સ્ય, વાયુ અને અહ્યાંડ પુરાણના પાઠો ધણા મળતા છે. વાયુ અને અહ્યાંડનાં વચનો તો એટલાં મળતાં આવે છે કે એકજ પુસ્તકની બે પ્રતોના બે પાઠ હોય એમ લાગે છે. મત્સ્યના પાઠમાં એટલું નહિ તો પણ ધણું મળતાપણું છે. પાર્શ્વદર તો નીચેના કારણોથી મૂળ એકજ ગ્રંથમાંથી આ ત્રણેયે હિતારે કર્યો હોય એમ માને છે. (૧) ઉપરનાં બધાં પુરાણો આ વિષયનું વર્ણન ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીધું છે એમ કહે છે. (૨) બ્યારે વાયુ અને અહ્યાંડ વચ્ચે પાઠ ફેર હોય છે ત્યારે એ બેમાંથી એક નિઃશંક મત્સ્ય સાથે મળતું હોય છે (૩) પાઠ, અને અહ્યાંડની જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં જુદો જુદો પાઠ જોવામાં આવે છે, જેમાંથી એકાદ મત્સ્ય સાથે એક હોય છે. (૪) એક પુરાણમાં કોઈ વખત એકાદ શ્લોક નથી હોતો જે બાકીનાં બેમાં અથવા બેમાંથી એકમાં મળે છે. પણ એ શ્લોક પાછો કોઈ વખત તે પુરાણની એકાદ પ્રતમાજ જોવામાં આવે છે. આ બધા ઉપરથી આ ત્રણ પુરાણોની હસ્તપ્રતોનું મૂળ એક જ હોય એમ લાગે છે.

× તાન્સર્વાન્કીર્તયિષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય. ૫૦ શ્લો. ૭૪

તસ્યાન્વચાયે વક્ષ્યામિ મવિષ્યે કથિતાન્નૃપાન્ ।

મત્સ્ય ૫૦-૭૭

વાયુમાં ઉપરના વચનમાં કથિતાન્ ને બદલે પટિતાન્ પાડે છે. જુથે

વાયુ. અ. ૧૧. શ્લો. ૨૬૭

મન્દીઆ ઝોશીસ લાઘજેરીની, બોડલીઅન લાઘજેરીની તથા
ખીજી હસ્તપ્રતોમાં વંશાવળીઓ નથી જ. અને એથી ઉલટું કલકત્તાની
સંસ્કૃત કોલેજની લાઘજેરીની હસ્તપ્રતમાં કલકત્તાની સ્થાપનાના
કાશીની કિવ-સ કોલેજની સ્થાપનાના વગેરે આધુનિક વૃત્તાંતો છે.

કલિયુગની વંશાવળીઓવાળા મત્સ્ય, વાયુ વગેરે પુરાણોના
ભાગતું મૂળ હાલનું નહિ પણ એ વખતનું ભવિષ્ય પુરાણ છે એ
ઉપર કહ્યું જ છે. આ વંશાવળીઓની સમાપ્તિમાં મત્સ્ય, વાયુ અને
બ્રહ્માંડમાં શ્લોક છે કે:—

મવિષ્યે તુ પ્રસંહ્યાતાઃ પુરાણજ્ઞૈઃ શ્રુતર્પિમિઃ ।

આ પ્રકારનાં અનેક વચનો પુરાણોમાં હરિવંશમાં તથા મહા-
ભારતમાં મળે છે. વળી ભવિષ્ય પુરાણ નામનું એક પુરાણ છેક
આપસ્તમ્બધર્મસૂત્રના સમયમાં હતું એ ઉપર જોયું છે એટલે
પાર્ણટર કહે છે તેમ મત્સ્યે, વાયુએ, અને બ્રહ્માંડે આ જૂના
ભવિષ્યપુરાણમાંથી કલિવંશોના શ્લોકો ઉતાર્યા હોય એમ માનવામાં
વાંધો લાગતો નથી. વિષ્ણુએ અને લાગવતે આ ભવિષ્યમાંથી જ
વસ્તુ લીધું છે પણ મત્સ્ય વગેરે કરતાં પાછલા વખતમાં અને આ
ભાગને ઝોણી અગત્ય આપીને સંક્ષેપ કર્યો છે.

આટલે સુધી પાર્ણટર સાથે સંમત થયા છતાં આ મૂળ
પુરાણ એ વખતની સાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલું હતું એમ
જે પાર્ણટર કહે છે તે એ વિદ્વાને આપેલી ખધી દલીલો વિચાર્યા
છતાં ખરૂં લાગતું નથી. એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર પ્રાકૃતની
અસર થતી હોવાનો ધણો સંભવ છે અને એવી અસરથી પુરાણોના
વચનોમાં જે પ્રાકૃત વિશેષતાઓ પાર્ણટરને દેખાય છે તેનો ખુલાસો
થઈ શકે એમ લાગે છે. એજ રીતે ખરોચ્છી સિપિમાં આ જૂનું
ભવિષ્ય પુરાણ લખેલું હતું એ પાર્ણટરનું કથન પણ ગળે ઉતરતું
નથી. જે પુરાણ એ વિદ્વાન રજુ કરે છે તે ખીલકુલ નિર્ણાયક નથી.

કલિ વંશાવળીઓના પુરાજોક્ત પાઠોનો સમય નક્કી કરવા માટે પાર્શ્વોટ્તર જે આંતર પ્રમાણુ આપે છે તે બરાબર લાગે છે, તે કહે છે કે મત્સ્ય પુરાજોક્ત વંશાવળી આન્ધ્ર વંશનાં, આન્ધ્ર સમયનાં ખીલે તથા આન્ધ્રના અન્ત પછી થોડો વખત સુધી હવેલાં રથાનિક રાજ્યોનાં નામ લેઈને તથા કિલકિલ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને અટકી જાય છે.

આન્ધ્ર વંશનો લગભગ ઈ. ૨૩૬ માં અન્ત આવ્યો. અને મત્સ્યોક્ત વૃત્તાન ઇ. સ. ત્રીજી શતકના મધ્ય ભાગથી આગળ નથી જતો એમ કહી શકાય.

વાયુ, બ્રહ્માડ, વિષ્ણુ અને ભાગવત ગ્રંથના ઉદયસુધી કલિ-વંશવર્ણન લંખાવે છે. આ પુરાણો ગુપ્ત રાજ્યનું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કરે છે:—

અનુગંગાપ્રયાગં ચ સાકેતં મગધાંસ્તથા ।

एतान् जनपदान्सर्वान्भोदयन्ते गुप्तवंशजाः ॥

વાયુ પુ. ૧૧, પ્રલો. ૩૮૩,

બ્રહ્માડ ૩-૭૯. ૧૦૫.

વિ. પુ. ૪-૨૪ પ્રલો. ૧૮ તથા મા. પુ. ૧૨

અ. ૧ પ્રલો. ૩૮, જુઓ.

આ શ્લોકમાં આપેલું વર્ણન ગુપ્તવંશના પહેલા ચંદ્રગુપ્ત (ઈ. સ. ૩૧૯ થી ૩૨૬)ના વખતના ગુપ્ત રાજ્ય વિસ્તારનું સચક છે. પછી સમુદ્ર ગુપ્તના વખતમાં તો ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર વધો વધી ગયેલો. આ શ્લોક સાથેજ મણિધાન્ય, વગેરે નાગરાજ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. સમુદ્ર ગુપ્તે આ રાજ્યોને તાબે કરેલાં. પુરાણો-વૈષ્ણવ પુરાણો પણ સમુદ્રગુપ્ત જેવા અશ્વમેધ, યજ્ઞ કરનાર તથા યેના મહા ભારવત અનુયાયીઓનો કે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ખીલકુલ ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ હકીકત ઉપરથી કલિવંશવર્ણન સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠા

પહેલાં કે એની પ્રખ્યાતિ થયા પહેલાં અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૪૩૦ સુધીમાં લખાયું છે.

ગુપ્તો આગળ આ પુરાણોક્ત વંશારણીઓ અટકે છે એ દર્શી-
કત ઉપર વર્ષો પહેલાં સુલ્કર સાહેબે પણ ધ્યાન ખેંચેલું. મતસ્ય
કે ચોથા શતકના આરંભમાં આ વંશારણીઓ તૈયાર થઈ છે એ
સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી પણ મતસ્યમાં ઉપરનો શ્લોક નથી માટે
એ પહેલી આવૃત્તિ અને વાયુ વગેરે ખીજી એ પાર્નિટરનું અતુમાન
બેસતું નથી. મતસ્યની પ્રતોમાંથી આ શ્લોક પડી ગયો હોવાનો
પણો સંભવ છે.

પાર્નિટર કહે છે કે ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમાં ભવિષ્ય
પુરાણની પ્રતો પ્રચલિત હતી, એમાં આ કલિવંશોનું જે વર્ણન
હતું, તેનો મતસ્યે ઇ. સ. ત્રીજા શતકના મધ્યમાં ઉતારો કર્યો, પછી
ભવિષ્ય પુરાણની પ્રતમાં ગુપ્તવંશનું વૃત્તાત ઉમેરવામાં આવ્યું અને
એ વખતે પણ ભવિષ્યની લાપાનું નવું સંસ્કરણ થયું, આ ખીજી
આવૃત્તિમાંથી વાયુ પુરાણની એક પ્રતે (જેને પાર્નિટર *evd*
કહે છે) ઉતારો કર્યો: વળી બે ચાર વર્ષોમાં ભવિષ્યનું ત્રીજું
સંસ્કરણ થયું અને એમાંથી વાયુની બાકીની પ્રતોએ ઉતારો કર્યો.
આ ખુલાસો ખરો હોય તો મતસ્યોક્ત વૃત્તાંત બધાથી જૂનો હોવો
જોઈએ. પણ મને તો આ બધી પાર્નિટરની કલ્પના લાગે છે.
મતસ્ય કરતાં વાયુ પુરાણોક્ત ભાષા ઘણીવાર વધારે ચોક્કસ છે એમ
તો પાર્નિટર પોતે જ ક્યુલર દરે છે અને ખીજા ઘણાખરા ભાગમાં
વાયુ જ પ્રાચીનતર છે એટલે માત્ર લાપાની અસંસ્કૃતતા (*Cradle-
texts*) ઉપર ભાર મુકીને મતસ્યોક્ત વૃત્તાંતને પાર્નિટર પ્રાચીન
કરાવે છે તે બેસતું નથી. બાકી ભવિષ્યનું કલિકાલ વર્ણન ઇ. સ.
ચોથા શતકના આરંભમાં તે વખતના ભવિષ્ય પુરાણમાં લખાયું
અને ભવિષ્યની જુદી જુદી પ્રતોમાંથી હાલનાં વાયુ, મતસ્યાદિ
પુરાણોએ ઉતાર્યું, એટલું નિઃસંદેહ લાગે છે. ગમે તે કારણથી પણ

‘ ઇ. સ. ચોથા શતક પછી આ ઐતિહાસિક વિષયની પુરાણોમાં એટલી ઉપેક્ષા થઈ ગઈ કે વિષ્ણુ અને ભાગવતે ચોતાના વખત સુધીમાં થઈ ગયેલા વંશોનો ઉમેરો ન કર્યો, કદાચ એમ હોય કે દાસનાં વિષ્ણુ, ભાગવતાદિ પુરાણોનું લક્ષ્ય ધર્મપ્રચાર તરફ હોવાથી જે જે નવી ધાર્મિક વાતો પ્રચલિત થતી ગઈ તે તે દાસનાં પુરાણોમાં ઉમેરાઈ પછી જૂના પુરાણના સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે વિષયો તો જૂનાં પુરાણોમાંથી એમને એમ કે સંક્ષેપ કરીને સંગ્રહી લેવામાં આવ્યા. આ રીતમાં જૂના ભવિષ્યપુરાણનું ઇ. સ. ૩૩૩-૩૫ પછી નવું સંસ્કરણ થયું નહિ હોય અને એ છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી બધાં પુરાણોએ ઉતારા કર્યો, તેમાં ગુપ્તવંશના આરંભ સુધીની જ દફતર આવી. પાછળથી તો જૂનું ભવિષ્ય પુરાણ હુમ થઈ ગયું, દાસનું ભવિષ્યપુરાણ ઉત્તું થયું અને આ વિષયની લોકપ્રિયતા એટલી ઘટી ગઈ કે ઉપર ગણાવ્યાં છે તે શિવાયનાં પુરાણોએ આ વિષય લીધો જ નહિ. દુંકામા કલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ ઇ. સ. ચોથા શતકના આરંભથી અર્વાચીન નથી અને ઇ. સ. ૨૫૦ થી પ્રાચીન નથી. મતલબ કે ઇ. સ. ૨૫૦ થી ૩૩૦-૩૫ સુધીમાં રચાયો છે. અત્યંત જૂનું ભવિષ્યપુરાણ તો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં હોવાનો મંભવ છે. એમાં પરંપરાથી સાબળીને તથા એ વખતે જે સાધનો લભ્ય હશે તે ઉપરથી કલિવંશવર્ણન તૈયાર થયું અને પછી એમાં વખતનાં વહેવા સાથે ઉમેરા થતા ગયા. આ રીતે ૫૦૦ વર્ષ સુધી આ જૂના પુરાણમાં સુધારાવધારા થતા ગયા. પણ જૂના ભવિષ્યની જે આવૃત્તિ ઇ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઈ તે જ છેલ્લી.

સર્ગ, પ્રતિસર્ગ અને મન્વન્તરો

સર્ગ અને પ્રતિસર્ગની બાબતમાં વાયુ, મત્સ્ય વગેરે જૂનાં પુરાણો કેવળ સાંખ્યના સૃષ્ટિવાદને અનુસરે છે. વ્યારે વૈષ્ણવ પુરાણો વિષ્ણુથી અને શૈવપુરાણો શિવથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. આ વિષય વર્ણન સાંખ્ય અને વૈષ્ણવ, શૈવ તથા શાકત સંપ્રદાયોના ઇતિહાસ.

સાથે સરખાવવાથી આ વિષયમાં પુરાણોનું પૌર્વાપર્ય જોઈ શકાય એમ છે.

કલ્પો અને મન્વન્તરોની કલ્પના વંશો જોટલી જૂની નથી. એમ વિશ્વસન વગેરે પુરાણાભ્યાસીઓનો મત છે તે સાચો લાગે છે. જૂના વખતમાં ચાર કે પાંચ વર્ષનો યુગ ગણાતો એમ જ્યોતિષને અનુસરી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને દરેક વર્ષ એ એક યુગ એટલે ચાર વર્ષનો એક મહાયુગ એવી કલ્પના પં. રુદ્રપદ્મશ્યામ શાસ્ત્રીએ ગવામયનમ્ નામના ગ્રંથમાં રજૂ કરી છે. આવા ૭૨ યુગનો એક મન્વંતર અને ૧૪ મન્વંતરનો એટલે કે ૪૦૩૨ વર્ષનો એક કલ્પ; આ રીતે ગોઠવીને સદ્ગત કાળેએ પૌરાણિક મન્વન્તરોને અને જુદા જુદા કલ્પમાં બનેલા ગણાતા જનાવાને ઘટાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પ્રકરણ ત્રીજું) પણ આ બાબતમાં હજી ઘણો ઉદાપોહ થવાની જરૂર છે. વંશો અને વંશ્યાનુચરિતો કરતાં મન્વન્તરો વધારે અંધારામાં છે. પણ કલ્પ અને મન્વન્તરની પૌરાણિક કલ્પના શંકરાચાર્ય વગેરે આચાર્યોના જાણવામા હતી. વળી પુરાણોમાયે કલ્પવાદ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામ્યો છે, અને કેટલાક સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પૌરાણિક સૃષ્ટિવાદને સ્વીકાર્યો છે, અને પૌરાણિક કલ્પવાદનો અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો છે. હાલનાં પુરાણોમાં પરસ્પર અને મહાભારત સાથે કૃષ્ણચરિત્ર જેવા અતિ પ્રખ્યાત વિષયમા પણ કેટલોક વિરોધ જોવામા આવે છે, તેનો ખુલાસો પણ આ કલ્પવાદના આશ્રયથી કરવામાં આવે છે કે ભાગવતનું વૃત્તાંત સારસ્વત કલ્પનું, મત્સ્યપુરાણનું વારાહ કલ્પનું, વાલ્મીકીપુરાણનું વૃત્તાંત શ્વેતકલ્પનું એ રીતે કલ્પમેદથી વૃત્તાંત વિરોધનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે. પુરાણોને આ રીતે જુદા જુદા કલ્પનાં માનવા મારે આધાર મત્સ્યપુરાણની પુરાણાનુક્રમણિકામાં મળે છે.

ભૂગોળ-ખગોળ

ભૂગોળ-ભુવનકોશ અને ખગોળ-જ્યોતિષશાસ્ત્રનું વર્ણન ઘણાંખરાં

પુરાણોમાં મળે છે. બધામાં સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર, મેરુનો વિસ્તાર વગેરે એકસરખું છે. વાયુ પુરાણનું વર્ણન સૌથી વધારે વિગતપૂર્ણ છે. વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય, લિંગ અને કૂર્મમાં ઘણા શ્લોકો એના એ જ છે. વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને અગ્નિ પુરાણમાં શબ્દશઃ એક જ વર્ણન છે, અને તે વાયુ વગેરે સાથે ધર્ણ મળતું છે. ભાગવતનાં ઉપરિ ભાગોનાં નામો બીજાથી જુદાં છે. અને પદ્ય ભાગવતને અનુસરે છે. આ સિવાયનાં પુરાણોમાં કાંતો આ વિષય સંશ્લેષમાં કહ્યો છે અથવા નથી જ કહ્યો. મહાભારતના બીજા પર્વમાં પુરાણ જેવું જ ભુવનકોશ વર્ણન છે, જેમાં ઘણા શ્લોકો વાયુ વગેરે સાથે શબ્દશઃ સમાન છે. છતાં મહાભારતનો ક્રમ પુરાણોથી જુદો છે.

એક-ધ-પાર્ણિટરે માર્કંડેય પુરાણનું ઈમેજ ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પ્રગટ કર્યું છે. તેમાં આ ભુવનકોશ વર્ણનવાળા વિભાગમાં કહેલા ભારત વર્ષના દેશો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેને દાક્ષમાં શું કહે છે એ નક્કી કરવાનો ભાષાંતરની ટીપોદ્વારા ઘણો સરસ પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં બીજા પર્વોક્ત તથા વિષ્ણુ વગેરે બીજાં પુરાણોક્ત નામો સાથે સરખામણી કરીને પાઠમાં સાચું નામ શું હોવું જોઈએ તે બાબતનો પણ વિચાર કર્યો છે. આ માટે માર્કંડેયના અધ્યાય ૫૭નું ભાષાંતર ખાસ જોવા જેવું છે. વિદ્સને વિષ્ણુ પુરાણના ભાષાંતરમાં આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ પાર્ણિટરે ૧૯૦૪ સુધીની જૂની શોધખોળની માહિતી સંગ્રહીત કરેલી હોવાથી ભારત વર્ષની પ્રાચીન ભૂગોળના અભ્યાસીને આજ વધારે ઉપયોગી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૧ બીજા શતકની ભારત વર્ષની સ્થિતિ વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયના આ વર્ણનમાં છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. ઘણા પુરાણોએ આ વર્ણન એમને એમ જૂનામાંથી ઉતારેલું છે. પણ ટેટલાક પુરાણોમાં તીર્થ વર્ણનના પ્રસંગમાં તે તે પુરાણના સમયની ભારતીય ભૂગોળની સ્થિતિ દેખાય છે. ઇ. ત. ૨૬૬ પુરાણમાં ૧૦ માં ૧૧ માં શતકની પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ દેખાય છે.

ન્યોતિશ્ચક્રનું પુરાણોક્ત વર્ણન પણ જોવા જેવું છે. એમાં જૂના અને નવા ભાગોનું મિશ્રણ છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, અગ્નિ, ભાગવત, પદ્મ, વગેરે પુરાણોમાં રવિ, સોમ વગેરે વારના અનુક્રમને મોટે ભાગે અનુસરતી ગ્રંથગણના છે. આ પ્રકારનો વારનો અનુક્રમ ઇ. સ. ૬૦૦ પછી આ દેશમાં સામાન્ય રીતે ચાલુ થયો છે. પણ શરૂઆત જોઈ થઈ હોવાનો સંભવ છે, વરાહમિહિરે (ઈ. સ. ૫૮૭માં ગુજરી ગયા) આ ક્રમ ચાલુ કર્યો છે. વરાહમિહિરની ખ્યાતિ એટલી બધી હતી કે સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉપર એની ઘણી અસર થઈ છે. અને પુરાણો ઉપર એની અસર હોવાનો સંભવ છે. હંકમાં હાલના પુરાણોના ન્યોતિશ્ચક્રના ભાગો ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસના હોવા જોઈએ, એમ અત્યાર સુધીમાં મળેલા ન્યોતિશ્ચક્રો ઉપરથી લાગે છે એમ પુરાતત્ત્વશ્ત્રી કહે છે તે ખોટું માનવાનું ધારણ નથી (જુઓ The Journal of the R. A. S. 1912, p. 1053)

વિષ્ણુના અવતારો

કેટલાક પુરાણોનું પૌર્વાર્પય તપાસવામાં વિષ્ણુના અવતારની માન્યતા પણ ઉપયોગી છે. ભગવદ્ગીતામાં “ મારા અને તારા જાડુ જન્મો વીતી ગયા છે, એને હું જાણું છું ” એમ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું ત્યારથી અવતારવાદનું બીજ રોપાયું. હાલનાં બધાં પુરાણો ગીતા કરતાં અર્વાચીન છે એટલું નહીં. મહાભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વિષ્ણુના અવતારની ગણતરી જુદી જુદી રીતે મળે છે. ગીતામાં અવતારો સ્પષ્ટ સંખ્યામાં તો ગણાયા નથી. પણ વિષ્ણુતિઓમાં પાંડવોમાં અર્જુનને અને વૃષ્ણીઓમાં વાસુદેવને પોતાની વિષ્ણુતિરૂપ ગણેલ છે. પણ આ વિષ્ણુતિ કથનમાં અવતારવાદનું બીજ છે. રામાનુજમતમાં અવતારને વિભવ કહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.*

*વાયુપુરાણે ચત્સદ્ વિષ્ણુતિમત્સર્વં

વગેરે ગીતાનો પ્રયોગ વિષ્ણુએ જુદા જુદા મન્વન્તરોમાં લીધેલાં રૂપનું વર્ણન કરતાં ઉત્તરિય છે (જુઓ. ઇ. ૧૬) આ અભ્યાસમાં વિષ્ણુના પ્રસિદ્ધ

મહાભારતમાં શાંતિપર્વાતર્જત નારાયણીય પર્વમાં એક રથને માત્ર વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ (શાં. અ. ૩૪૦ પ્રલોક. ૧૦૧) એ છ અવતારો ગણ્યા પછી તરત જ હંસ, કૃર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્કિ એમ દશ અવતારો ગણ્યા છે. બીજા સ્તવમાં ઉપર પ્રમાણે જ દશ ગણાવતાં હંસ નથી ગણ્યો અને કૃષ્ણ તથા કલ્કી વચ્ચે શુદ્ધનું નામ મુક્યું છે. વરાહ પુરાણમાં આ રીતે જ દશ અવતારો ગણ્યા છે. પછી મહાભારતની દક્ષિણાત્મ આવૃત્તિના સભ્ય પર્વમાં દુકા ચરિત્રો સાથે પુષ્કર, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ, અને કલ્કી એ રીતે નવ અવતારો છે. (આ ભાગ પ્રાક્ષમ હોવાનો ઘણો અંભવ છે.)

હવે બીજી રીતે જોઈએ તો ઠવિ જયદેવ મત્સ્ય, કૃર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, બલરામ, શુદ્ધ અને કલ્કિ એ રીતે દશ અવતારો ગણે છે. એટલે બાગ્મા શતકમાં વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણને ભગવાન ૩૫૦ ગણીને એના અંશાવતારો ઉપલા દશ ગણુવાનું શરૂ કર્યું છે. એમાં આઠમા અવતાર તરીકે કૃષ્ણને બદલે બલરામને મુક્યા છે, અને શુદ્ધને પણ અવતાર ગણેલ છે. પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવતે ૧૧મા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ૨૧ અવતારો ગણાવતાં બલભદ્રને અને શુદ્ધને બંનેને ગણ્યા છે અને બલભદ્રને ગણ્યા છતાં શ્રી કૃષ્ણને પણ ગણ્યા છે. પણ ભાગવતમાં જુદે જુદે બે ત્રણ ઠેકાણે અવતાર ગણના મળે છે અને એમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી ૨૪ અવતારનાં નામો નિશ્ચિત થયા, પહેલાં તથા કૃષ્ણ અવતાર ગણનામાંથી નીકળી ગયા પહેલાં ભાગવન રચાયું જણાય છે. અગ્નિપુરાણ મત્સ્યાદિદશ અવતારો ધોરણ

અવતારોમાંથી એક વામનનું વર્ણન છે બાકી તો ખારાણ, હરિ, વૈકુઠ વગેરે ૩૫ જુદા જુદા મંત્રવતરોમાં વિષ્ણુ રહે છે એમ કહ્યું છે. વામન અવતારની કથા જગ્ગેદના મંત્રથી સૌથી પહેલા પ્રચારમાં આવી દેખાય છે.

પ્રમાણે ગણે છે. આઠમા કૃષ્ણને અને નવમાં શુદ્ધને મુકે છે. (જુઓ અ. ૧ થી ૧૨ અને ૧૬) આ રીતે અગ્નિની અવતારગણના ભાગવત ખેલાંતી છે. એ કૃષ્ણચરિત્રના અધ્યાયને હરિવંશ કહે છે એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. જો કે અગ્નિપુરાણ સમગ્ર રીતે ભાગવત પછીનું છે એ નિર્વિવાદ છે પણ આ બાબતમાં એ કાંઈક જૂની પદ્ધતિને અનુસરે છે. ઉપર કહેલ વરાહપુરાણની ગણતરી પણ અગ્નિપુરાણની સમકક્ષાની છે.

પ્રાચીન શિષ્યની નિશાનીઓ જોઈએ તો આઠમા નવમા શતકના મન્દિરના દારની ખંડારની બાજુ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે શુદ્ધની મૂર્તિ મળે છે. અને નવમા શતકના એક મન્દિરના સભામંડપના સ્તંભ ઉપર કૃષ્ણ પેડે જ બલરામની ચતુર્ભુજમૂર્તિ છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૨-૮૩) જો કે આ ઉપરથી બલરામને આઠમા અવતાર ગણ્યા છે એમ ન કહેવાય. પણ આઠમા શતકમાં શુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાતા હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી અને બલદેવ તો વધારે જૂના વખતથી કૃષ્ણ સાથે પૂજતાજ (જુઓ એજન પા. ૨૫-૨૬) પણ કૃષ્ણને બદલે આઠમો અવતાર બલદેવને ગણવાનું તો ભાગવત પછી વૈષ્ણવોએ ચાલુ કર્યું છે અને પછી પણ બાલકૃષ્ણના ભક્તો શિવાય બીજાઓએ સ્વીકાર્યું નથી.

વિષ્ણુપુરાણમાં વિષ્ણુના અવતારો એક સાથે ગણાવ્યા નથી. પણ પુરાણના સર્ગ વિગેરે વિષયોની ચર્ચામાં જ્યાં પ્રસંગ આવે ત્યાં તે તે અવતારનું સૂચન કર્યું છે. આ રીતે વિષ્ણુ પુરાણે હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, કૃષ્ણ અને કલ્ક એટલા અવતારોનું સૂચન કર્યું છે અને વરાહ, નરસિંહ અને કૃષ્ણનાં ચરિત્રો વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે. નરસિંહ અવતારના વર્ણનમાં પ્રહ્લાદને પરમભક્ત કહ્યો છે, જે વાત હરિવંશ વગેરેમાં નથી અને ભાગવતમાં છે અને શુદ્ધ માટે કહ્યું છે કે અસુરોને મોહ પમાડવા માટે

વિષ્ણુએ પાતામાંથી મદામોહને ઉત્પન્ન કરીને મોકલ્યો. (દુષ્યે
ભંજા. ૩. અ. ૧૮).

બ્રહ્મપુરાણની રિચતિ જરા વિચિત્ર છે. એમાં જૂના નવા
ભાગો મળી ગયેલા ૨૫૬ લ.ગે છે, ૨૧૨ અધ્યાય મુધીમાં વરાહ,
વામન, નરસિંહ અને કૃષ્ણ એ ચાર અવતારોનો જ ઉલ્લેખ આવે
છે. રામતીર્યના વર્ણન પ્રસંગમાં રામના જન્મ પેદાશું દશરથનું
ચરિત્ર વિસ્તારથી છે, પછી રામના જન્મની વાત છે પણ રામને
વિષ્ણુનો અવતાર નથી કહ્યા. પણ અ. ૧૮૦ થી ૨૧૨ મુધીમાં
ખરાખર વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે જ કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવ્યા પછી ૨૧૩ માં
અધ્યાયમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય રામ,
દાશરથિ રામ, કૃષ્ણ અને કશિક એટલાનાં ટુંકાં ચરિત્રો કહ્યાં છે.
નૃસિંહ અવતારના વર્ણનમાં ભક્ત પ્રહ્લાદની વાત નથી એ ધ્યાનમાં
રાખવા જેવું છે.

માઈડેયમાં વિષ્ણુના હયગ્રીવ (અ. ૫૬), મત્સ્ય, કૂર્મ વરાહ
(અ. ૪૭) નરસિંહ, વામન (અ. ૪) દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણ એટલા
અવતારોનું સૂચન છે.

મત્સ્ય પુરાણના અધ્યાય ૪૬ તથા ૪૭ માં વૃષ્ણ વંશનું
વર્ણન છે, જેમાં કૃષ્ણ ચરિત્ર ટુંકામાં છે અને કૃષ્ણ ચરિત્રના
પ્રસંગમાં વિષ્ણુના અવતારોનો પ્રશ્ન નીકળતાં બાર દેવાસુર સંગ્રામની
વાત લખી છે. આ સંગ્રામ પ્રસંગે જે અવતારો થયા તેનાં
નામ નીચે પ્રમાણે:—

પ્રથમો નારસિંહસ્તુ દ્વિતીયથાપિ વામનઃ ॥ ૪૨ ॥

તૃતીયસ્તુ વરાહથ ચતુર્થોઽમૃતમન્થનઃ ।

સંગ્રામઃ પંચમથૈવ સંજાતસ્તારકામયઃ ॥ ૪૩ ॥

પછો હાઠીવકારવ્યસ્તુ સત્તમહૈપુરસ્તથા ।

અન્યકાલ્યોટમસ્તેષાં નવમો વૃત્રધાતકઃ ॥ ૪૪ ॥

ર્ષત્રિશ્વ દશમધૈવ તતો હાલાહલઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રથિતો દ્વાદશસ્તેષાં ઘોરઃ કોર્લાહલંસ્તથા ॥ ૪૫ ॥

૪૬ માં શ્લોકથી દરેક અવતારે શું કર્યું તે વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણન જોતાં તથા નામ ઉપરથી નરસિંહ, વામન, વરાહ ત્રણ જ વિષ્ણુના અવતારો જણાય છે, અમૃતમન્થનમાં ઇન્દ્રે પ્રસ્તાદને જીત્યો એમ કહ્યું છે એટલે એ પણ ઇન્દ્રનો અવતાર છે. અર્વાશિષ્માંથી ત્રૈપુર અને અન્ધક યુદ્ધમાં શંકરે અમુરોને માર્યાની વાત છે. આ રીતે ઉપર કહેલાં બાર યુદ્ધોમાંથી નવમાં તો વિષ્ણુએ અવતારો લીધાજ નથી. પણ આ બાર યુદ્ધોની વાત ધણી જૂની જણાય છે. વાયુ પુરાણમાં પણ આજ શ્લોકો થોડા પાઠાંતર સાથે છે. ત્યાં આઠમાને અંધકાર, નવમાને ખ્વજ, દશમાને વૈવાત, ૧૧ માને હાલાહલ અને બારમાને કોલાહલ કહેા છે. (જુઓ અ. ૯૭ પ્રહો. ૭૨ થી ૭૬) પછીના શ્લોકો પણ જેમ પુરાણોમાં એકજ છે. પણ આ પછી મત્સ્યમાં અ. ૪૭ ના અન્તમાં અને વાયુમાં અ. ૯૮ મા વિષ્ણુના અવતારો જુદી રીતે ગણાવ્યા છે. (૧) વરાહ, (૨) નૃસિંહ, (૩) વામન (૪) દત્તાત્રેય, (૫) માંધાતા (૬) જમદગ્ન્ય (૭) રામ (૮) વેદવ્યાસ (૯) કૃષ્ણ (૧૦) કલ્કી. (જુઓ. વાયુ. પુ. અ. ૯૮ પ્રહો. ૭૧ થી ૧૦૫) આમાંથી કોઈ કોઈ અવતારનું કાર્ય એક જ શબ્દોમાં અને કૃષ્ણનું તથા વામનનું સાત આઠ શ્લોકોમાં વાયુએ વર્ણવ્યું છે, મત્સ્યે વામનચરિતના તથા કૃષ્ણચરિતના એ શ્લોકો છોટી દીધા છે. આ પ્રસંગના બાકીના શ્લોકો જેમ પુરાણોમાં લગભગ એના એજ છે. (જુઓ મત્સ્ય અ. ૪૭ શ્લો. ૨૩૮ થી ૨૪૬) પણ એક ફેર નોંધવા જેવો છે. વાયુ પુરાણમાં આઠમો અવતાર વ્યાસનો અને નવમો કૃષ્ણનો ગણ્યો છે. મત્સ્યે આઠમો વ્યાસનો ગણ્યો છે અને નવમો હુદાવતાર ગણ્યો છે. જુઓ:—

કર્તુ ધર્મવ્યવસ્થાન મસુરાણાં પ્રજાશનમ્ ।

વુદ્ધો નવમકો જજ્ઞે તપસા પુષ્કરેશ્વરઃ ॥

મત્સ્ય. અ. ૪૭ પ્રલો. ૨૪૭

માત્સ્યમાં કૃષ્ણાવતાર ગણ્યો જ નથી એ વિચિત્ર છે. તે કે એજ અપ્પાયની શરૂઆતમાં કૃષ્ણજન્મનીજ વાત છે.

સૂત કહે છે:—

અથ દેવો મહાદેવઃ પૂર્વં કૃષ્ણઃ પ્રજાપતિઃ ।

વિહારાર્થં સ દેવેશો માનુષેષ્વિહ જાયતે ॥

એજન અ. ૪૭ પ્રલો. ૧

અને આગળ ચાલનાં કૃષ્ણાવતારના વર્ણનના વાયુના જ શબ્દો છે:—

નષ્ટે ધર્મે તથા જજ્ઞે વિષ્ણુર્વૃષ્ણિકુલે પ્રભુઃ ।

કર્તુ ધર્મસ્ય સંસ્થાન મસુરાણાં પ્રજાશનમ્ ॥

વાયુ. અ. ૯૮ પ્રલો. ૯૭, ૯૮

મત્સ્ય અ. ૪૭ પ્રલો. ૧૨

“ધર્મવ્યવસ્થા કરવા માટે અને અમુરોનો નાશ કરવા માટે કૃષ્ણ જન્મ્યા” એમ વાયુએ અને એક વખત મત્સ્યે કહ્યું છે તે બરાબર છે. પણ શુદ્ધને એ શી રીતે લાગુ પડે? મતલબ કે બીજા પુરાણોમાંથી કટકા કટકા લઈને સાધનાર મત્સ્યે શુદ્ધાવતારને ધુસારતા ગોઠાવો કર્યો છે.

વાયુ અને મત્સ્ય વિષ્ણુના વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો ગણે છે અને બાકીના સાતને માનુષ ગણે છે તથા અવતારો દશ જ હોવા ઉપર ભૂર મુકે છે. જુઓ:—

एतास्तिष्ठः स्मृतास्तस्य दिव्याः संनृतयः शुभाः ।

मानुषाः सप्त यास्तस्य शापजास्तान्निबोधत ॥

વાયુ. અ. ૧૮ પ્રલો. ૮૮

મત્સ્ય અ. ૪૭ પ્રલો. ૨૪૧

વાયુમાં વિપ્લુના અવતારો (વધે આથી વધારે કાંઈ નથી પણ મત્સ્યમાં નરસિંહ અવતાર (અ. ૧૬૧, ૧૬૨) વામન અવતાર (અ. ૨૪૪) અને વરાહ અવતાર (અ. ૨૪૭, ૨૪૮) નું વિસ્તારથી વર્ણન છે તથા અ. ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મંથનના વર્ણનમાં દેર્માવતારનું સૂચન છે.

હરિવંશ ૨ અ. ૪૮ માં વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, તારકામય સંગ્રામમાં અસુરોને મારનાર તથા કૃષ્ણ એટલાનો જ ઉલ્લેખ છે પણ પર્વ ૧ અધ્યાય ૪૧ માં વિપ્લુના અવતારો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. (૧) પૌષ્કરક, (૨) વારાહ, (૩) નારસિંહ, (૪) વામન (૫) હતાત્રેય (૬) જામવન્ય (૭) દાશરથિરામ, (૮) કૃષ્ણ (૯) વેદવ્યાસ, (૧૦) કલ્કિ. અને લાવણ્યપર્વમાં વિસ્તારથી પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવ, વરાહ અવતાર, નરસિંહ અવતાર અને વામન અવતારની કથાઓ કહી છે. નરસિંહ અવતારના પ્રસંગમાં પ્રહ્લાદને હરિવંશે ભક્તારૂપે વર્ણવ્યા નથી. આ પુષ્કરાવતાર, વરાહાવતાર વગેરેનું વર્ણન તે તે પુરાણમાંથી લીધું છે એમ હરિવંશ સ્પષ્ટ કહે છે. વામન અવતારનું વર્ણન શરૂ કરતાં કહે છે કે:—

शृणु राजन्कथां दिव्या मर्चितामृषिपुंगवैः ।

पुराणैः कविभिः प्रोक्तां ब्रह्मोक्तां ब्राह्मणेयिताम् ॥

હરિ. ૩ અ. ૪૮ પ્રલો. ૧

પૌષ્કર પ્રાદુર્ભાવના અંતમાં કહે છે કે:—

एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावी महात्मनः ।

पुराणे पौष्करे चैव मया द्वैपायनेरितः ॥

હરિ. ૩ અ. ૩૨ પ્રલો. ૬૧

અને વરાહચરિત સરન્કરતાં કહે છે: -

પ્રાદુર્ભાવઃ, પુરાણેષુ વિઘ્નોરમિતનેજસઃ ।

સત્તાં કથયતાં વિમ્ન વાગદ્દ્વિતિ નઃ શ્રુતઃ ॥

એવન અ. ૩૩ ગ્લો. ૧

આ વચનો ઉપરથી પૌષ્કર, વારાહ વગેરે અવતારોનાં જુદાં પુરાણો હતાં એમ સમજવું? ગમે તેમ હો પણ વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારોની પૂજનો પ્રચાર બીજા અવતારો કરતાં જૂનો છે એમાં શક નથી. વરાહ, વામન, મત્સ્ય વગેરે અવતારોનાં બીજાં વૈદિક સાહિત્યમાં છે.

ત્રીજી પદા વિષ્ણુમં વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્નઃ એ ઋગ્વેદના મંત્રમાંથી વામન અવતારની કથાનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો છે; અને પતંજલિ બલિ બન્ધનનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે વામનાવતારની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતી એટલું નક્કી છે. પણ કદાચ વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ ત્રણ અવતારોની કથાએ એક સંગ્રહ (પુરાણ૩૫) માં કે જુદા જુદા સંગ્રહોમાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં પ્રચલિત હશે; વાયુ અને મત્સ્ય એ ત્રણ અવતારોને દિવ્ય અવતારો કહે છે વળી વાયુ અને મત્સ્યના બાર દેવાસુર યુદ્ધોવાળાં વર્ણનમાં ખરી રીતે વિષ્ણુના આ ત્રણ જ અવતારો છે. ભૃગુના સાપથી વરાહ વગેરે ૩૫ ધારણ કરવું પડ્યાની બાર દેવાસુર સંગ્રામની વાત જૂની હતી પછી ગીતાના ઉપદેશથી ધર્મવ્યવસ્થા માટે વિષ્ણુએ દશ અવતારો લીધાની વાત પ્રચલિત થઈ. વાયુએ અને મત્સ્યે જૂની અને નવી બેય વાતોનો એક પછી એક સંગ્રહ કર્યો છે. હરિવંશે તથા મહાભારતના સભા પર્વે પાછલી દશ અવતારોવાળી વાતનો જ સંગ્રહ કર્યો છે. એ બેય ગ્રંથોએ વાયુ મત્સ્યનાં માંધાતાને બદલે સરસ્વતમાં પૌષ્કર અવતાર મુક્યો છે. આ રીતે જોતાં બાર દેવાસુર સંગ્રામવાળી વાત સૌથી જૂની, દશ અવતારવાળી કથા તે

પછીની. તેમાં મત્સ્યમાં શુદ્ધાવતારનો ઉલ્લેખ છે. એટલે એ શ્લોકનો સૌથી પાછળનો. વાયુ, મત્સ્ય, મહાભારત-દરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુ આ બાબતમાં અર્વાચીન અને ભાગવત તે પછીનું એટલું સ્પષ્ટ છે.

આ અવતાર વિચારના પ્રસંગમાં એક બીજી વાત પણ કહેવી જોઈએ કે ભૃગુના શાપની તથા વરાહ, નરસિંહ અને વામન અવતારની વાત રામાયણ પહેલાંની છે પણ આ પુરાણો પરશુરામને અવતાર ગણે છે; બ્યારે રામાયણમાં પરશુરામને અવતાર કહ્યા નથી. રામાયણને અનુસરી કાલિદાસે પણ નથી કહ્યા. અવતાર તરીકે પરશુરામ ની ગણના પાછળની છે. આ રીતે પુરાણોમાં જુદા જુદા થરો એકજ અધ્યાયમાં રહેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને પરશુરામને સાથે રાખીને દસ અવતારની ગણના રામાયણ અને કાલિદાસ કરતાં અર્વાચીન હોવાનો સંભવ છે.

કૃષ્ણચરિત્ર

દરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં કૃષ્ણચરિત્ર વિસ્તારથી છે, પણ બીજા ઘણામાં સંક્ષેપમાં છે અથવા એનો ઉલ્લેખ છે. કૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો મહાભારતમાં છે. વળી અસાધુર્માતુલે કૃષ્ણ : । જપાન કંઠકિલ્લ યામુલેવઃ । સંકર્ષણદ્વિતી-
યસ્ય થલ કૃષ્ણસ્ય વર્ષતે । વગેરે કટકાઓ પતંગલિના મહાભાષ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી કૃષ્ણચરિત્રની કાંઈક કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. રથમતકમણિવાળી કથા વિસ્તારથી વાયુપુરાણ (અ. ૯૬) માં અને મત્સ્ય પુરાણ (અ. ૪૬) માં મળે છે. વળી દેવકીના પુત્રોને કંસે માર્યાનો (અ. ૯૬) તથા કૃષ્ણે કંસને, સાંધવને, દિવિદને, અરિષ્ટને, વૃપલને, પૂતનાને, કેશિને, કુવલયાપીડને, નરકને તથા કાળવચનને માર્યાનો તથા બાણના દગ્ગર દ્વાયે કાપ્યાનો ઉલ્લેખ વાયુમાં (અ. ૯૮) છે.

આનું મૂળ હરિવંશ દેવાનો સંભવ છે. પણ આ અધ્યાયના ઉપર નીચેના શ્લોકો વાયુ અને મત્સ્યમાં એકજ છે. માત્ર આટલા કૃષ્ણ ચરિત્રના શ્લોકોજ મત્સ્યમાં નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રનું ભાસે પણ નાટક લખ્યું છે પણ એ હરિવંશ કે વિષ્ણુને પૂરેપૂર્ણ અનુસરતું નથી. *

કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરતાં હરિવંશ, અહ્યપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત અને અહ્યવૈવર્ત એટલાં મુખ્યત્વે જોવા જેવાં છે. અહ્યવૈવર્તમાં રાધા પૂજા ઘણી વધારે છે. વળી ભાગવતોક્ત દુંકા પ્રસંગોનો રાધાભક્તિની દૃષ્ટિએ અહ્યવૈવર્તમાં ઘણો વિસ્તાર છે. ભાગવત મોટે ભાગે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં ભાગવતમાં ઘણી નવી વાતો છે. દા. ત. તુલાવર્તવધ, કૃષ્ણે પોતાના મુખમાં આખું વિશ્વ યશોદાને દેખાડ્યું તે, વસ્ત્રહરણકીલા, શંખચૂડ યજ્ઞસ્ત્રીઓને પકડે છે તે, વગેરે અનેક પ્રસંગો ભાગવતમાં નવા છે. ભાગવત વિષ્ણુ પછીનું છે. વિષ્ણુ અને હરિવંશમાં વિષ્ણુપુરાણ પહેલાનું અને હરિવંશ પાછળનો એમ બંદિભયદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કૃષ્ણચરિત્રમાં કહ્યું છે પણ એમ ગ્રંથોને સરખાવતાં હરિવંશના વિસ્તારનો વિષ્ણુએ સંક્ષેપ કર્યો છે એટલું જ. બાકી વધારે જૂનું હરિવંશ લાગે છે. બાણકવિ કૃષ્ણના બાલચરિત્ર માટે વિષ્ણુનો નહિ પણ હરિવંશનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી હરિવંશોક્ત કૃષ્ણચરિત્રને વિષ્ણુપુરાણોક્ત ચરિત્ર સાથે સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હરિવંશની આગળ પાછળની વાતોને સરખી ગોઠવીને તથા હરિવંશના લાંબા વર્ણનોને દુંકાવીને વિષ્ણુપુરાણે કમબદ્ધ દુંકું કૃષ્ણચરિત્ર લખ્યું છે. વળી હરિવંશમાં કંસ પાસે નારદ જઈને કહે છે કે હું દેવસભામાં ગયો હતો અને ત્યાંથી જાણ્યું છે કે તારી નાની બેન દેવકીનો આદમો પુત્ર તને મારશે. (જુઓ હરિ. ૨. અ. ૨) અહ્યપુરાણ લગભગ હરિવંશના જ સારરૂપે આ જ વાત કહે છે. (જુઓ અ. ૧૮૧) પણ વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે કંસ દેવકીનો ય દાંકતો હતો ત્યાં આકાશવાણી થઈ કે “ હે મૃદ તું સ્વામીની

સાથે બેઠેલી જે સ્ત્રીનો રથ હાંકે છે તેમનો આઠમો પુત્ર તને મારશે ”
એટલે તરતજ કંસ તરવાર ઢાઢીને દેવકીને મારવા ઉઠ્યો. પણ
વસુદેવે પોતાના પુત્રો આપવાનું કહીને દેવકીને મારતાં અટકાવ્યો.
(જુઓ વિષ્ણુ પુ. અં. ૫ અ. ૧ પ્રલો. ૯ થી ૧૧) વળી હરિવંશમાં
વિષ્ણુએ પોતેજ અવતાર લીધાની વાત છે (જુઓ પર્વ ૧ અ. ૫૫)
જ્યારે બ્રહ્મ પુરાણ અને તેને અનુસરી વિષ્ણુપુરાણ બે કેશ આપ્યાનું
કહે છે. આ ફેરફાર આ બે પુરાણોએ મહાભારત આદિ પર્વને
અનુસરી કર્યો લાગે છે. દુંડમાં હરિવંશ પછી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ પછી
વિષ્ણુપુરાણ એવો ક્રમ દેખાય છે. એટલું જ નહિ પણ બીજી બધી
બાબતમાં વિષ્ણુથી પ્રાચીનતર દેખાતું વાયુપુરાણ ઉપર કહેલ
આકાશવાણીની વાત બગબર વિષ્ણુને અનુસરી કરે છે. (જુઓ અ ૬૬
પ્રલો. ૨૨૧) એટલે વાસુદો આ લાગ (પ્રલો. ૧૯૯ થી ૨૩૦)
વિષ્ણુ પછીનો લાગે છે. યદુપુરાણમાં અને અગ્નિપુરાણમાં; સંક્ષિપ્ત
કૃષ્ણચરિત્ર છે પણ એ બેમાં વર્ણનો ભાગવત પછીના છે. દા. ત.
આવણી કૃષ્ણાષ્ટમીની મધ્ય રાત્રીએ કૃષ્ણનો જન્મ થયાનું અગ્નિ
પુરાણ કહે છે. આ તથિનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણમાં, વિષ્ણુમાં કે
ભાગવતમાં નથી.

શૈવઅંશ

વૃષ્ણવ પુરાણોના સંબંધમાં અવતારો અને કૃષ્ણચરિત્ર વિશે
જેવા વિચાર કર્યો તેવા શૈવપુરાણોની બાબતમાં શિવચરિત્રને અંગે
કરવાની જરૂર છે. કુમારસંભવનું મૂળ જોતા શૈવ કથાઓનો જૂતામાં
જૂનો ઘર વાયુમાં દેખાય છે. મત્સ્યમાં એથી જુદી પરંપરાનો
વિસ્તાર મળે છે. લિંગ, ૨૫૪ શૈવ હોધને એની કથાઓ મત્સ્યોક્ત
કરતાં પાછળની હોવાનો સંભવ છે. પણ લિંગ, કૂર્મ, રક્તપુરાણના
શૈવભાગો અને શિવપુરાણને સરખાવતાં લિંગ કરતાં કૂર્મ પ્રાચીન લાગે છે.

લિંગપૂજા

શૈવપુરાણોની સરખામણી માટે લિંગપૂજાનો મહિમા ખાસ.

નેવા જેવો છે. આવારે સુખ્યત્વે શિવનું સિંગ જ પૂજાય છે. પણ જૂનાંકાળમાં મૂર્તિ અને સિંગ બંને પૂજાતાં એમ જૂના મંદિરોના અવશેષો તથા ધારાપુરી, એલાપુરી વગેરે ગ્રામમંદિરો નેવાથી જણાય છે. પણ સિંગપૂજનો પ્રચાર કરવા માટે શરૂઆતમાં ખૂબ મહેનત પડી હતી. શિવપુરાણમાં, રકન્દમાં અને સિંગપુરાણમાં સિંગ-પૂજનો મહિમા વધારનારી ઘણી વાતો છે. સિંગપૂજનો પ્રચાર આર્યોમાં ઇ. સ. ના આરંભકાળમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ શિવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૪૩-૪૪). સિંગપૂજની ઉત્પત્તિની વાત પહેલવેલી મહાભારત (સૌમિકપર્વ)માં અને વાયુપુરાણ (અ-૧૦) માં એક સરખી સાદાશ્પમાં છે, કે “બ્રહ્માએ મહાદેવને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું; જેથી મહાદેવે સતીનું ચિતન કરીને પોતાના જેવાંજ દળરો અમર પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. આથી બ્રહ્મા અપ્રસન્ન થયા અને શિવે વધારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરવા માટે પોતાનું સિંગ કાપી નાખી યોગ સાધવા માડ્યો. ત્યારથી સિંગ પૂજવા માંડ્યું.”

કૂર્મમાં બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે મહત્તા માટેનો વિવાદ શમાવવા શિવનું સિંગ પ્રગટ થયું એવી કથા છે. (જુઓ. અ-૨૬) સિંગમાં અને રકન્દમાં સિંગોત્પત્તિની જરા ધૂણા ઉત્પન્ન કરે એવી કથાઓ વિસ્તારથી આપી છે. વળી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના વિવાદની, આ બેય દેવો સિંગના ઉપર નીચેના છેડાઓ નેવા ગયા પણ પાર ન પામ્યા વગેરે કથાઓ પણ વિસ્તારથી છે.

શૈવકથાઓ

વિષ્ણુભક્તિ અને શિવભક્તિના પ્રચારમાં તે તે દેવની કથાઓએ તથા તે તે દેવના મોટા ભક્તોની કથાઓએ ઘણું કામ કર્યું છે. ઉપમન્યુ આદિ ભક્તોની કથાઓ મહાભારતમાં પણ છે, કૃષ્ણને પણ શિવના મોટા ભક્ત ગણ્યા છે. આવી કથાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ છે. વૈષ્ણવો શિવને વિષ્ણુના ભક્ત કહે છે.

શિવચરિત્રને લગતી કથાઓમાં દક્ષવ્રત ભંગની કથા ઘણી

જૂની લાગે છે. એ કથા વાસુમાં, કૂર્મમાં, સિંગમાં, રક્ષમાં, ભાગ-
વતમાં અને શિવપુરાણમાં છે. આ કથામાં ધીમે ધીમે વૈષ્ણવો અને
શૈવોના ઝગડાનો ઉમેરો ચતો ગયો છે. વાસુપુરાણની કથામાં આ
ઝગડાનું સૂચન બીજકુલ નથી. કૂર્મમાં અસ્તવ્યસ્ત રીતે આ કથા
છે. એમાં સતી પિતાના અપમાનથી દેહ લાગુ કરે છે એ વાત જ
નથી. પણ પાર્વતીની વિનંતિથી રુદ્ર દક્ષયજ્ઞ ભંગ કરે છે એવું
વર્ણન છે. સિંગપુરાણમાં એથી વધારે વિસ્તાર છે. એમાં શિવ અને
વિષ્ણુનું સુદ થાય છે અને તેમાં વિષ્ણુ હારી જાય છે. રક્ષમાં આ
કથા બેવડા બેવડા વિસ્તારથી છે. શિવ વૈષ્ણવના ઝગડાનું ૩૫. બધું
સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળ તો રુદ્રનો વૈદિક યજ્ઞમાં ભાગ નહોતો અને
પછી શિવભક્તોના જોરથી આજુ થયો એ અંતિહાસિક હકીકતનું
૩૫૬ દક્ષયજ્ઞભંગની કથા લાગે છે. વાસુપુરાણમાં એવું જ ૩૫ છે. પછી
શૈવો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે વિરોધ જાગ્યો અને શિવ વિષ્ણુનાં સુદની
કથાઓ રચાવા લાગી. વૈષ્ણવોએ બાણાસુર સ્નાયેના સુદમાં
કૃષ્ણે રુદ્રને હરાવ્યા એમ કથા ચલાવી (જુઓ હરિવંશ, વિષ્ણુ,
ભાગવત વગેરે) એની સામે શૈવોએ દક્ષયજ્ઞ ભંગ પ્રસંગે શિવે વિષ્ણુને
હરાવ્યાની કથા ચલાવી અને દક્ષયજ્ઞ એટલે શિવ-વિરોધી-વૈષ્ણવો
નો યજ્ઞ એવું ૩૫ આપી દીધું.

શૈવો અને વૈષ્ણવોના વિરોધની વાત સિંગ અને રક્ષ કરતાં
કૂર્મમાં ઓછી છે. કૂર્મમાં શિવ વિષ્ણુની એકતા ઉપર વારંવાર
ભાર મુક્યો છે:—

યો વિષ્ણુઃ સ મ્વયં રુદ્રો યો રુદ્રઃ સ જનાર્દનઃ ।

કૂ-પુ.-અ-૧૫-૧૦.

આથી ઉલટું સિંગમાં, રક્ષમાં અને શિવપુરાણમાં શિવને બ્રહ્મા
અને વિષ્ણુ કરતાં ચડાવવાનો પ્રયાસ કથાઓથી અને સ્પષ્ટ વચ-
નાથી કર્યો છે. હંકામાં વાસુ, મત્સ્ય, કૂર્મ, સિંગ, રક્ષ અને શિવ-
પુરાણ એ ક્રમમાં શૈવકથાઓ શૈવમતો વગેરેનો વિકાસ થયો છે.

દેવી ભક્તિ.

દેવી ભક્તિનું મૂળ વેદમાં નહિ જોવું જ છે. ઉત્તરું યજુર્વેદમાં એક સ્થળે રાદ સ્વસ્તા અમ્યક્વા એ રીતે અભિષેકાને રૂઢી બંદેન પણ કહી છે. શૈવપુરાણોમાં પાર્વતી કે દુર્ગાનું સ્થાન શિવપત્ની તરીકે ગૌણ જ છે. પણ મહાભારતના પાંચલા ભાગોમાં દુર્ગા સ્તુતિ અને/ દુર્ગાભક્તિની વાતો આવે છે, ૬ ટૂં સાતમા શતકમાં દુર્ગાપૂજનો/ પ્રચાર આ દેશમાં હતો એમ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી જણાય છે. પુરાણોમાં માર્કંડેયપુરાણાંતર્ગત દેવી માદાત્મ્ય દેવીભક્તિનો/ જૂનામાં જૂનો અન્ય છે. પછી તંત્રોદારા શક્તિ ભક્તિનો ખૂબ વિકાસ થયો પણ પૌરાણિક સાહિત્યમાં માર્કંડેય પુરાણ પછી દેવી ભાગવત અને પછી કાલિકા પુરાણ એમ ત્રણ જ નામો દેખાય છે.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

પુરાણોનાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા શ્રાદ્ધનાં પ્રકરણો મન્વાદિ સ્મૃતિઓ સાથે તથા પરસ્પર સરખાવવાથી એ વિષયનાં પૌર્વાપર્યનો કાંઈક પતો લાગે ખરો. પણ સ્મૃતિઓનો કાલક્રમ પણ એવો નિશ્ચિત નથી અને મેં એ પ્રકરણોની સવિસ્તર સરખામણી હજી કરી જોઈ નથી. છતાં નીચેનો દાખલો નોખ્યો છે. ચારે વર્ણોનાં કર્મો ગણાવતાં મનુ અને યાગવલ્ક્ય કૃષિ, વાણિજ્ય અને પશુપાલન વૈરયનું કર્મ ગણે છે. વાયુએ પણ એ પ્રમાણે જ કહ્યું છે —

પાશુપાજ્ય વાણિજ્ય ચ કૃષિં ચૈવ વિદ્યાં દદૌ ।

ગિત્પાજીવં મૃતિં ચૈવ શૂદ્રાણાં વ્યદધાત્ પ્રમુઃ ॥

વાયુ. અ ૮ શ્લો. ૧૯૦

/ પણ મનુ અને યાગવલ્ક્ય શ્રદ્ધનાં કર્મમાં દ્વિભક્તિની સેવા ઉપર જે ભાર મૂકે છે તે આ વચનમાં નથી દેખાતો. મત્સ્ય અને/ વિષ્ણુમાં તો આ વિષય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપ્યો જ નથી. વિષ્ણુપુરાણે દરેક વર્ણ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાથી કલ્યાણ મેળવે છે એમ કહ્યું છે પણ સ્વધર્મ શું એ નથી કહ્યું.

/ પછી દેવસ્રમૃતિ જે હાલમાં ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસની મનાય છે તેમાં દિગ્ગતિ શુશ્રૂષા, કૃષિ, પશુ પાલન, અને પશુવ્યવહાર (વેપાર) એ કર્મો ગ્રંથોનાં ગણાવ્યાં છે. (જુઓ અપરાક ટીકા. પા. ૧૬૨) અને નરસિંહ પુરાણ શ્રદ્ધનાં કર્મો ગણાવતાં કહે છે કે:—

અયાચિતઃ પ્રદાતા સ્યાત્કૃપિં વૃત્યર્થમાશ્રયેત્

પુરાણં શ્રુણુયાચૈવ નરસિંહસ્ય પૂજનમ્

(અપરાક ટીકા. પા ૧૬૨)

નરસિંહ પુરાણના ઉપસા વચનમાં દેવલ પેઠે કૃષિને શ્રદ્ધનું કર્મ ગણ્યું છે અને તે ઉપરાંત પુરાણ શ્રવણને તથા નરસિંહના પૂજનને પણ શ્રદ્ધના કર્મો ગણ્યાં છે. આથી પણ આગળ વધીને હવિષ્ય પુરાણે પુરાણ શ્રવણ કરતી વખતે શ્રદ્ધોની પહેલા વૈશ્યો જેસે, તેની આગળ ક્ષત્રિયો અને સૌથી આગળ વિદ્રો જેસે એવો નિયમ આપ્યો છે (એજન પા. ૧૬૨)

વ્રતો અને દાનો

વ્રતો અને દાનોનું વર્ણન મહાભારતના અનુશાસન-પર્વમાં અને પુરાણોમાં ઘણું મળે છે. એકાદશી, જન્માષ્ટમી વગેરે બહુ પ્રસિદ્ધ વ્રતોનો દાખલો જોઈએ. મનુ અને યાત્રવલ્ક્યમાં તો આ વ્રતોનું નથી વાયુપુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણ વૈષ્ણવ હોવા છતાં એમાં પણ નથી. પણ વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં “ જે બેય એકાદશીનો ઉપાવસ ન કરે તે વિષ્ણુલોક ન દેખે ” એ રીતે કહ્યું છે (એજન પા. ૨૦૧)-

મત્સ્યપુરાણ અને વરાહપુરાણ પણ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. (એજન) હવે મત્સ્યપુરાણે, મહાભારતે અને કોઇક સ્રમૃતિએ પુત્ર પૌત્રવાળા ગૃહસ્થે તિથિના કાપને દિવસે, સૂર્યસંક્રાન્તિને દિવસે તથા ચન્દ્ર અને સૂર્યના મહાલને દિવસે ઉપવાસ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અને કૃમ્પુરાણે એ બધાં સાથે એકાદશીને દિવસે પણ ઉપવાસ ન કરવો એવું કહ્યું છે. આ વિરોધનો તોડ અપરા-

દિવ્ય એવો ઠાટો છે કે એકાદશીને દિવસે મત કરવાની વાત પુત્ર
યુક્ત ગૃહસ્થ માટે નથી. આ સમાધાન કૃત્રિમ લાગે છે. આગળ
ચાલતાં દ્વાદશી અનુગત એકાદશી એક કળા પણ હોય તો તે
દિવસે ઉપવાસ કરવો એ અર્થનું વચન સ્કન્દ પુરાણમાંથી અપરા-
દિત્યે ઉતાર્યું છે (એજન. પા. ૨૦૪) આગળ ચાલતાં ઉપવાસીએ
માંસ વગેરેનો ત્યાગ કરવા વિશે કૃમ્પુરાણનાં તથા મત્સ્યપુરાણનું
વચનો ઉતાર્યા છે એ સરખાવતાં મત્સ્યનું વચન પાછળનું લાગે છે
(એજન પા. ૨૦૭)

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી માટે અપરાધની ટીકામાં વિચાર કર્યો છે. હરિ
વંશે, બ્રહ્મપુરાણે અને વિષ્ણુપુરાણે કૃષ્ણ જન્મની તિથિ જ આપી
નથી. વાસુ અને મત્સ્યમા પણ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતે માત્ર રોહિણી
નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તિથિનો નિર્દેશ નથી કર્યો. અપરા-
દિત્યે ભવિષ્ય પુરાણમાંથી અને પદ્મપુરાણમાંથી જન્માષ્ટમી વિશે
ઉતારા કર્યા છે. (એજન પા. ૨૧૧) પણ મતરાજમાં; બ્રહ્મવૈવર્ત-
માંથી, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ ઉતારા છે.
પછી શિવમ્યતદ્દર્શીના મત માટે માત્ર સિંગપુરાણમાંથી ઉતારો
આપ્યો છે. (એજન પા. ૨૧૨) અને મતરાજે શિવરાત્રી મતના
ઉદ્ઘાપનનો વિધિ સ્કન્દપુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે.

એકાદશી કદ લેવી વગેરે જાળનમાં દેવલનો સ્પષ્ટ મત છે કે
“ જે તિથિમાં સૂર્ય અસ્ત થાય તે તિથિ રનાન, દાન અને જપમાં
સકલ જાણવી ” છતાં વૈષ્ણવો એકાદશીને તથા જન્માષ્ટમીને અનુ-
ક્રમે દ્વાદશી વિદ્ધ તથા નવમી વિદ્ધ લે છે. એ અપવાદના ટેકામાં
વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી એક શ્લોક અપરાદિત્યે ઉતાર્યો છે.

અપુરાદિત્યે મતોનો વધારે વિસ્તાર કર્યો નથી પણ હેમાદ્રિએ
ધણે વિસ્તાર કર્યો છે અને એ વિષયના છેલ્લા અન્ય મતરાજમાં
દરેક તિથિ માટે એક કે વધારે મતો કહેલાં જોવામાં આવે છે.
આ મંથનો કરતાં મોટે ભાગે હેમાદ્રિ વગેરેને અનુસરે છે. મતરાજમાં

૨ સ્કંદ, શિવપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, દેવીપુરાણ, ભવિષ્ય, ભવિષ્યોત્તર, વિષ્ણુધર્મોત્તર, સનતકુમાર સંહિતા, સૌરપુરાણ, વામનપુરાણ, નારદીય-પુરાણ, ગણેશપુરાણ, આદિત્યપુરાણ, વરાહપુરાણ, કૃર્મ, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત, અગ્નિપુરાણ, વિષ્ણુરહસ્ય, નૃસિંહ, લિંગપુરાણ, કાલિકાપુરાણ અને બ્રહ્માંડ પુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. બે ત્રણ સ્થળે બ્રહ્મપુરાણ-માંથી વ્રતરાજે કહેલાં વચનો મળ્યાં નથી. એક સ્થળે વાયુનો પણ ઉલ્લેખ છે પણ તેયે હું મેળવી નથી શક્યો. પુરાણોમાં પ્રદક્ષિતો બહુ છે અને કેટલીક વ્રતોમાં પુષ્કળ ઉમેરોઓ હોવાનો સંભવ છે. સામાન્યરીતે વ્રતોનો આરંભ મત્સ્યપુરાણમાં દેખાય છે અને તેનો છેવટનો વિસ્તાર ભવિષ્યમાં અને ભવિષ્યોત્તરમાં મળે છે. બાકી નૃસિંહ અનુદર્શીની વાત નૃસિંહપુરાણમાં, ગણપતિ ચોથની ગણેશપુરાણમાં, નવરાત્રીની દેવી-પુરાણમાં, શિવરાત્રીની કથા લિંગપુરાણમાં, શંકરોદ્દકમ્વત શિવપુરાણમાં વગેરે સ્વાભાવિક પ્રકાર છેજ.

પૌર્વાર્પય તપાસવામા વ્રત પ્રકરણ પેકે દાન પ્રકરણ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. ગ્રામ રાજાઓના વખતના ભૂમિદાનો વિષે પુષ્કળ ઉલ્લેખો મળે છે. મહાભારતનું અનુશાસનપર્વ દાનમહિમાથી ભર્યું છે. પુરાણોમાં જુદી જુદી જાતનાં દાનો અને તેનાં ફળોનો પુષ્કળ વિસ્તાર છે. આ વિષયમાં પાર્ણિટરે ઇ. સ. ૪૭૫-૬ થી ૮૦૦ સુધીના ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં છેવટે કાતરેલા ભૂમિદાનની પ્રશંસાના શ્લોકોનું મૂળ શોધવાનો સારો શ્રમ લીધો છે.

बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥

पट्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति भूमिपः ।

आच्छेता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।

स विष्टायां कृभिर्ભૂત્વા પિતૃભિઃ સહ પચ્યતે ॥

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યત્નાદક્ષ યુધિષ્ઠિર ।

મહો મહીમતાં શ્રેષ્ઠ દાનાષ્ટ્રેયોનુપાલનમ્ ॥

આ શ્લોકો આ રીતે કે થોડા પાદાંતરસાથે કોઇવાર આખી પંક્તિના ફેરફાર સાથે ઈ. સ. ૪૭૪, ૬ થી ૪૯૬-૯૭ સુધીના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે. ખીજા ત્રણ શ્લોકો ઉપર જેટલા સામાન્ય નહિ પણ કોઇ કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે. હવે આ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ‘આ શ્લોકો વ્યાસે કહ્યા છે’ (વ્યાસગીતાંશ્વાજ્ઞ શ્લોકાન્) અથવા ‘પરમર્ષિ ભગવાન્ વેદવ્યાસે આ પ્રમાણે કહ્યું છે’ એ રીતે લખેલું છે. મહાભારત અને પુરાણો વેદવ્યાસનાં જ રચેલાં ગણાય છે એટલે આ શ્લોકો મહાભારતમાં હોય કે પુરાણોમાં હોય એ સરખું જ છે. પણ અમુક લેખોમાં ‘ભગવાન્ વેદવ્યાસે મહાભારતમાં કહ્યા છે’ તથા ‘પરાશરસ્મૃત પરમર્ષિ વેદવ્યાસે રતસાહસ્રી સંહિતા-મહાભારતમાં કહેલ છે’ એ રીતે પણ મળે છે. હવે પાર્ણિટર કહે છે કે “આ શ્લોકો મહાભારતમાં હશે પણ મને મળ્યા નથી. મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં આ અર્થના વચનો મળે છે પણ આ શ્લોકો દેખાતા નથી, પણ પહેલા ત્રણ શ્લોકો એજ ક્રમમાં પદ્મપુરાણ (ઉત્તરલંકા અ. ૩૩ શ્લો. ૨૬ થી ૩૦)માં મળે છે. પહેલા અને ત્રીજો શ્લોક ભવિષ્યપુરાણ (પર્વ ૪ અ. ૧૬૪ શ્લો. ૨૨ અને ૩૪) માં મળે છે. ત્રીજો શ્લોક થોડા પાદાંતર સાથે બ્રહ્મપુરાણ (અ. ૧૫૫ શ્લો. ૬-૭)માં તથા પદ્મપુરાણના બીજા ભાગમાં મળે છે. ચોથો શ્લોક ભવિષ્ય (પર્વ ૪ અ. ૧૬૪ શ્લો ૩૮)માં મળે છે. આ શિવાય બીજા બે શ્લોકો પણ પદ્મમાં અને ભવિષ્યમાં મળે છે. માત્ર ઇ. સ. ૮૦૦ ના ઉત્કીર્ણ લેખમાં આવેલો એક શ્લોક મહાભારતમાં અને પદ્મમાં મળે છે.”

આ બધા ઉપરથી પાર્ણિટર અનુમાન કરે છે કે “આ પ્રસિદ્ધ શ્લોકો મહાભારતની પ્રસિદ્ધિને લીધે મહાભારતમાં છે એમ કહેવાઈ ગયું હશે પણ એ અત્યારે પદ્મ, ભવિષ્ય અને બ્રહ્મપુરાણમાં જ

મળે છે માટે એ પુરાણો ઇ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં હોવાં જોઈએ. અને આ પુરાણો કાંઈ જૂનામાં જૂનાં નથી, ઉલટાં પાછળનાં છે માટે જૂનાં પુરાણો ઇ. સ. ના શરૂઆતના સૈકાનાં હોવાં જોઈએ." (Journal R. A. S. 1912 p. 248 to 255.)

હાલનાં જૂનામાં જૂનાં પુરાણો અથવા હાલનાં પુરાણોના જૂનામાં જૂના ભાગો પાર્ગિટર કહે છે તેટલા જૂના છે જ; પણ પદ્મ, ભવિષ્ય અને ધ્રુવ આખાં ઇ. સ. ૫૦૦ પહેલાંનાં છે એ ગળે ઉતરવું મુશ્કેલ છે. આ પુરાણોમાં જૂના અને નવા ભાગો મિશ્રિત છે એ કહું જ છે, માટે એકદમ આખાં પુરાણના સમયનો આટલા ઉપરથી નિર્ણય ન કરી નાખવો જોઈએ એમ ફલીટ જેવા પુરાતત્ત્વજ્ઞે એજ વર્ણના જર્નલમાં ચેતવણી આપેલી (જુઓ. એજન પા. ૧૦૪૬) ખુબી તો એ જોવાની છે કે પદ્મ, ભવિષ્ય અને ધ્રુવના જે ભાગમાં આ શ્લોકો મળે છે તે ભાગો એ જ પુરાણના બીજા ભાગો કરતાં અવાંચીન જણાય છે. ખરી વાત એમ લાગે છે કે આપણે ઉપર જોયું છે તેમ પ્રત અને દાન સંબંધી એક જૂનું પુરાણ આ ઉત્કીણું લેખોના શ્લોકોવાળું છેક ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં અને તે પહેલાં પણ દશે એમાંથી જ મહાભારતમાં અને બીજાં પુરાણોમાં દાન અને પ્રતના ભાગો લેવામાં આવ્યા છે. પાછળથી એ જૂનાં પુરાણો હુમ યદ્ ગયાં પણ હાલનાં જુદા જુદાં પુરાણોમાં એ જૂનાં પુરાણના ભાગો રહી ગયા. વળી મહાભારતનો ઉત્કીણું લેખમાં ૨૫૪^મ ઉલ્લેખ જોતાં કાંતો એ શ્લોકો મહાભારતમાંથી પડી ગયા છે અથવા હજી કોઈ પ્રતોમાં હશે અને કદાચ શોધતાં મળી આવે.

મતલબ કે ઇ. સ. ગોથા પાંચમા શતકમાં પ્રતદાન અને તીર્થની પૌરાણિક પરંપરા શરૂ થઈ હતી એટલું નહીં. દાનોનો સામાન્ય વિષય મહાભારત ઉપરાંત, અગ્નિ, ગરુડ, કૂર્મ, લિંગ, મત્સ્ય, પદ્મ, વરાહ, ભવિષ્ય, વગેરે પુરાણોમાં મળે છે. દાનની પૌરાણિક પરંપરાનું મૂળ ઉપર જોયું; હવે એનો વિસ્તાર જોવા માટે આપણે માત્ર અપ-

રાકેના ઉતારા ટેટલાંક દાનો વિષે સરખાવીએ. યાગવલ્ક્યે આચારા-
ધ્યાયના ૨૦૪ થી ૨૨૦ શ્લોકોમાં દેવી ગાયત્રી દાન કરવું એ લખ્યું છે.
ટીકાકારે આ બાબતને લગતા રકન્દ પુરાણમાંથી, મહાભારતમાંથી,
મત્સ્યપુરાણમાંથી, નન્દીપુરાણમાંથી, આદિપુરાણમાંથી અને વરાહ
પુરાણમાંથી ઉતારા ક્યાં છે. આમાં વરાહપુરાણનો ઉતારો બધાથી
પાછળનો લાગે છે. પણ ૨૦૮ માં શ્લોકની ટીકામાં ટીકાકારે
ગોદાનના પ્રસંગમાં ગુહ્યેનુ (ગોળની ગાય) દાન વગેરેના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. ગુહ્યેનુનો ઉલ્લેખ યાગવલ્ક્યે તો ક્યાં જ નથી. ગુહ્યેનુનો
વિધિ ટીકાકારે મત્સ્યપુરાણમાંથી વિગતારથી ઉતાર્યો છે. પછી
તિલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. પદ્મપુરાણમાંથી
તિલધેનુનો એક વિશેષ નોંધ્યો છે. ભવિષ્યોત્તરમાંથી પણ તિલધેનુ
વિષે ઉતારો ક્યાં છે, પછી ધૂતધેનુ અને જલધેનુનો વિધિ વિષ્ણુ
ધર્મમાંથી અને લવણધેનુનો ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. ઉપર
શકરાધેનુનો વિધિ પણ ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. આ બેનાં
ભવિષ્યોત્તર આ બધામાં પાછળનું લાગે છે. આગળ ચાલતાં તુલા
પુરુષદાન, બ્રહ્માંડ દાન અને કલ્પવૃક્ષદાન, વગેરેના શ્લોકો મત્સ્ય
પુરાણમાંથી ઉતાર્યા પછી એના વિશેષ ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારે છે.
દરેક માસમાં કયું દાન કરવું એ બાબતમાં આદિત્ય પુરાણમાંથી,
દેવીપુરાણમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી લગભગ એક અર્થના શ્લોકો
ઉતાર્યા છે. આગળ ચાલતાં નન્દીપુરાણમાંથી આરોગ્યશાળાના દાનનો
મહિમા કહ્યો છે. ગરીબો માટે ધર્મીય ઈરિપીતાલો ગ્રામકાળમાં હતી
એમ ચીનાઈ મુસાફર ફાલાનના કહેવાથી જાણીએ છીએ. દેશી
વૈદકના ગ્રંથોમાં આવી ઈરિપીતાલો કરવા માટે કંઈ સૂચન નથી.
ચરકમાં ઉપદેશનીય અધ્યાયમાં જે છે તે થીમન્તો માટે ખાસ
તૈયારીની સૂચના છે. નન્દીપુરાણમાં તો ૨૫૪ શ્લોકોમાં ગરીબો
માટે ઈરિપીતાલો બંધાવવાનું પુણ્ય કહ્યું છે. હેમાદ્રિએ દાનખંડમાં
નન્દીપુરાણને મંજરો આરોગ્યશાળા વિષે એક ઉતારો રકન્દપુરાણમાં

લીધો છે. આગળ ચાલતાં જૂમિદાન, છત્રદાન, દીપદાન વગેરે દાનો માટે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી, આદિત્યપુરાણમાંથી, મત્સ્યપુરાણમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. અશ્વદાન માટે દેવીપુરાણમાંથી અને રકન્દ પુરાણમાંથી જ ઉતારા કર્યા છે. અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અને કુવા, વાવ, તળાવ વગેરેનાં દાન માટે આદિત્યપુરાણમાંથી, વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતારા કર્યા છે. અને અમુક વિવાહો કરાવી આપી એ દંપતીને ધનધાન્યાદિથી ભરેલાં ઘરો આપવાનો વિધિ કાલિકા પુરાણમાંથી ઉતાર્યો છે, અને રાપ્પાદાનનો વિષ્ણુધર્મોત્તરમાંથી અને ભવિષ્યોત્તરમાંથી ઉતાર્યો છે. વળી ભવિષ્યોત્તરમાં પુસ્તકો લખાવીને તેનાં દાનનો માંદમા કહ્યો છે. પુરાણ દાનનું આખું પ્રકરણ મત્સ્યમાંથી અપરાકમાં ઉતાર્યું છે એ તો ઉપર કહ્યું જ છે.

અપરાકના દાન પ્રકરણના ઉતારા સરખાવતાં મત્સ્ય, વિષ્ણુધર્મોત્તર, ભવિષ્યોત્તર, કાલિકા પુરાણ, નન્દિપુરાણ અને આદિત્ય પુરાણ સરખાં લાગે છે. રકન્દપુરાણ, પદ્મપુરાણ અને દેવીપુરાણમાં આ વિષય મત્સ્ય વગેરે કરતાં ઓછી વિગતથી છે. અને ભવિષ્યોત્તરમાં સૌથી વધારે વિગતથી છે.

પરચુરાણ વિષયે.

માસવલ્કયે શ્રાદ્ધકાળ ગણાવતાં ચન્દ્ર સૂર્યના ગ્રહણને પણ શ્રાદ્ધકાળ ગણ્યો છે. વિષ્ણુપુરાણ પણ એમજ કહે છે. અપરાકે મત્સ્યમાંથી ગ્રહણ વખતે દાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું વચન ઉતાર્યું છે. સિંગપુરાણમાં ચન્દ્ર સૂર્ય ગ્રહણ વખતે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. દેવીપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં ગ્રહણ વખતે ગંગા યમુનાના વગેરેના સંગમમાં સ્નાનથી પુણ્ય થવાનું કહ્યું છે. મત્સ્ય પુરાણે અષ્ટવર્ષા કન્યા એ ગૌરી અને તેનો પુત્ર ગૌર એ વેદ બ્રહ્મનાર અને સોમ પીનાર બ્રાહ્મણ જેવો પંકિતપાવન ગણાય એમ કહ્યું છે.

આદના પ્રસંગમાં વાયુ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ અને બ્રહ્માંડપુરાણનાં વચને જૂની સ્મૃતિઓને અનુસરનાં દેખાય છે.

યાગવલ્ક્યે આચારાધ્યાયમાં આધ્ય પ્રકરણ પછી અદ્યૂષ્ણ માંથી વિનાયક પૂજનો વિધિ કહ્યો છે. અને છેવટે એક શ્લોકમાં સૂર્યની, કાર્તિકસ્વામીની અને ગણપતિની હમેશાં પૂજા કરવાનું કહે છે. આ વિષયમાં ટીકાકારે મત્સ્યમાંથી, દેવીપુરાણમાંથી અને ભવિષ્યમાંથી વિગતો આપી છે.

શૈવ, વૈષ્ણવના વિરોધની વાતો પણ પાછળનાં પુરાણમાં મળે છે. અપરાર્કમાં ઉતારેલા વરાહપુરાણના કટકામાં શૈવશાસ્ત્રને, લોકોને મોહ પમાડવા માટે કરેલાં ખોટા શાસ્ત્રો કહ્યાં છે. કૃમ્પુરાણે પાંચરાત્ર અને પાશુપાત બંનેને મોહશાસ્ત્ર કહ્યાં છે. વળી અનેક કથાઓ દ્વારા વૈષ્ણવપુરાણોએ શૈવધર્મને દલકે પાડવાનો અને શૈવપુરાણોએ વૈષ્ણવધર્મને દલકે પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી જૈનો અને જૌષ્ઠીની નિન્દા વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, વાયુ, મત્સ્ય, પદ્મ, કૃમ્, રકંદ, સિવપુરાણ, અગ્નિ વગેરેમાં થોડી ઘણી જગ્યાએ આવે છે. આ જાતનો જૌષ્ઠો અને જૈનોનો તથા શૈવ વૈષ્ણવોનો પરસ્પર દ્વેષ ઈ. સ. સાતમા આઠમા શતકમાં દક્ષિણમાં જોરમાં આવ્યો હતો એમ ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી જાણીએ છીએ.

તીર્થસાવના

તીર્થો સંબંધી જૂનામાં જૂનું પુરાણ ઘણું કરી બ્રહ્મપુરાણ છે એ ઉપર કહ્યું છે અલગત એમાં પાછળથી ઉમેરા થયા છે, પછી વૈષ્ણવપુરાણોમાં વૈષ્ણવતીર્થોની અને શૈવપુરાણોમાં શૈવતીર્થોની નોંધ કાળક્રમમાં વધતી જાય છે. વાયુમાં, મત્સ્યમાં, વિષ્ણુમાં માર્કંડેયમાં અને ભાગવતમાં આ તીર્થ માહાત્મ્યનાં ખાસ પ્રકરણો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ બ્રહ્મમાં, કૃમ્માં, સિંગમાં અને પદ્મપુરાણમાં તીર્થ માહાત્મ્યો પુષ્ટળ છે. અને રકંદપુરાણ તે લંગલગ તીર્થ માહાત્મ્યપણ છે. હાલમાં આ દેશમાં મનાતાં તીર્થોમાંથી કોંઈક

એવું દશે કે જેનું માહાત્મ્ય રકન્દપુરાણમાં ન હોય. અલગત ઇપાયેલ ગ્રંથમાં અત્યારનાં કેટલાંક તીર્થો નોંધાયા વગરનાં દશે પણ તે તે તીર્થસ્થાનના દોષક બ્રાહ્મણના ધરમાં સ્વન્દપુરાણાંતર્ગત...
...ગદાતર્ગત તે તીર્થનાં માહાત્મ્યનાં લખેલાં પાનાં ૧૪૨ મળવાનાં. આથી વધારે પૌર્વાર્પયનો વિચાર કરવાની ૧૪૨ નથી. આટલા વિચાર ઉપરથી એ ત્રણ વાતો ફક્ત થાય છે. એક તો દાસનાં પુરાણોનો સમય નક્કી કરવા કરતાં તે તે પુરાણગત પૌરાણિક વિષયોનો સમય નક્કી કરવો એ વધારે સહેલું છે અને એજ શક્ય છે; કારણ કે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત આખાં સગળ એક કર્તાની રચનાઓ છે. બાકી બીજાં ધણાખરાં પુરાણો તો સંગ્રહ રૂપ છે. જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી તથા બીજાં ગ્રંથોમાંથી વસ્તુ લઈને એક કરતાં વધારે કર્તાઓને દાધે આ સંગ્રહો થયા છે, પદ્મ પુરાણ અને કન્દ પુરાણ તો અનેક પુરાણો સાથે બાંધ્યાં હોય એવા જ છે. તલણ કે મત્સ્યાદિ એકજ પુરાણમાં જુદા જુદા સમયની રચનાઓ ટલીક વાર શબ્દેશબ્દ અને કેટલીક વાર શબ્દાતરથી સંગ્રહનામાં આવી છે. માટે ઉપર કહ્યું તેમ વિષયવાર પૌર્વાર્પયનો વિચાર કરી અમુક પુરાણોના મુખ્ય વિષય જે કાળનો હોય તે સમયનું તે પુરાણ 'વાનો' સંભવ માનવો એ સરલ રસ્તો છે.

પૌરાણિક વિષયોમાં વંશાવળી એ જૂનામાં જૂનો વિષય છે. અને મેં તે કાળનાં પુરાણમાં પણ એ વિષયનો પાઠ બીજાં પુરાણોના ૧૬ સાથે જોડેલે અંશે મળતો હોય તેટલે અંશે એ ભાગ ગલગ વિક્રમ સંવત્ના પહેલા બીજા શતકનો સમજવો અને એ ભાગના સમય ઉપરથી સમગ્ર પુરાણના સમયનો નેર્ણય ન થઈ શકે. શિવભક્તિ અને વિષ્ણુભક્તિને લગતાં પૌરાણિક ફરજોમાં કાળક્રમે મોટા ફેરફારો થતા ગયા છે પણ મૂળ ભાગ વે. સં ના પહેલા બીજા શતકમાં જૂના શૈવ અને વૈષ્ણવ પુરાણમાંથી વાલુ અને હરિવંશમાં ઉતરી આવ્યા છે. કલિ

વંશ વર્ણન ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં જૂનાં લવિધ્યમાંથી વાયુ, મત્સ્ય વગેરેમાં લેવામાં આવ્યું છે. વ્રત, દાન અને તીર્થનાં પ્રકરણો પુરાણોમાં ઇ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં ઉમેરાયાં છે. ભૂગોળ વર્ણન અને જ્યોતિષ્યકે. વર્ણન સામાન્ય રીતે છઠ્ઠા સાતમા શતકનું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લઈ કયો વિષય મુખ્ય છે, અને એ વિષયના સાહિત્યમાં એ પુરાણોના વિષયનું સ્થાન કયાં છે એ જોઈને તે પુરાણનો સમય લગભગ નક્કી થઈ શકે એવું છે. ઇ. ત. વાયુપુરાણમાં મુખ્ય વિષય વંશોનો છે. અને ગૌણ વિષય શિવભક્તિનો છે. શૈવ સાહિત્યમાં વાયુમાં કહેલ શૈવ કથાઓ વગેરે સૌથી જૂના રૂપમાં મળે છે. એટલે એ પુરાણનો મોટો ભાગ (કલિવંશવર્ણન તથા અમુક પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો બાદ કરતાં) વિ. સં. બીજી શતક જેટલો પ્રાચીન હોવાનો સંભવ લાગે છે. જાણના જુદાં જુદાં પુરાણોનો સમય વિચારતી વખતે આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થશે.

પુરાણ વિવેચન

- વિભાગ ત્રીજો -

હાલનાં પુરાણોનો સમય.

પુરાણાનુક્રમણિકા.

પુરાણોના સમય નક્કી કરવામાં પુરાણાનુક્રમણિકા એક ઉપયોગી સાધન છે. ધણા ખરા પુરાણોમાં પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. કેટલાંકમાં માત્ર નામજ આપેલાં છે, કેટલાંકમાં નામ સાથે તે તે પુરાણની શ્લોક સંખ્યા આપેલી છે અને કેટલાંકમાં કુંકુ વર્ણન પણ મળે છે. વિષ્ણુ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકામાં માત્ર અઢાર પુરાણનાં નામજ છે. અને નારદ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમણિકા જોટલું વર્ણન છે. એક એક પુરાણનું એક એક અધ્યાયમાં નારદીય પુરાણે વર્ણન કર્યું છે. મત્સ્યે એક એક બખ્ખે શ્લોકમાં એકેક પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે. અને વિષ્ણુએ બે વાક્યમાં અઢારે પુરાણનું વર્ણન કર્યું છે.

માત્ર પુરાણાનુક્રમણિકા ઉપરથી કોઈ પણ પુરાણનો સમય નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે પુરાણાનુક્રમણિકા ઘણાં પુરાણોમાં પાછળથી ઉમેરાઈ હોય એમ માનવાનાં ઘણાં કારણો છે. પુરાણાનુક્રમણિકાના સમય વિષે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

વિષ્ણુ પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા જે કે વિષ્ણુ પુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાઈ છે પણ એસ્પીરની (ઇ. સ. ૧૦૩૦) એ એ ઉતારી છે એટલે આપણે એનેજ મુખ્ય રાખી બીજા અનુક્રમણિકાઓ જોઈએ. વિષ્ણુમાં અઢાર પુરાણોના નામો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે.

(૧) બ્રહ્મપુરાણ, (૨) પદ્મપુરાણ, (૩) વિષ્ણુપુરાણ, (૪) શિવ પુરાણ. (૫) ભાગવત, (૬) નારદીય (૭) માર્કન્ડેય (૮) અગ્નિ પુરાણ. (૧૦) બ્રહ્મવૈવર્ત (૧૧) સિંગ પુરાણ (૧૨) વરાહ પુરાણ. (૧૩) રુદ્ર પુરાણ. (૧૪) વામને પુરાણ. (૧૫) કુર્મ પુરાણ (૧૬) મત્સ્ય (૧૭) ગરુડ પુરાણ (૧૮) બ્રહ્માંડ પુરાણ.

વિષ્ણુ. અં. ૩. અ. ૬.

એસ્પીરિનીના પ્ર-ચના સમાવિષ્ટે કહેલા ભાષાંતરમાં આજ પાંદી ઉતારી છે પણ એમાં જે ડેકાણે નામનો સ્લોગ દેર આવે છે. એક પાંચમા ભાગવંતને જદસે વાયુદેવ શબ્દ છે અને બીજું ૧૦ માં જહ્નવૈવર્તને ડેકાણે વાયુ (wind) છે. મૂળ અરબીમાં શું છે તે હું જાણતો નથી પણ વાયુ શબ્દ સાચો હોય તો વાયુ પુરાણ અર્થ થાય.

આ વિષય પુરાણવાળા અનુક્રમણિકા ધણાં પુરાણોમાં ઉતરી આવી છે પણ પાછળથી દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા ઉમેરવામાં આવી છે. આ રીતે દરેક પુરાણની શ્લોક સંખ્યા અને હુંકુ વર્ણન તથા તે તે પુરાણના દાનનું ફળ મત્સ્ય પુરાણમાં અ. ૫૩ માં (શ્લો. ૧૨ થી ૧૪) વર્ણવ્યું છે. અને આ બધા શ્લોકો-માત્ર છેલા ઉપપુરાણોના વર્ણનના છોડી દઇને-યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિના ટીકાકાર અપરાદિત્યે ઉતાર્યા છે. મનસ્ય કે બારમા ચતક પહેલાંનું આ પુરાણ વર્ણન છે. આમાં એક મદસ્ત્વનો ફેર છે. (વળ્ય પુરાણમાં અને તેને અનુસરી ભાગવતમાં અને જહ્નવૈવર્તમાં ત્યાં શિવપુરાણ છે ત્યાં મત્સ્યમાં વાયુ પુરાણ છે. આ સિવાય અપરાકના ઉતારામાં અને આનંદાશ્રમની આટ્ઠતિવાળા મત્સ્યમાં કયાંક શ્લોકની સંખ્યામાં થોડો ફેર છે. દા. ત. મત્સ્યની છાપેલી પ્રતમાં મત્સ્યના ચૌદ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે અને અપરાકના ઉતારામાં તેર હજાર છે. મત્સ્યની અપરાકવાળા અનુક્રમણિકા સામે શ્લોક સંખ્યા સાથે નીચે ઉતારી છે—

પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા	પુરાણનું નામ	શ્લોક સંખ્યા
૧ જહ્ન પુરાણ	૧૦ હજાર	૧૦ જહ્ન વૈવર્ત	૧૮ હજાર
૨ પદ્મ પુરાણ	૫૫ હજાર	૧૧ લિંગ પુરાણ	૧૧ હજાર
૩ વિષ્ણુ પુરાણ	૨૩ હજાર	૧૨ વરાહ પુરાણ	૨૪ હજાર
૪ વાયુ પુરાણ	૨૪ હજાર	૧૩ સ્કંદ પુરાણ	૮૧ હજાર
૫ ભાગવત પુરાણ	૧૮ હજાર	૧૪ વામનપુરાણ	૧૦ હજાર

૧ નારદીય પુરાણ	૨૫ હજાર	૧૫ કુંભ પુરાણ	૧૭ હજાર
૭ માર્કન્ડેય પુરાણ	૯ હજાર	૧૬ મત્સ્ય પુરાણ	૧૩ હજાર
૮ અગ્નિ પુરાણ	૧૬ હજાર	૧૭ ગરુડ પુરાણ	૧૮ હજાર
૯ ભવિષ્ય પુરાણ	૧૪૫૦૦	૧૮ બ્રહ્માંડ પુરાણ	૧૨૨૦૦

કુલ ૩૬૮૭૦૦

આ ૧૮ પુરાણના કુલ ચાર લાખ શ્લોક વ્યાસે કહ્યા છે એમ મત્સ્ય કહે છે. તે લગભગ ઉપર સાથે મળી રહે છે. આ ઉપરાંત નીચેનાં ઉપ પુરાણો અપરાર્કવાળા ઉતારામાં નથી પણ મત્સ્યની છપાયેલી પ્રતમાં છે.

ઉપપુરાણો

૧ નારસિંહ

૧૮ હજાર

૨ નન્દીપુરાણ

૩ સામ્ય

૪ આદિત્ય

છેલ્લાં ત્રણની શ્લોક સંખ્યા નથી આપી.

મત્સ્યના આ શ્લોકો ટુંકા કરીને તથા ક્યાંક પાઠાંતરથી અગ્નિ પુરાણે ઉતાર્યા છે. શ્લોક સંખ્યામાં પણ ગડબડ કરી છે. ક્યાંક આપી છે, ક્યાંક નથી આપી. એક ફેર ખાસ નોંધવા જેવો છે. ભાગવતમાં સારસ્વત કલ્પનું વૃત્તાંત છે એવી મતલબનો અર્થો શ્લોક મત્સ્યની કેટલીક પ્રતોમાં જ છે, જે અપરાર્કે નથી ઉતાર્યો તે અગ્નિ પુરાણમાં છે.

(અગ્નિ. અ. ૨૭૨)

વળી શિવપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં મત્સ્યોક્તથી જરા જુદી રીતે પુરાણાનુક્રમણિકા આપી છે પણ એમાં ખાસ વિશેષતા નથી. પણ નારદીય પુરાણોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકા ખાસ જોવા જેવી છે. સદ્ગત અંબક ગુરનાથ કાળે એને પુરાણ સૂચી કહે છે. દરેક પુરાણના વિષયનું આમાં મત્સ્ય કરતાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે, પણ કેમ મત્સ્યોક્તજ છે.

મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મ વૈવર્ત, નારદીય વગેરેની પુરાણાનુક્રમશ્રીકાથી જુદી પરંપરાની એક અનુક્રમશ્રીકા વાયુમાં આપેલી છે. એકબીજીનીમાં મળે છે.

વાયુપુરાણોક્ત અનુક્રમશ્રીકા.

૧ મત્સ્ય	૧૪ હજાર	૨ ભવિષ્ય	૧૪ હજાર
૩ માર્કંડેય	૯ હજાર	૪ બ્રહ્મવૈવર્ત	૧૮ હજાર
૫ બ્રહ્માંડ	૧૨૧૦૦	૬ ભાગવત	૧૮ હજાર
૭ બ્રહ્મપુરાણ	૧૦ હજાર	૮ વામન	૧૦ હજાર
૯ આદિ	૧૦૬૦૦	૧૦ વાયુ	૨૩ હજાર
૧૧ નારદીય	૨૩ હજાર	૧૨ ગરુડ	૧૯ હજાર
૧૩ પદ્મ	૫૫ હજાર	૧૪ કૃત્તિ	૧૭ હજાર
૧૫ વરાહ	૨૪ હજાર	૧૬ રકન્દ	૮૧ હજાર

વાયુપુરાણની આ અનુક્રમશ્રીકા વાયુમાં પાછળથી ઉમેરાય છે. કારણ કે આ અનુક્રમશ્રીકા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ પ્રતમાં અધ્યાય ૧૦૧ માં છે. આ અધ્યાય કલકતામાં છપાયેલ પ્રતમાં છે, તે શિવાયની આનંદાશ્રમ પાસેની ચાર હસ્ત પ્રતોમાંથી એકેય પ્રતમાં ન હોતો. આ અધ્યાયની ભાષા વસ્તુ વગેરે પણ વાયુ પુરાણના આગલા ભાગથી જુદાં જ છે. વાયુ ૧૮ પુરાણો ચર્ચા કરે છે પણ નામ સાથે ગણે છે સોળ જ. શ્લોક સંખ્યામાં પણ કેટલોક ફેર છે. વળી બ્રહ્મપુરાણને ગણ્યા છતાં આદિ પુરાણ જુદું ગણ્યું છે. અને વિષ્ણુ, અગ્નિ અને શિવ ત્રણને નથી ગણ્યાં.

એકબીજીની બીજી અનુક્રમશ્રીકા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આદિપુરાણ (૨) મત્સ્યપુરાણ, (૩) કૃત્તિ, (૪) વરાહ (૫) નરસિંહ (૬) વામન (૭) વાયુ (૮) નન્દીપુરાણ (૯) રકન્દ પુરાણ (૧૦) આદિત્યપુરાણ (૧૧) સોમપુરાણ (૧૨) સામ્યપુરાણ (૧૩) બ્રહ્માંડ પુરાણ (૧૪) માર્કંડેય (૧૫) તાદિય-ગરુડપુરાણ, (૧૬) વિષ્ણુપુરાણ,

(૧૭) બ્રહ્મપુરાણ (૧૮) સ્ત્રિપુરાણ (એલ્પીરનીના અંગ્રેજી ભાષા-
તરનું માનું ૧૩૦)

આ અનુક્રમણિકામાં વાયુ પેઠે બ્રહ્મ અને આદિ. બેય આખા
છે પણ કેટલાક જીવન પુરાણોનાં નામ મુઝી દીધાં છે અને તેને
બદલે નરસિંહ, નન્દી, સોમ, સામ્ય અને આદિત્ય જેને મત્સ્ય
ઉપપુરાણ કહે છે તેનાં નામ છે.

પુરાણાનુક્રમણિકા વિષે ઉપર જે સરખામણી કરી છે તે ઉપરથી
એલ્પીરનીના વખતમાં ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોવાનું
જણાય છે. પાછળથી પુરાણોની સંખ્યા ૧૮ ની નિશ્ચિત થઈ જવાને લીધે
અદ્વારમાં ન ગણાયેલાં ઉપપુરાણો ગણવાનું કરેલું હશે પણ કેને
પુરાણ કહેવું એ બાબત મતભેદ તે વખતે હતો અને હજી છે. x
માનવવંશ્યના દીકાદાર અપરાક દીકામાં જે જે પુરાણોમાંથી
ઉદાહરણો લે છે, તેની યાદી જુદી તારવતાં તેમાં એણે પોતે દાન
પ્રકરણમાં મત્સ્યમાંથી ઉતારેલ (આપણે ઉપર નોંધેલ) યાદી કરતાં

વૈષ્ણવ. ભાગવત, રકંદ, પદ્મ, માર્કંડેય, કુર્મ, વરાહ, વિંગ અને બ્રહ્મ
વૈવર્તમાં વાયુને બદલે શૈવપુરાણ કહેલું છે, પણ શૈવથી વાયુ ન વિવક્ષિત
છે અને દેવામાહાત્મ્યમાં “વાયુએ કહેલું માટે વાયવીય અને શિવમક્ષિયુક્ત
હોવાથી શૈવ એ રીતે આ પુરાણના બે નામ હોવાનું કહેલું ન છે” છતાં
શૈવો શૈવપુરાણથી પ્રચલિત શિવપુરાણને ગણે એ સ્વાભાવિક છે. અને પ્રચ-
લિત શિવપુરાણની વાયુ સંહિતામાં, એ પ્રમાણે ન અર્થ કર્યો છે. પણ ત્યાં
શૈવપુરાણ એક લાખ શ્લોકનું કહ્યું છે, અત્યારે મળે છે એવીરા હબ્બર શ્લોકનું
(આ શિવપુરાણ મુંબઈમાં વેકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયું છે.)

આ ન પ્રમાણે દેવી ભાગવતમાં આપેલી પુરાણાનુક્રમણિકામાં દેવી-
ભાગવતને મહાપુરાણમાં ગણાવ્યું છે અને એક બીજાં ભાગવતને માદેશ્વર અને
વાસિષ્ઠ સાથે ઉપપુરાણ કહ્યું છે. આ બીજું ભાગવત તે વૈષ્ણવ ભાગવત ન
હોતું જોઈએ. આથી ઉલટું વૈષ્ણવ ભાગવતે તો નહીં પણ પદ્મપુરાણે દેવી
ભાગવતને તથા શૈવપુરાણને ઉપપુરાણોમાં ગણ્યાં છે. સૂતસંહિતામાં શિવ
ધર્મ નામનું ઉપપુરાણ ગણ્યું છે, તે ન હાલનું શિવપુરાણ હશે.

નવાં નામો મળે છે. અપરાદિત્યે કુલ નીચેનાં પુરાણોમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે:—

(૧) માદેય (૨) વિષ્ણુ (૩) અત્મપુરાણ (૪) વરાહ પુરાણ (૫) ભવિષ્ય પુરાણ (૬) કાલિકાપુરાણ (૭) દેવીપુરાણ (૮) મત્સ્ય-પુરાણ (૯) રુદ્રપુરાણ (૧૦) આદિપુરાણ (૧૧) અજ્ઞાંતપુરાણ (૧૨) વાલ્મીકીપુરાણ (૧૩) નરસિંહપુરાણ (૧૪) વલ્મીપુરાણ (૧૫) કુર્મપુરાણ, (૧૬) ભવિષ્યોત્તર (૧૭) લિંગપુરાણ (૧૮) આદિત્યપુરાણ (૧૯) નન્દીપુરાણ (૨૦) વામનપુરાણ

આ ઉપરાંત વિષ્ણુધર્મ, વિષ્ણુધર્મોત્તર, શિવધર્મોત્તર, પાંચરાત્ર-સંદિના અને વિષ્ણુરહસ્ય, આ બધા ગ્રંથોમાંથી અપરાકમાં વારંવાર ઉતારા કર્યા છે. મત્સ્ય જેવાં કેઈ કેઈ પુરાણમાંથી પુષ્ટગ ઉતારા કર્યા છે.

અપરાદે કરેલા પૌરાણિક ઉતારાઓ ઉપરથી એક એ વાત ખાસ દેખાય છે. (૧) અપરાકના વખત સુધી અમુક પુરાણ અને અમુક ઉપપુરાણ એવો ભેદ પડ્યો ન હતો. માત્ર પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને તેની સંખ્યા ૧૮ કરતાં વધી ગઈ હતી. અર્થાત્ પુરાણ અને ઉપપુરાણ એવો ભેદ બારમા શતક પછી પડ્યો છે. (૨) ભવિષ્યોત્તર અત્યારે ભવિષ્ય પુરાણનો એક ભાગ ગણાય છે, પણ અપરાકે ભવિષ્યોત્તરને જુદું ગણે છે. મત્સ્ય, નારદ વગેરેની અનુ-ક્રમણિકામાં વિષ્ણુપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ત્રેવીશ હજાર કહી છે. અત્યારે ૭ અંશવાળું વિષ્ણુપુરાણ મળે છે તેની શ્લોક સંખ્યા સાત હજારથી વધારે નથી. પણ જો વિષ્ણુધર્મોત્તરને ઉત્તર ભાગ તરીકે વિષ્ણુપુરાણમાં ગણવામાં આવે તો ૨૩ હજારની શ્લોક સંખ્યા મળી રહે, સદગત કાળે વિષ્ણુધર્મોત્તરને વિષ્ણુપુરાણનો ઉત્તર ભાગ ગણવાના મતના છે. (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા ૬૦, ૬૧) પણ અપરાકે વિષ્ણુધર્મોત્તરને જુદો ગ્રંથ ગણતા હોય એમ લાગે છે. વળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં કહેલી શ્લોક સંખ્યા તો ભાગવત જેવાં કેાંઈકની મળે

છે. બાકી ધણાં પુરાણોમાં બહુ ફેર આવે છે. નારદપુરાણમાં પોનામાં નારદપુરાણની શ્લોક સંખ્યા ૨૫ હજાર કહી છે પણ અત્યારે મળે છે ૨૮ હજાર, વાયુ પુરાણમાં વાયુ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા કહી છે ૨૭ હજાર, મળે છે માંડ બાર હજાર, માર્કંડેય પુરાણની શ્લોક સંખ્યા મત્સ્યે આપી છે નવ હજાર, અત્યારે મળે છે લગભગ સાત હજાર, અગ્નિ પુરાણની કહી છે ૧૫ હજાર, આનંદાશ્રમમાં છપાયેલ અગ્નિ પુરાણમાં માંડ બાર હજાર શ્લોક છે.

૧ળી જુદી જુદી પુરાણતુકમણિકાની શ્લોક સંખ્યામાં એટલો પાટ ફેર છે કે એ સંખ્યા બહુ વિશ્વમનીય નથી. કાંતો દર્શનથી અનુક્રમણિકામાં શ્લોક સંખ્યા મુકેલી છે. અથવા પાછળથી દેટલાંક પુરાણોમાં જેમ હજારો શ્લોકો ઉમેરાયા છે, તેમ દેટલાંકમાંથી હજારો પડી ગયા છે.

અપરાકના ઉતારાઓમાંથી ત્રીજી વાત એ મળે છે કે ગરૂડ પુરાણ, શિવપુરાણ, ભાગવત, નારદીય, અગ્નિ અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી અપરાકે એક પણ ઉતારો કર્યો નથી. જે કે અપરાક પહેલાં ચયેલા હલાયુધે અગ્નિપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે. એટલે ગરૂડ, ભાગવત, નારદીય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને શિવપુરાણ અપરાકના વખતમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ ન હોવા જોઈએ. ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયું છે પણ ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયું છે એ મેં અન્યત્ર ખતાવ્યું છે (જુઓ ભાગવતનો સમય પુરાતત્ત્વ પુ. ૫-અ. ૨) અને શિવપુરાણને, બ્રહ્મવૈવર્તને તથા નારદીયને ભાગવતની ખબર છે, મતદ્રવ્ય કે એ પુરાણો બારમા શતકથી બહુ જુનાં નથી. (ગરૂડ વિષે ચોક્કસ નથી કહેવાતું).

દુંકામાં અપરાકે મત્સ્યોક્ત પુરાણાતુકમણિકા ઉતારી છે તથા ઉપર કહેલાં પુરાણોમાંથી ઉતારાઓ કર્યા છે અને અપરાક પહેલાં એલ્બીરનીએ જે જુદી જુદી પુરાણાતુકમણિકાઓ આપી છે, એ જોતાં ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં મત્સ્યોક્ત અદાર અને કાલિકા,

નન્દી, નરસિંહ, આદિત્ય, સાંબ વગેરે આઠ દશ મળી: ૨૬—૨૮ જેટલાં પુરાણો પ્રસિદ્ધ હોવાં જોઈએ.

વળી આ સંક્રાંતિમાં જ નવાં નવાં પુરાણો રચાયે જતાં હતાં અને પુરાણ સંખ્યા મહાભારતનાં અદ્વાર પર્વને અનુસરી અદ્વારની નિશ્ચિત થયા પછી, અદ્વાર પુરાણ ગણતાં જે વધે તે ઉપપુરાણ ગણવાની પ્રથા શરૂ થઈ હશે.

ઉપપુરાણો—

સૂતસંહિતામાં ઉપપુરાણોનાં નામે નીચે પ્રમાણે મળે છે. (૧) સનતકુમાર પુરાણ (૨) તૃસિંહ પુરાણ (૩) નંદી પુરાણ, (૪) શિવ-ધર્મ પુરાણ (૫) દુર્વાસા પુરાણ, (૬) નારદ પુરાણ (૭) કપિલ પુરાણ. (૮) માનવ પુરાણ (૯) ઉરાનસ્ પુરાણ (૧૦) બ્રહ્માંડોપપુરાણ (૧૧) વાસુકી પુરાણ (૧૨) કાલી પુરાણ, (૧૩) વાસિષ્ઠ પુરાણ (૧૪) સાંબ પુરાણ (૧૫) સૌર પુરાણ (૧૬) પારાશર પુરાણ (૧૭) મારીચ પુરાણ (૧૮) ભાર્ગવ પુરાણ.

આ નામાવલિ માધવાચાર્ય (૧૪ મું શતક)ના વખતમાં સૂત-સંહિતામાં હતી. વળી મધુસૂદન સરસ્વતીએ આજ શ્લોકો ઉતારી લીધા છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ ૫૧-૧૬૪ થી ૧૬૭)

દેવીભાગવતમાં પણ ઉપપુરાણોની નામાવલિ છે તેમાં શિવ-ધર્મને બદલે શિવ પુરાણ છે, ભાર્ગવને બદલે ભાગવત છે. બ્રહ્માંડોપ પુરાણ નામ નથીજ. બાકીનાં નામો સરખા છે. સૂતસંહિતા અને દેવીભાગવત કહે છે:

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥

આ ૧૮, ૧૯ ઉપરાંત પણ કેટલાક ગ્રંથો ઉપપુરાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ પુરાણ, મુદ્ગલ પુરાણ, ગણેશ પુરાણ, વગેરે, આ ગ્રંથો ૧૪મા શતક પછીના હોવા જોઈએ એમ સદ્ગન કાળે કહે છે. (પણ આદિ પુરાણનું નામ એભીરૂનીની યાદીમાં છે.)

આ પ્રમાણે ૧૮ પુરાણો, ૧૮ ઉપપુરાણો અને ૪૨૬ વધારાના પુરાણો એટલે કે લગભગ ૪૦-૪૨ પુરાણ નામના ગ્રંથો ગણાય છે, પણ એટલાથી પૂરું થતું નથી. મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી વધારાના પુરાણોની સંખ્યા પણ અદારની કહે છે. એટલે થયાં ૫૪ અને આ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ પુરાણો થઈને પુરાણોની કુલ સંખ્યા સોની. મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે અને દરેકમાં સરેરાશ વીશ હજાર શ્લોક સંખ્યા માનતાં પુરાણોના કુલ વીશ લાખ શ્લોકો હોવાનું તેઓ કહે છે. (જુઓ The Mahapuranas નામનો J. B. & O. R. S. ના ૧૯૨૮ સપ્ટેમ્બરના જર્નલમાં પ્રગટ થયેલો એમનો લેખ.)

પુરાણાનુક્રમણિકાઓનો સમય—ઘણાં ખરાં પુરાણોમાં. ૧૮ પુરાણોના નામ વાળી પુરાણાનુક્રમણિકા મળે છે. એટલે ૧૮ પુરાણો રચાયા પછી અનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોવી જોઈએ અને જ્યાં પુરાણો એક સાથે રચાયાં ન હોય, કેટલાંક પહેલાં અને કેટલાંક પછી રચાયાં હોય-દા-ત. વિષ્ણુ પુરાણ ભાગવત, પહેલાં રચાયું છે અને ભાગવત બ્રહ્મ વૈવર્ત પહેલાં રચાયું છે, વળી વાયુ પુરાણ વિષ્ણુ અને ભાગવત બેયથી જૂનું છે-તો જૂના પુરાણોમાં અનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાઈ હોવી જોઈએ. અને જન્યું છે પણ એમજ. વાયુ પુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણમાં પુરાણાનુક્રમણિકા પાછળથી ઉમેરાયેલી પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અનેક પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એકસરખા નામો મળે છે એ જોતાં અદ્યાર પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ થયા પછી પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા તૈયાર થઈ હોય અને એ વખતે ઉપલબ્ધ પુરાણોમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે.

અલ્પીરની (ઇ. મ. ૧૦૩૦) ના વખતમા ૧૮ કરતાં વધારે પુરાણ નામો પ્રસિદ્ધ હતાં એ ઉપર જોયું છે. એથી જૂના કાળમાં ઉતરતાં જોનો સમય નિશ્ચિત હોય એવા કાંઈ લેખકે ૧૮ પુરાણોનાં નામો નોંધ્યાં હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ફક્ત કવિ રાજશેખરે

અષ્ટાદશ પુરાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને રાજશેખરનો સમય ચોક્કસ છે, કારણ કે એ કવિ કનોજના રાજ્ય મહેન્દ્રપાલ (લગભગ ઇ. સ. ૮૯૦ થી ૯૦૭) ના ગુરુ હતા.

રાજશેખરના ઉલ્લેખ ઉપરથી નવમા શતકમાં પુરાણો અદાર હોવાની પ્રસિદ્ધિ પ્રચારમાં આવી હોય એમ માનવામાં વાંધા નથી. સાતમા શતકના બાબુ કવિએ અનેક રચને પુરાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ કોઈ રચને ૧૮ નો નિર્દેશ નથી કર્યો, ચંકરાચાર્ય, બાબુ વગેરેના ઉલ્લેખો ભ્રેતાં વાયુ. વગેરે કેટલાંક પુરાણો જૂનાં કાળમાં હતાં એમાં શંકા નથી, પણ સાતમાથી નવમા શતક સુધીમાં અનેક નવાં પુરાણો રચાયાં હોય અને નવમા શતકમાં અદારની સંખ્યા પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ લાગે છે. પહેલી પુરાણાનુક્રમણિકા પણ એ અરસામાં અર્થાત્ નવમા શતકના અન્તમાં રચાઈ છે એમ માનીએ તો મને બહુ વાંધા લાગતો નથી. માત્ર એક મુશ્કેલી છે: ભાગવત અગ્નિ પુરાણ, નવમા શતકમાં જ રચાયાં છે અને પ્રસિદ્ધ તો સો બરસો વર્ષ પછી થયાં હશે. હાલનું બ્રહ્મવૈવર્ત અને નારદીય તો ઇ. સ. ૯૦૦ પછીનાં છે. છતાં વિષ્ણુ મત્સ્યની પુરાણાનુક્રમણિકામાં એ નામો છે. આ કાયડો એક જ રીતે ઉકેલે એમ મને લાગે છે. ભાગવત, અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે નામવાળાં પુરાણો પહેલાં હશે, પણ એ ગ્રંથો વખત જતાં લુપ્ત થઈ ગયા અને એ નામો રહી ગયાં. પછી એજ નામથી નવાં ગ્રંથો રચાયા. મત્સ્યની અનુક્રમણિકા લખનારે બધાં પુરાણો જોઈને વર્ણન કર્યું છે એમ માનવાનું કારણ નથી. ભાગવત અગ્નિ, બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે મત્સ્યાનુક્રમણિકા પછી લખાયલાં પુરાણોનો મત્સ્યના વર્ણન સાથે મેળ નથી મળતો: એ આ રીતે સ્વાભાવિક લાગે છે.

દુકામાં ઇ. સ. નવમા શતકમાં એભીરનીએ ઉતારેલી વિષ્ણુ પુરાણવાળી અનુક્રમણિકા લખાઈ હશે એમ લાગે છે. પછી મત્સ્યની અનુક્રમણિકા ભાગવતાર્ધિ પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં લખાઈ હોવી જોઈએ.

અને ધણાંખરાં પુરાણોએ વિષ્ણુવાળી કે મત્સ્યવાળી અનુક્રમશ્લિકા જાતે પુરાણો જોયા વગર ઉતારી છે. છેવટ ભાગવત બ્રહ્મવૈવર્ત પછી કદાચ ઈ. સ. બારમા શતકમાં એ વખતે મળતાં પુરાણો જોઈને નારદીય પુરાણાનુક્રમશ્લિકા રચાઈ લાગે છે.

પણ સમ્રાટ અંગક શરનાથ દાજે નારદ પુરાણની અનુક્રમશ્લિકાને ધણા જૂના કાળમાં મુકે છે. તેઓ ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ માં નારદીય પુરાણાનુક્રમશ્લિકાને મુકે છે અને તે પહેલાં ત્રણસો વર્ષ જૂની મત્સ્યોક્તને કહે છે અને ૧૮ પુરાણો ઈ. સ. ૪૦૦ પહેલાંનાં, ઉપપુરાણો ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીના અને ઉપપુરાણો તરીકે ન ગણાયેલાં તે પછીનાં એ રીતે પુરાણોપપુરાણનો કાલક્રમ ગોઠવે છે. (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ). પણ આ ગોઠવણમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. પુરાણાનુક્રમશ્લિકા તે તે પુરાણના સમયની નથી પણ પાછળથી દાખલ થઈ છે એ ઉપર કહ્યું છે. વળી મત્સ્યોક્ત કલિવંશ વર્ણન ઈ. સ. ૪૦૦ પહેલાનું છે એ વાત ખરી પણ બાકીનો મતદાનાદિનો ઘણો ભાગ પાછળનો છે. અને ઈ. સ. ૪૦૦ પહેલા કેટલાંક પુરાણો હતાં ખરાં; પણ હાલના મત્સ્યોક્ત અદાર તો એથી ઘણાં અર્વાચીન છે એવા પુરાવાઓ પુરાણોમાંથી મળે છે. બધું જોતાં મને તો મત્સ્યોક્ત અનુક્રમશ્લિકા ઈ. સ. દશમા શતકથી બહુ જૂની નથી લાગતી અને નારદીય એથી અર્વાચીન છે. પણ સદ્ગત દાજે નારદીય અનુક્રમશ્લિકાના કાળ માટે જે દલીલો આપે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. “ભગવાન શંકરાચાર્યે” વિષ્ણુસદ્સનામના ભાષ્યમાં વિષ્ણુપુરાણાન્તે એમ કહીને યસ્મિન્ન્યસ્તમત્તિઃ વગેરે શ્લોક ઉતાર્યો છે. આ શ્લોક હાલમાં વિષ્ણુ પુરાણના છઠ્ઠા અંશના ૮ માં અધ્યાયના છેવટમાં મળે છે. મતલબ કે શંકરાચાર્યના વખતમાં જે વિષ્ણુ પુરાણ હતું તેજ આજે મળે છે. પણ નારદીય પુરાણાનુક્રમશ્લિકામાં વિષ્ણુ પુરાણને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું કહ્યું છે. અને પહેલા વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને સાથે ગણીને ત્રેવીશ હજાર શ્લોકનું આખું વિષ્ણુ પુરાણ ગણાવું, પણ

પટ્ટી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર જુદું ગણવા માંગ્યું. શંકરાચાર્યને ઉપર કહ્યું તેમ જ અંશમાં પૂરા થતા વિષ્ણુ પુરાણની ૮ ખંડ છે માટે નારદીય અનુક્રમણિકા શંકરાચાર્યની પહેલાં ઇ. સ. ૫૦૦—૬૦૦ માં રચાઈ હોવી જોઈએ" (જુઓ પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૬૧).

પણ આ દલીલમાં કંઈ દમ નથી. વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરને એક ગણવા માટે શ્લોક સંખ્યા શિવાય કંઈ કારણ નથી અને શ્લોક સંખ્યા પુરાવા તરીકે ચાલે એવી ચોક્કસ મળતી નથી. ભવિષ્યોત્તર, શિવ ધર્મોત્તર વગેરે ગ્રંથો પાછળથી રચાયા જણાય છે. ભવિષ્યોત્તર ભવિષ્ય પુરાણનો ભાગ આવ્યારે ગણાય છે પણ અપરાક ભવિષ્ય અને ભવિષ્યોત્તરને જુદા ગણે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરને પણ અપરાક વિષ્ણુ પુરાણથી જુદો ગ્રંથ ગણે છે. વળી સર્ગાદિ અથવા પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણના જ અંશમાં પૂરું થઈ જાય છે. શ્રી ભાગવત પણ જ અંશના વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે.

વળી શંકરાચાર્ય ઉપર આખી દલીલનો જો આધાર છે તે જુઓ છે. શંકરાચાર્યના ભગવદ્ ગીતા ભાષ્ય, ઉપનિષદ્ ભાષ્ય અને સુત્રભાષ્યમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા છતાં કોઈ પુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ મળતો નથી. ત્યારે વિષ્ણુસદસ્યનામ ભાષ્યમાં તે કર્મપુરાણાંતર્ગત ઇશ્વરગીતામાથી ઉતારા છે, નૃસિંહ પુરાણ અને વિષ્ણુ ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે, બ્રહ્માંડ પુરાણનો, શિવ પુરાણનો અને અલ્પ વૈવર્તનો પણ ઉલ્લેખ છે. અને પદ્ય પુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સદસ્યનામ ઉપરના શંકરાચાર્યના કહેવાતા ભાષ્યમાં ભાગવત-માથી નામ સાથે ઉતારો છે. આ બધું જોતાં અને બીજી રીતે પણ શારીરક ભાષ્ય વગેરેના લેખક-આદ્ય શંકરાચાર્યના, વિષ્ણુ સદસ્યનામ ભાષ્ય, સનત્સુગ્નતીય ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો લાગના નથી. અને શંકરાચાર્યનો આધાર જુદી જતાં નારદીય પુરાણાનુક્રમણિકાનો સમય ઇ. સ. ૫૦૦—૬૦૦ જેટલો જૂનો દર્શાવવા માટે કંઈ આધાર રહેતો

નથી. અને મને તો ઉપર કહેલાં કારણોથી એ અનુક્રમણિકા આ-
નેરમા શતકની લાગે છે.

હાલનાં પુરાણોનો સમય

મને તો એમ લાગે છે કે જૂનાં પુરાણો વૈદિક ઇતિહાસ
પુરાણમાંથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં રચાવા શરૂ થય-
ઈ. સ. પહેલા બીજા શતક સુધીમાં આવાં પાંચેક પુરાણો હોવાનું
સંભવ ઉપર ખતાવ્યો છે. પછી આ જૂનાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ તર-
તર નવી ભાવનાઓ માટે નવી રચના કરીને નવાં પુરાણો રચવાનું શરૂ
થયું. પણ જૂનાં નાશ નહોતાં પામ્યાં. ભગવાન શંકરાચાર્યના વખત-
સુધી આ જૂનાં પુરાણોની દરેકી હોવાનો સંભવ છે. પણ ધીમે ધીમે
નવાં પુરાણો લોકપ્રિય થયે જતા હતાં. ઇ. સ. સાતમા શતક સુધીમાં
જૂનાં પાંચ છ ઉપરાંત હાલનાં પુરાણોમાંથી ૯—૧૦ રચાયાં હોય
એમ લાગે છે. તે કે ચોખ્ખો પુરાવો વાયુ અને હરિવંશ શિવાય
બીજા માટે મળતો નથી. ઇ. સ. સાતમાથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં
પુરાણોની રચના ઘણાં જોરથી થઈ છે અને એ ૪૦૦ વર્ષ દરમિ-
યાન જૂનાં પુરાણો લુપ્ત થવા લાગ્યાં અને નવાં ઉપર ખતાવ્યું છે
તેમ ૨૬—૨૮ જેટલાં તૈયાર થઈ ગયા. પછીના ત્રણેયો એક વર્ષમાં
આપ્યો મળે છે તેટલું લગભગ બધું પૌરાણિક માહિત્ય તૈયાર થઈ
ગયું છે એ પછી તો કવચિત્ પ્રયત્નો થયા છે અને કવચિત્ નંદાના
પૌરાણિક કટકાઓ (માહાત્મ્યો વગેરે) રચાયા છે, એટલું જ.

ઉપર પ્રમાણે હાલના મહાપુરાણોના મોટા ભાગની રચના ઇ.
સ. સાતમાથી અગીઆરમા શતક સુધીમાં માનવાનાં કારણે પુરાણા-
નુક્રમણિકાનો વિચાર કરતા દર્શાવ્યાં છે, એ ઉપરાંત જૈનપુરાણોનો
આકલતરો પુરાવો પણ ઉપરની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. પુનાદ-
ગણના આચાર્ય જિનસેને શક સં. ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૩) માં
જૈન હરિવંશ લખ્યો છે. અને તેના નૃક સમકાલિન બીજા જિન-

એને એ જ અરસામાં આદિપુરાણ રચ્યું છે, આદિપુરાણની પૂર્તિ જેવું ઉત્તરપુરાણ તેના શિષ્ય ગુણભટ્ટે રાકે સં. ૮૨૦માં રચ્યું છે. અને આ સદુત્તી પહેલાં રવિશેષે જૈનપદ્મપુરાણ રાકે સં. ૬૬૦માં રચ્યું છે. (જુઓ કીચ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ૧૯૨૮, પા. ૪૯૮).

આ રીતે ઇ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાવાની પ્રવૃત્તિ જોરમાં દેખાય છે. જૈનપુરાણો જૈનધર્મના પ્રચારાર્થેજ રચાયાં છે અને બ્રાહ્મણપુરાણોની દરીદ્રાદૃષ્ટી એ પ્રકારની રચના જૈન નિંદાનોએ કરી દશે એમ માનીએ તો ઇ. સ. આઠમા શતક પહેલાં બ્રાહ્મણપુરાણો સારી રીતે પ્રચલિત હોવાં જોઈએ. જૈનપદ્મપુરાણ પહેલાં બ્રાહ્મણપદ્મપુરાણ કોઈક રૂપમાં પ્રચલિત હોવું જોઈએ. પણ ઇ. સ. પાંચમા શતકના દેવધિ ગણિએ ભાગવત પુરાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૫ અ. ૨ ભાગવતનો સમયની ટિ. પા. ૧૨૪)

અલગત આ પુરાણ ઉપરથી દાક્ષના ભાગવનનો સમય નક્કી થતો નથી. દાક્ષનું ભાગવત તો ઇ. સ. નવમા શતકમાં રચાયું છે એમ મેં ઉપર કહેલા લેખમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. પણ છેક ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ભાગવત (વૈષ્ણવ) મતનું કોઈક પુરાણ હોવું જોઈએ એ નિર્ણય છે. જૂનાં પાંચેક પુરાણો મેં માન્યાં છે તેમાં એક વૈષ્ણવ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. -

પણાખરાં પુરાણો એક સમયની કે એક દર્તાની કૃતિ નથી એટલે તે તે પુરાણના જુદા જુદા ભાગ માટે સમયનો સામાન્ય નિર્ણય થઈ શકે એમ છે. દાક્ષનાં સર્વ પુરાણોનું સવિરતર પૃથક્કરણ એક પ્રયત્નમાં થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પણ મુખ્ય પુરાણોના વિષયોનું નથા

૪ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ બારારકરે દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં હરિ-
વંશકાર તથા આદિ પુરાણકાર ગિનસેનને એક માન્યા છે. પણ શ્રી. નગેન્દ્ર
નાથ વસુ એને જુદા માને છે. (જુઓ હરિવંશપુરાણના દ્વિતી ભાગાંવરની
પ્રસ્તાવના).

સમયનું અતિક્રમું દિગ્દર્શન અહીં કયું છે. એથી વધારે વસ્તુઓ જૂથ-
કરણ કરવા જતા દરેક પુરાણ ઉપર એક એક અંથ લખવો પડે. અને
હજી પુરાણોની અનેક દસ્ત પ્રતો ઉપરથી વિવેચન આદરિત્યો પ્રગટ
થવાની જરૂર છે. અત્યારે વેંકટેશ્વર પ્રેમ વગેરેમાં જે પુરાણો છપા-
યેલ છે તેમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ નથી તો વિવેચનથી મૂળ પ્રતના
સંશોધનનો આગ્રહ તો ક્યાંથી જ હોય ?

વાયુપુરાણ

બાણ કવિ જે જુદે જુદે દેકાણે એક વાયુપુરાણનો જ નામથી
ઉલ્લેખ કરે છે. જૂનામાં જૂના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમાં સૌથી વધારે
મળે છે, અને પૌરાણિક પરંપરામાં પણ એનું સ્થાન પ્રાચીનતમ
જણાય છે માટે એ પુરાણ હાલનાં પુરાણોમાં જૂનામાં જૂનું છે,
એમ ગણવામાં વાધો નથી લાગતો. પુરાણોના પદેના અભ્યાસી વિદ્વાને
પણ વાયુપુરાણને ઘણું જૂનું ગણ્યું છે. એની પાસે ઈ. સ. ૧૪૮૩માં
લખાયેલી વાયુપુરાણની એક હાથપ્રત હતી. વિદ્વાન કહે છે કે:-
It may perhaps be regarded as one of the oldest
and most authentic specimens extant of a
primitive Purana tradition.

(વિષ્ણુપુરાણના વિદ્વાને કહેલા અંગ્રેજી ભાષાનરનો ઉપોદ્ધાત.)

વંશાવળીની બાબતમાં વાયુનો પાઠ ઉત્તમ છે એમ વંશાભ્યાસી
પાર્જિટર કહે છે, અને વંશાવળીની બાબતમાં વાયુ અને બ્રહ્માન્દનો
પાઠ એક જ છે અને દરિવંશનો પાઠ વાયુની દિતીયાદતિ જેવો છે.
એ જોતા દરિવંશ કરના વાયુ પ્રાચીન લાગે છે. દરિવંશનો મસખ
ખીચા મીચા રાતકમાં કીચ જેવા મુકે—સંસ્કૃત (જુઓ Sanskrit
Drama P. 28) ને દરિવંશ મદાભારતનો ભાગ છે, મદાકવિ
બાણ દરિવંશનું નામ લખે છે તથા કાલિદાસ જેવાના ઉલ્લેખો
દરિવંશમાંથી મળે છે એ જોતાં જરાજર લાગે છે. અને દરિવંશ

પ્રેક્ષાનું વાયુપુરાણ ૪. સ. ૧૦૦ની આસપાસમાં દાક્ષને રૂપે રચાયું હોય એ સંભવિત છે. આપરંતજગતો ઉતારો વાયુપુરાણમાં અર્વાચીન તરરૂપે મળે છે. એટલે દાક્ષનાં વાયુને આપરંતજથી અર્વાચીન માનવું પડશે. અલગત વાયુના પ્રાચીન ભાગોનું વસ્તુ આપરંતજથી એ જૂના કાળનું પણ સંપૂર્ણરચના આપરંતજ પડીની.

વાયુનું પૃથક્કરણ—અત્યારે મળતું વાયુપુરાણ આખું એક સમયનું અને સંગ્રહ એકસરખું નથી. વાયુની વિષયપાત્રમણિકા નીચે ટુંકામાં આપી છે.

વાયુપુરાણમાં પ્રેક્ષા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પદપરા તથા વાયુપુરાણની અનુક્રમણિકા કહી છે. ચોથા અધ્યાયમાં અવ્યક્તમાંથી મદદાદિ વગેરે સૃષ્ટિક્રમ કહ્યો છે. પાંચમાં પદમેશ્વરનાં દિવસરાત્રિ તથા વરાહકલ્પનું કથન છે. છઠ્ઠામાં સૃષ્ટિ વર્ણનનો જ વિસ્તાર છે, પણ સાથે વરાહના રેવરૂપનું વર્ણન, વરાહે કરેલા પૃથિવીના ઉદ્ધારની વાત, પ્રાકૃત, વૈકૃત સર્ગોનું વર્ણન, અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોની ઉત્પત્તિ કહી છે. સાતમાં કૃતાદિ યુગોનું નિરૂપણ, યુગધર્મો, વર્ણધર્મો, આશ્રમ ધર્મો અને હ્રમામાં દેવાદિસૃષ્ટિ, પક્ષિગણાદિની ઉત્પત્તિ જૃમ્વાદિ માનસ-પુત્રોની ઉત્પત્તિ, દશમાં રચાયલુપ મનુના વંશનું વર્ણન શરૂ થાય છે પણ પછી તરત માદેશ્વરયોગ વગેરે શેષવંશના વિષયોના અધ્યાયો આવે છે.

અહીં સુધીના નવ અધ્યાયો પુરાણના એક વિષયરૂપ સર્ગનું વર્ણન કરે છે, તે એક રીતે મુખ્ય પૌરાણિક વિષય વંશ અને વંશાનુચરિતના ઉપોદ્ધાત જેવું છે, અને આ પુરાણ ઉપર શેષ છાયા પડેલી હોવાથી સૃષ્ટિ પ્રકરણના ઉપલા અધ્યાયોમાં બધે દેવ તરીકે મહાેશ્વરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૧૦માંથી ૨૭માં સુધીના અધ્યાયો શેષ છે અને જોકે શેષ પૌરાણિક સાહિત્યમાં આ અધ્યાયો કદાચ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય હશે પણ આ પુરાણના મુખ્ય વિષયો સાથે એનો મેળ ન હોવાથી એને પાછળથી ઉમેરાયેલાજ માનવા પડશે. ૨૮માં અધ્યાયમાં શ્વપિ

સર્ગવર્ણન, ૨૯મામાં અગ્નિવંશ વર્ણન, ૩૦મામાં પિતૃવંશ વર્ણન, ૩૧
 મામાં દેવવંશ વર્ણન, ૩૨મામાં પ્રજાવવિનિશ્ચય, યુગધર્મ નિરૂપણ અને
 પછી આ પુરાણની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે. આ પછી ૩૩મા અધ્યાયમાં
 ૧૦મામાં અધુરું રહેલું સ્વાયંભુવ મનુનું વંશવર્ણન પાછું આગળ ચાલે
 છે એ જોતાં આ વચલા બાવીસ અધ્યાયો મારે શંકા પડે છે. બીજા
 પુરાણો સાથે સરખાવતાં બ્રહ્માંડમાં તથા વિષ્ણુપુરાણમાં સ્વાભાવિક
 રીતે જ વાલુના ૪ ૧૦થી ૨૬ મુધીના અધ્યાયોનો વિષય નથી.
 ૩૪ અને ૩૫મા અધ્યાયોમાં જમ્બૂદ્વીપ વર્ણન છે, પછી ૩૬થી ૪૯
 અધ્યાયોમાં ભુવનવિન્યાસ વર્ણન છે, જેમાં સૌથી ઉપયોગી કારત્ત-
 વર્ણનું વર્ણન ૪૫મા અધ્યાયમાં છે. ૫૦માથી ૫૩મા મુધીના અધ્યાયો
 જ્યોતિષપ્રચારના છે. આ ખગોળ વર્ણનમાં ગ્રાહીન જ્યોતિષશાસ્ત્ર
 સાથે સરખાવી શકાય એવું શાસ્ત્રીય વર્ણન જાણે જ મળે છે.
 પછીના બે અધ્યાયો પાછા શૈવ છે. ૫૬મામાં પિતૃશ્રાદ્ધ વર્ણન,
 ૫૭મામાં યજ્ઞ વર્ણન-યજ્ઞ પ્રસંગમાં હિસા અહિંસાની ચર્ચા અને
 વસ્તુઉપરિચરની કથા મળે છે. ૫૭, ૫૮માં ચાર યુગોનું વર્ણન અને
 યુગધર્મોનું કથન છે અને ૫૯મા અધ્યાયમાં બીજા પરચુરણ વિષયો
 અને ઋષિ વર્ણન સાથે અધ્યાયને અન્તે વાડાદિત્ય તીર્થનું વર્ણન
 છે. કોઈ વાચક જ્ઞાનિના પંડિતે ઉમેરેલા આ ૨૪ શ્લોકો આનન્દાશ્રમ
 પાસેની પાચમાની ત્રણ પ્રતોમાં નહોતા. ૬૦મા અધ્યાયમાં વેદો
 અને તેની શાખાઓનું વર્ણન, ૬૧મામાં પ્રજાપતિ વંશાનુકીર્તન,
 ૬૨મામાં પૃથિવીદોહન, ૬૩મામાં પૃથુવંશનું વર્ણન, ૬૪મામાં વૈવસ્વત
 સર્ગવર્ણન, ૬૫મામાં પ્રજાપતિના વંશનું વર્ણન, ૬૬, ૬૭, ૬૮ અને
 ૬૯માં કૃત્યપીય પ્રજા સર્ગવર્ણન, ૭૦મામાં ઋષિવંશ વર્ણન, ૭૧થી
 ૭૯મા શ્રાદ્ધ વિસ્તાર, ૮૦મા દાનશ્લેષ, ૮૧, ૮૨, ૮૩માં શ્રાદ્ધવિષય
 જ ચાલુ, ૮૪માં વરણવંશવર્ણન અને વૈવસ્વત મનુની ઉત્પત્તિ, ૮૫માં
 મનુવંશનું વર્ણન, ૮૬માં સગીન વિવરણ, ૮૭મા ગીન અને અન્નકારનો
 નિર્દેશ, ૮૮, ૮૯, ૯૦માં મનુવંશ વર્ણન ચાલુ, ૯૦થી ૯૩મા ચંદ્રવંશ

વર્ણન, ૯૪માં કાર્ત્તવીર્ય અર્જુનની ઉત્પત્તિ, ૯૫માં લ્યામય યુદ્ધાન્ત, ૯૬, ૯૭માં યદુવંશ વર્ણન, ૯૮, ૯૯માં પુર્વમુ વગેરેના વંશોનું વર્ણન, ૧૦૦માં ભવિષ્ય મનુષ્યો અને પ્રજાયકમ વર્ણન, ૧૦૧માં જૂયાક વગેરે માન શોકની વ્યવસ્થાનું વર્ણન, ૧૦૨માં પ્રતિસર્ગ વર્ણન અને ૧૦૩મા અધ્યાયમાં આ પુરાણનો ઉપસંદાર. એકમો ચોથો અધ્યાય માત્ર કલકતાની છાપેલી પ્રતમાં ૪૮ દનો અને ૧૦૫થી ૧૧૨ સુધીના તથા માદાત્મ્યના અધ્યાયો કલકતાની છાપેલી પ્રતમાં અને બીજા એક પ્રતમાં ગુટિન દના. બાકીની ત્રણ પ્રતોમા ન દના. કુંકામાં ૧૦૩ પાટીના અધ્યાયો છેક પાછળથી ઉમેરાયેલા છે. ૧૦૪થા અધ્યાયમાં ગોશોકની અને રાધાવિદ્યાસરગિક કૃષ્ણની, તથા શાંકર વેદાંતની વાતો તમે તેમ બેગવી છે. આ આદ્યન સૈવપુરાણ સાથે ત અંધબેસતી વાતો દસમઃ અગીઆરમા સનક પત્રી ઉમેરવામા આવી હોવાનો સંભવ છે.

ઉપર કુંકામાં વાયુપુરાણની અનુક્રમણિકા આપી છે. માત્ર આવી અનુક્રમણિકાથી કશો બેઠા ન ચાય, પણ સામાન્ય રીતે જૂનાં પુરાણમાં કયા વિષયો હોય છે એનો કદાચ થોડો ખ્યાલ આવે, કાલનાં પુરાણોમા જૂના અંશ નરીકે આ વિષયો અને બાકી બીજા તથા વિષયો હોય છે.

વાયુપુરાણની ઉપરની અનુક્રમણિકાનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ૮૪ થી ૧૦૦ મા અધ્યાય સુધીના ૧૬ અધ્યાયોમાં પુરાણના લક્ષણમાં કદેશ (માનવ) વંશો, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત ત્રણે વિષયો મુલ્ય મળે છે, બીજા થોડા અધ્યાયોમાં કાષ્ઠિ, અગ્નિ, અને પિતૃ-વંશોનું વર્ણન છે. આદ્યમા અધ્યાયોમાં સર્ગવર્ણન છે. ૧૦૧ અને ૧૦૨માં વર્ણન પુરાણના લક્ષણમા આવતું નથી, પણ બીજી ઉત્પત્તિના વર્ણનનું આવશ્યક અંગ હોય પુરાણમાં જૂના થોડામાં ૪૮ દાખલ થયું હશે. આજનો વિષય પિતૃવંશને અંગે દાખલ થયો છે. અને શૈવ વાતો આ પુરાણ શૈવ ગણાતાં દાખલ થયેલ છે.

દવે વાંયુપુરાણનાં સમયનો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે વાયુપુરાણની ત્રણ કે ચાર આવૃત્તિ થઈ છે. પ્રાચીનતમ આવૃત્તિમાં કદાચ શૈવ અધ્યાયો, ગીતાસંકારનો અધ્યાય, વગેરે અંશો નહિ હોય. અને કલિવંશ વર્ણનમાં પણ ઉમેરા થતા ગયા છે એમ માનીએ તો વાયુપુરાણનો ઉપર કહેલા અને એવા બીજા અંશો વગરનો ભાગ ઈ. મ. એકસોની આસપાસમાં રચાયો હોવાનો સંભવ લાગે છે. કારણકે શકરાચાર્ય, બાણ, કાલિદાસ અને અશ્વધોપના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમાં મળે છે. આ વાયુપુરાણની પહેલી આવૃત્તિ. પછી ઈ. મ. ચોથા શતકના આરંભમાં કલિવંશ વર્ણનવાળો ભાગ, અને કદાચ શૈવ અંશો, ગ્રાહ વિષયના અધ્યાયો, વગેરે ભાગો ઉમેરાયા લાગે છે. આ બીજી આવૃત્તિ. બીજી આવૃત્તિ વખતે આખા પુરાણનો કદાચ પ્રતિસંસ્કાર-સુધારો વધારો થયો હશે. પછી ખાસ ન ગણવા જેવા ઉમેરા થયા હશે, પણ સમગ્ર રીતે ગ્રન્થનો મોટો ભાગ અરપૃષ્ટ રહ્યો છે. માત્ર પુરાણ રચનાની જરૂરીના કાળમાં-૧૦ મા ૧૧ મા શતકમાં, કે તે પછી વાકાદિત્ય માદાત્મ્ય, ગયા માદાત્મ્ય, પુરાણાનુક્રમશિક્ષા, વગેરે પ્રલેખો ઉમેરાયા છે, જે અત્યારે બધી પ્રતોમાં મળતા પેણુ નથી. મતલબ કે ઉમેરા થયા પહેલાં વાયુપુરાણની પ્રતો પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. હુંકામાં વાયુપુરાણની પહેલી આવૃત્તિ પહેલાં બીજા શતકમાં અને બીજી પ્રતિ સંસ્કૃત શૈવ આવૃત્તિ ઈ. સ. ચોથા શતકમાં પ્રગટ થઈ લાગે છે. એ બીજી આવૃત્તિ જ અત્યારે મળે છે.

વાયુપુરાણ અને જ્યાંકાં પુરાણ લગભગ એક છે અને જ્યાંકાં પુરાણની પ્રત ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં જનવામાં ગયેલી છે એમ કહેવાય છે. જનવાવાળા પ્રતમાં ભવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન નથી, (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૩) એમ કહે છે. પણ આ જનવાની કોણે જોઈ છે વગેરે માદિતી ન મળે ત્યાં સુધી એ ઉપર જોરો મો ન રખાય. પણ જ. પુરાણ સાથે આગળ સરખામણી કરી છે એ જોવાથી ઉપર જે પૃથક્કરણ કર્યું તે સંબવિત જણાશે.

ઉપર કહ્યું તેમ વાયુપુરાણ અત્યારની વિવેચક દૃષ્ટિએ સૌથી જૂનું અને પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે પણ પૌરાણિકાની દૃષ્ટિએ એ પુરાણની કિંમત જૂના કાળમાં ધારી ઝોઘી દગે. વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૃર્મ, વરાહ, ભાગવત, અઘડૈવર્ન, શિંગ અને રૂદ્રની પુરાણાનુક્રમણિકામાં વાયુ પુરાણ નામ જ નથી, માત્ર મત્સ્ય, નારદ, વાયુ પોતે અને દેવી ભાગવતમાં વાયુપુરાણ નામ છે. અલગત શેવપુરાણનો અર્થ પ્રચલિત શિવપુરાણ નહિ પણ વાયુપુરાણ એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. અને દેવામાહાત્મ્યમાં સ્પષ્ટ વચન છે કે “ચોથું વાયુએ કહેલ છે મારે વાયવીય અને શિવભક્તિયુક્ત હોવાથી શેવ નામથી પણ ઓળખાય છે:—”

चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमिति स्मृतम् ।

शिवभक्तिसमायोगात् । शैवं तच्चापराख्यया ॥

પણ મત્સ્યની, નારદની તથા દેવા માહાત્મ્યની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બે ભાગ અને ૨૪ હજાર શ્લોક હોવાનું કહ્યું છે. અને નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં વાયુપુરાણના બે ભાગોના વિષયો વિસ્તારથી જનાવ્યા છે. પણ ઉપસન્ધ વાયુમાં ૨૪ હજાર શ્લોકો મળતા નથી, માત્ર બાર હજાર શ્લોકો મળે છે. પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એવા બે ભાગ પણ નથી. પરંતુ આ અનુક્રમણિકાઓ પાછળથી રચાયેલ છે અને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નથી. નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં દેવા માહાત્મ્ય ઉત્તરાર્ધમાં અને ગયા માહાત્મ્ય તથા શિવમાહાત્મ્ય પૂર્વાર્ધમાં છે એમ કહ્યું છે. પણ ગયામાહાત્મ્ય અને દેવામાહાત્મ્ય છુદ્દા અન્યરૂપે જ દાલ મળે છે અને શિવમાહાત્મ્ય જે થોડું વાયુપુરાણમાં છે તે પણ મૂળ વાયુપુરાણમાં પાછળથી ઉમેરાયેલ છે, મત્સ્યજ કે પુરાણાનુક્રમણિકાઓ ઉપર આધાર રાખી પુરાણ વિષે મત ન આંધનાં પુરાણોને પોતાને વેદને મત આંધવો એ જ ચોગ્ય છે. અને પુરાણોનું પોતાનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં વાયુપુરાણ અત્યારે જે મળે છે તે લગભગ સંપૂર્ણ જ લાગે છે, હિસ્ટું

એમાં કાળે કાળે ઉમેરા થયા છે. અને રેવા માદાત્મ્ય જેવાં માદાત્મ્યોમાંનાં કોઈ દશમા અગીયારમા શનકથી પ્રાચીન નથી જણાતાં. અને રેવા માદાત્મ્ય અને ગયા માદાત્મ્ય રચાયા પછી વાયુ પુરાણની નારદ પુરાણોક્ત અનુક્રમણિકા રચાઈ છે. કદાચ એ અનુક્રમણિકાને અનુસરતું આખું વાયુપુરાણ તૈયાર થયું હશે પણ તે ખરું નથી અને આ પ્રાચીન પુરાણ જળવાઈ રહ્યું છે.

હરિવંશ

હરિવંશ મહાભારતનું ખિન્ન પર્વ ગણાય છે, પણ વસ્તુતઃ એ એક જાતનું પુરાણ જ છે. એ પોતે પોતાને પુરાણ કહે છે. મુખ્યમાં ઈ. સ. ૧૮૬૫મા નીલકંઠની રીકા સાથે છપાયેલ હરિવંશમાં ત્રણ પર્વો છે અને ૧૬ હજાર શ્લોકો છે, પણ મહાભારતના આદિ પર્વની કેટલીક પ્રતોમાં પર્વસંગ્રહાધ્યાયમા સ્થિતેષુ હરિવંશં ચ સવિધ્ય ચ પ્રકીર્તિતં એ રીતે એ પર્વો (જુઓ મહાભારતની ભાગરકર ઇન્ડીટયુટની વિવેચિત આવૃત્તિ) કહેલાં છે. હરિવંશના પહેલા હરિવંશ પર્વમાં પુરાણના સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર અને વંશાનુચરિત એટલા વિષયો છે. ખીજામાં વિષ્ણુએ અવતાર લીધે ત્યાંથી કૃષ્ણચરિત્રનું વર્ણન છે અને ત્રીજા ભવિષ્ય પર્વમાં મહાભારત પૂરું થયું તે પછીના જનાવો ભવિષ્ય નામથી કહેવાનું શરૂ કર્યું છે, પણ મોટે ભાગે મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ગમે તેમ સંગ્રહ કર્યો છે, જેમા વરાહ અને વામન અવતારની કથાઓ ઘણો ભાગ રોકે છે.

હરિવંશને ખીજાં પુરાણો સાથે સરખાવતાં તથા એની ભાષા વગેરેનો વિચાર કરતાં એનું પહેલું પર્વ સૌથી જૂનું લાગે છે. એનો વિષય પણ શુદ્ધ પૌરાણિક વિષય છે. ખીજાં પર્વ તે પછીનું પણ આજુ અને વિષ્ણુપુરાણ કરતાં જૂનું છે અને ત્રીજાં સર્વથી પાછળનું છે. પહેલું પર્વ મુખ્યત્વે વાયુ, બ્રહ્માંડના પાદને અનુસરે છે, પણ કેટલીક વાર મત્સ્યવાળા વચનો પણ હરિવંશમાં મળે છે. વળી વાયુમોક્ત (દ. ૧૭. ૧૩) એમ શબ્દ હરિવંશ વાપરે છે: એ

જેતાં હરિવંશનું પહેલું પર્વ પણ વાયુ પછીનું, તેની મુધારેલી આશ્ચર્ય
જેવું છે. અહીં વાયુ અને હરિવંશ પર્વના થોડા અધ્યાયોની ગુણના
કરી છે. પુરુષવા અને ઉર્વશીની કથાના વાયુ અ. ૯૧ અને હરિવંશ
અ. ૨૬ના લગભગ ૪૫ શ્લોકો કવચિત્ પાડાંતર ખાદ કરતાં એક
જ છે. પછી વાયુ અ. ૯૨ માં શ્લો. ૨ થી ૭૪ સુધી ધન્વ-
ન્તરિના જન્મની તથા વારાણ્ણસીના નાશની કથા છે. પણ વાયુમાં
પહેલા ૧૧ શ્લોકમાં અને ૭૫ થી આગળ ૯૯ સુધી રજની કથા
આવે છે તે ભાગ અને હરિવંશ અ. ૨૮ શ્લો. ૧ થી શ્લો. ૩૭
એક જ છે, તથા હરિવંશ અ. ૨૯ ના શ્લો. ૬ થી ૮૩ શ્લોકો
અને વાયુના ઉપર કહેલા અ. ૯૨ ના શ્લો. ૨ થી ૭૪ એક જ
છે. માત્ર ક્યાક શબ્દ ફેર મળે છે.

હરિવંશના ત્રીશમી અધ્યાયમાં વાયુના અ. ૯૩ ના શ્લો. ૧૨
થી ૧૦૧ સુધીનો સાર આપ્યો છે, પણ હરિવંશના ૪૯ શ્લોકોમાના
ધણા વાયુમાંથી એમને એમ છે. તેમાં યજ્ઞાતિની ગાથા રૂપે વાયુએ
તથા હરિવંશે ઉતારેલા વાયુ અ. ૯૩, શ્લો. ૯૪ થી ૧૦૧ સુધીના
શ્લોકો એક જ છે અને તે મનુસ્મૃતિ વજ્રેમાં પણ મળે છે.

હરિવંશ અ. ૨૭માં વિશ્વામિત્રની કથા છે તેજ પાછી અઃ
ઉરમાં છે. કેટલાક શ્લોકો એના એજ છે. પછી અ. ૩૩માં પુરુ,
અનુ, દ્યુના વંશે કહ્યા છે અને ૩૪મામાં યદુવંશ કહ્યો છે. વાકુ
પુ. મા અ. ૯૪ થી ૯૮ સુધી યદુવંશ કહ્યો છે અને પછી અ. ૯૯ માં
પુરુ, પુર્વમુ, અનુ અને દ્યુના વંશે કહ્યા છે.

હરિવંશ અ. ૩૩ અને વાયુ અ. ૯૪ના શ્લોકો પાડાંતર ન
ગણીએ તો એક જ છે. હરિવંશ અ. ૩૩નો છેલ્લો શ્લોક વાયુ અ.
૯૫નો શ્લો. ૧૪મો છે. પણ હરિવંશમાં વાયુ પુ. અ. ૯૫ શ્લો.
૧૬ થી ૪૮ સુધીનો યદુવંશનો ભાગ નથી જ અને પછી
વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના શ્લો. ૧૭ થી હરિવંશનો અ. ૩૪ મો
શરૂ થાય છે. માત્ર ગાંધારી અને માત્રો બે વૃષ્ણની સ્ત્રી હતી

એમ વાયુમાં છે અને, કોપ્પની ત્રી દત્તી એમ દરિવંશમાં છે. દરિ-
વંશમાં ગરુડ થઈ છે. વિષ્ણુપુરાણવાયુને બરાબર અનુસરે છે. પણ
વાયુ. પુ. અ. ૯૬ ના શ્લો. ૧૮ થી જે વંશાવળી છે તે દરિવંશમાં
નથી. આ અધ્યાયમાં વાયુમાં સ્યમન્તકમણિની કથા છે તે પણ
દરિવંશમાં નથી. પણ વાયુ પુ. અ. ૯૬ શ્લો. ૧૦૧ થી શ્વેદની
વંશાવળીના શ્લોકો શરૂ થાય છે. તે દરિવંશમાં અ. ૩૪ ના ત્રીજા શ્લોકથી
આગળ મળે છે. પણ આ ચક્રવંશનું જે દરિવંશ કરનાં વધારે વિસ્તા-
રથી વાયુમાં વર્ણન છે. દરિવંશમાં વચલાં ઘણાં નામો નથી. ઉલ્લુકું
દરિવંશમાં અ. ૩૫ માં દાસ્યવનના જન્મની કથા તથા એના
ભયથી દારકા જવું પડ્યાની વાત છે. પણ આ બાબતમાં દરિવંશની
ખુબી જ ન્યારી છે. દરિવંશ અ. ૩૬ માં શરૂવાતથી, કોપ્પનો વંશ
ફરી અક્ષરશઃ વાયુના શબ્દોમાં (જુઓ વાયુ. અ. ૯૫ શ્લો. ૧૪
થી આગળ) શરૂ થાય છે. પછી દરિવંશ અ. ૩૭ ના પહેલા ૧૬
શ્લોકો વાયુ પુ. અ. ૯૬ ના પહેલા ૧૬ શ્લોકોને અનુસરે છે. વળી
દરિવંશ અ. ૩૮ ના શ્લો. ૧૦-૧૧ માં અ. ૩૪ ના પહેલા શ્લોકની
પુનરુક્તિ કરી પછી વાયુને અનુસરતી પ્રસેનની વાત શરૂ થાય
છે અને પ્રસેનની વાતમાંથી સ્યમન્તકમણિની કથા કહે છે. પણ
અહીં જોડાણો કરીને પ્રસેને દારકામાં સમુદ્ર પાસેથી મણિ મેળવ્યો
એમ કહ્યું છે.—

પ્રસેનો દારવ્યાં તુ નિવસંત્યાં મહામણિન્ ।

દિવ્યં સ્યમન્તકં નામ સમુદ્રાદુપલ્લવવાન્ ॥

દરિવંશ. અ. ૩૮ શ્લો. ૧૩, ૧૪

પણ પછીના શ્લોકો વાયુને અનુસરતા છે અને તેમાં સ્યે
મણિ આપ્યો એમ કહ્યું છે. આ કથાના વાયુના શબ્દોને દરિવંશ
સાથે સરખાવતા દરિવંશની કથા વાયુ કરનાં પાછળથી લખાયેલી
જોખ્ખી દેખાય છે. વાયુમાં પ્રસેનનો ભાઈ સદૃશ તોયકૂલાદયઃ

સ્મર્યું ઉપસ્થાનું યયૌં રયિમ્ એમ શબ્દો છે. દરિવંશમાં દારકા સમુદ્ર પાસે અને અદિષ્ઠકૂલમુપસ્મર્યું એમ ફેરફાર છે. વળી ધડીકમાં પ્રસેને મણિ મેળવ્યો એમ કહે છે; વળી એના ભાઈ સનાહતે મેળવ્યો એમ કહે છે, દરિવંશના પાકનું દેહાણું નથી.

વાયુમાંથી દરિવંશે અર્થ શન્ય ઉતારા કર્યા છે.—

ऊनपोडपवपांश्च प्रजास्यन्ति नराःसदा ।

એ રીતે વાયુના અ. ૫૮ના શ્લોકનું અર્થ વગરનું પાકાંતર દરિવંશ પર્વ. ૨ અ. ૨ શ્લો. ૧૧ માં છે.

વાયુ અ. ૯૬ના શ્લો. ૧૭, ૧૮થી તે પ્રલો. ૯૮ સુધી ને દરિવંશ અ. ૩૮ના શ્લો. ૧૦, ૧૧થી અ. ૩૯ના અન્ન સુધીને ભાગ અનુસરે છે. કવચિત્ પાકાંતરો તો મળે ૯૮. દરિવંશ અ. ૪૦ માં વિષ્ણુના અવતારો વિશે પ્રશ્ન છે. આદ્યલમાં વરાહ અવતાર વિશે પ્રશ્ન કર્યો છે (જુઓ અ. ૪૦ પ્રલો. ૩, ૪, ૫,) છતાં જડા શ્લોકથી સામાન્ય રીતે કૃષ્ણના કર્મો અને પ્રાદુર્ભાવો વિશે પ્રશ્ન આવે છે, એટલુંજ ૯૮ નહિ પણ વાયુ અ. ૯૭ પ્રલો. ૬૪થી પ્રલો. ૬૨ સુધીને દરિવંશ અ. ૪૦ ના જડા શ્લોકથી છેવટ સુધીના શ્લોકો લગલગ શબ્દશઃ અનુસરે છે અને રસમાંથી શોષિત થાય છે. વગેરે મુચ્યુતમાંથી વાયુએ લીધેલી વાતો એજ કર્મમાં આવે છે. દરિવંશ અ. ૪૧મા વિષ્ણુના અવતારો વાયુ કરના વિસ્તારથી કલા છે. પણ નારસિંહ અવતારમાં બ્રહ્માએ દ્વિરપ્પકશિપુને વરદાન આપ્યાની વાત છે પણ પ્રહ્લાદની લક્ષ્મીની વાત નથી, જે વિષ્ણુ-પુરાણમાં છે. ૪૧ મા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના અવતારો ગણાવતાં ૯૮ પૌંકર (મધુકૈટભને મારનાર), વારાહ, નારસિંહ, વામન, દત્તાત્રેય, જમદગ્ન્ય, રામ દાશરથી, કૃષ્ણ, વ્યાસ, કલ્કી એટલા ગણાવ્યા છે. પણ આ અધ્યાયમાં જે પ્રલો. ૫૭થી ૬૦ કૃષ્ણનાં કર્મના શ્લોકો વાયુમાંથી (અ. ૯૮ પ્રલો. ૧૦૦થી ૧૦૩) શબ્દશઃ ઉતારેલા છે અને

એ શ્લોકોનો પાઠ વાયુનો વધારે શુદ્ધ છે. યજ્ઞ ફંસે એ રીતે વાયુમાં ફંસનું નામ છે. દરિયંશમાંથી ફંસનું નામ ઉઠી ગયું છે.

દરિયંશના બીજાપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર સગંગ આપેલું હોવા છતાં ખેલાપર્વમાં કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણનમાં વાયુના જ શ્લોકો મળે છે, એ જોતાં દરિયંશે ખેલાપર્વમાં કોઈ પુરાણમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વધારે વિગતવાર સરખામણીની જરૂર નથી.

દરિયંશમાં ભવિષ્ય વર્ણનમાં બ્રાહ્મણ રાગ સેનાની કલિયુગમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે એવું વચન છે. આ વચન શુંગપુષ્પમિત્રને લાગુ પડે છે આ ભવિષ્ય કુદાન સમયની શરૂઆતનું છે એમ શ્રી કાર્શીપ્રસાદ જયસ્વાલ કહે છે (જુઓ J. B. & C. Research Society, March 1928) બીજી તરફથી દરિયંશના એ શ્લોકો અશ્વધોષે-વજ્રમુચીમાં ઉતાર્યા છે, (જુઓ કીથ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૧૯૨૮, પા. ૫૬).

બ્રહ્માંડ પુરાણ-વિસ્સન સાહેબને બ્રહ્માંડ પુરાણના પૂર્વાર્ધની જે પ્રત મળેલી તે વાયુના જ પાઠાંતર જેવી હતી અને એ ઉપરથી વિસ્સન સાહેબનો તથા બીજા પુરાણજોનો એવો મત થયો છે કે હાલનાં વાયુ અને બ્રહ્માંડ એક જ છે, ફક્ત નામ જુદાં છે. એટલે બ્રહ્માંડ નામનું કોઈ જુદું પુરાણ જૂના કાળમાં હશે તો એ હુમ થયું છે. અને પાર્નિટર પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકા, પાછળની-લગભગ બધાં પુરાણો રચાયા પછી રચાઈ છે અને પુરાણોમાં દાખલ થઈ છે એમ કહી શકે છે છતાં એનો જ આધાર લઈ વાયુ અને બ્રહ્માંડ જે નામમાં વધારે જૂનું અને જાણીતું નામ બ્રહ્માંડ છે મારે હાલનું વાયુ પુરાણ એ ખરી રીતે બ્રહ્માંડ પુરાણ જ છે, એમ કહે છે. (જુઓ A. I. H. T. p. 78)

ઘણાં ખરાં પુરાણોની પુરાણાનુક્રમણિકામાં બ્રહ્માંડને ગણેલ છે અને વાયુને નથી ગણેલું. માત્ર વાયુ અને ગરુડમાં જેય નામ મળે છે. છતાં બાણના ઉલ્લેખો જોતાં જૂના કાળમાં વાયુ વધારે પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ.

વળી નારદપુરાણોક્ત જ્ઞાનાંડની અનુક્રમણિકા આનંદાશ્રમ સીરી-
 ઝમાં ઉપાયેક વાયુ પુરાણનું વર્ણન હોય એવી છે. બીજી તરફથી
 મત્સ્ય, નારદ અને દેવી ભાગવતની પુરાણાનુક્રમણિકામાં જે રથાને
 વાયુ પુરાણ નામ છે તે રથાને વિષ્ણુ, પદ્મ, માર્કંડેય, કૂર્મ, વરાહ,
 ભાગવત, જ્ઞાનયૈર્વર્ન, જિગ્મ અને રક્ષ્મની પુરાણાનુક્રમણિકામાં શંખ
 પુરાણ નામ છે. આ શંખ પુરાણ એટલે પ્રચલિત શિવપુરાણ નર્મિ
 (શિવપુરાણ તે ઉપપુરાણમાં ગણાય છે) પણ પ્રચલિત વાયુપુરાણ
 એમ કહેવાઈને મન છે. પણ પં. ત્વાકાપ્રસાદના મન પ્રમાણે
 પ્રચલિત શિવપુરાણની વાયુ સંદિતા એ જ મત્સ્યોક્ત વાયુપુરાણ
 અને પ્રચલિત વાયુપુરાણ એ જ જ્ઞાનાંડ પુરાણ. કારણ કે શ્રીધર-
 સ્વામીએ ભાગવતની રીકામાં સચા ય વાચ્યયોગે કહીને ઉતારેલ
 એક સ્લોક વાયુમા નથી મળતો પણ શિવ પુરાણની વાયુ સંદિતામાં
 મળે છે. (હુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૬૨, ૧૬૩). પણ આ
 દલીલમા બહુ ભેદ નથી કારણ કે શ્રીધર સ્વામીના વખતમાં શિવ
 પુરાણાંતર્ગત વાયુસંદિતા સ્વાર્થ ગઈ હોય અને તેજ શ્રીધર સ્વામીને
 ઉદ્દિષ્ટ હોય એ સંભવિત છે. વળી શ્રી. કાળે શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસદસ
 નામ અને સનત્સુગતીય ભાષ્યમાં જ્ઞાનાંડ પુરાણાંતર્ગત કાવચેય ગીતા-
 માંથી ઉતારો કર્યો છે અને પ્રચલિત વાયુ પુરાણમાં કાવચેય ગીતા
 નથી માટે કાવચેય ગીતાવાળું જ્ઞાનાંડ પુરાણ હુમ થઈ ગયું છે અને
 પ્રચલિત વાયુપુરાણ વાયુપુરાણ જ છે એમ કહે છે (એજન પા.
 ૧૬૪). પણ શંકરાચાર્યનાં આ કહેવાતા ભાષ્યો શારીરકભાષ્યકાર
 શંકરાચાર્યનાં હોવા વિષે શંકા છે. શંકરાચાર્યે એમનાં પ્રસિદ્ધ ઉપ-
 નિપદ્ ભાષ્યોમાં, ગીતા ભાષ્યમાં કે જ્ઞાનસૂત્ર ભાષ્યમાં કોઈ પુરાણનો
 નામથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી માટે કાવચેય ગીતા ઉપર આધાર રાખવો
 એ ખોટું છે, અને લલિતોષાખ્યાન પેઠે કાવચેય ગીતા પણ જ્ઞાનાંડ
 પુરાણની કોઈ પોથીમા મળી આવે એ અસંભવિત નથી.

આ ગોટાળાનો ઉવટનો ખુલાસો અત્યારે થઈ શકે એમ લાગતું

નથી. જુદાં જુદાં પુરાણોની વિવિધ દાથપ્રતોનો વિવેચક દૃષ્ટિથી વિશાળ અભ્યાસ થયા પહેલાં કાંઈ ન કહી શકાય. અત્યંતે તે આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ વાયુપુરાણ અને વેંકટેશ્વર પ્રેમમાં છપાયેલ અક્ષાંડપુરાણની ટુંકી સરખામણી કરી નેહએ.

બેય પુરાણો વાયુપ્રોક્ટન છે. અને જો કે અક્ષાંડ પુરાણમાં પૂર્વ ભાગ, મધ્ય ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા વિભાગો છપાયેલ અનુક્રમણિકામાં પાડેલા છે પણ ખરી રીતે વાયુ અને અક્ષાંડ બેયમાં પ્રક્રિયા, અનુયોગ, ઉપોદ્ધાન અને ઉપસંહાર એ રીતે ચાર ભાગો જ મૂળનાં વચનોમાં દેખાય છે વળી પ્રશ્ન કતો તરીકે શાંશપાયન, શંયુ વગેરે એના એ જ છે. આખા ગ્રન્થનો વસ્તુ વર્ણનનો ક્રમ પણ એક જ છે. પણ બેય પુરાણોના અધ્યાયમા સરખા શ્લોકો છે એવું નથી. કોઈ અધ્યાયમા વાયુપુરાણમા વધારે શ્લોકો મળે છે, તેા કોઈ અધ્યાયમાં અક્ષાંડમાં વધારે શ્લોકો મળે છે. કર્ત્તવ્ય વાયુમાં ૫૮૧ ગયેલા દેખાતા શ્લોકો અક્ષાંડમા મળ્યા આવે છે. ભવિષ્ય રાજવંશ વર્ણન વિષે પાર્શ્વટર કહે છે કે 'વાયુ અને અક્ષાંડનો પાંદ બધાં પુરાણોમાં ઉત્તમ છે, બેયનો ઘણો ભાગ સખ્દશઃ એક છે. પણ અક્ષાંડનો પાંદ વચ્ચે તુટે છે અને વેંકટેશ્વરમાં એ પુરાણ કાળગ્રામ્ય વગર છપાયેલ છે છતાં વાયુનો પાંદ મેળવવા માટે ઉપયોગી છે."

વાયુપુરાણમાં ગયા માહાત્મ્ય શિવાય ૧૦૪ અધ્યાયો છે, બ્યારે અક્ષાંડપુરાણમાં ૧૧૬ અધ્યાયો છે. પણ વધારે વિગતવાર સરખામણી કરીએ તેા વાયુના પહેલા બે અને અક્ષાંડના પહેલા બે એક છે. વાયુનો ત્રીજો અધ્યાય શૈવ હોવાથી અક્ષાંડમાં નથી. વાયુનો ૪થો એ અક્ષાંડનો ત્રીજો જોડે વાયુના ઘણા શ્લોકો અક્ષાંડમાં નથી. વાયુના ૫થી-૧૦ અધ્યાયો અને અક્ષાંડના ૪થી ૯ એક છે. જોકે વાયુના છઠા અધ્યાયના શ્લોકો કરતાં અ. ના ૫મામાં શ્લોકોની સંખ્યા વધારે છે. વાયુ અ. ૮નાં શ્લો. ૩૨થી ૩૪ જે સંકરાચાર્યે ટાકેલ છે તે અક્ષાંડના ૭મા અધ્યાયમા હોવા નેહએ ત્યાં નથી.

વાયુના હેમા અધ્યાયના ૧૨૨ શ્લોકોના જ્ઞાતાંડ અ. ૮માં ૬૬ શ્લોકો જ છે.

વાયુના અ. ૧૧થી અ. ૨૬ ખાસ શેવ છે અને જ્ઞાતાંડમાં નથી. પછી વાયુનો અ. ૨૭થી ૩૦ અને જ. ના અ. ૧૦થી ૧૩ એક છે. પછી વાયુના ૩૧, ૩૨ અધ્યાયો જ. માં નથી. વાયુના ૩૩, ૩૪ અને જ. ના ૧૪, ૧૫ એક છે. પછીના વાયુના દસ અધ્યાયો જ. માં નથી. પછી વાયુ અ. ૪૫થી ૫૫-જ. અ. ૧૬થી-૨૬; આમાં પણ વાયુનો અ. ૪૮ જ. માં નથી અને વાયુના અ. ૫૦ ની પાંત જ. ના અ. ૨૦, ૨૧ જે અધ્યાયોમાં છે. પછી જ. અ. ૨૭ ખાસ શેવ છે અને વાયુમાં નથી. પછી વાયુના અ. ૫૬ થી ૬૪ અને જ. અ. ૨૮ થી અ. ૩૮ એક છે. જે કે વાયુ અ. ૬૦ માં જે વાગદિત્ય સંબંધી શ્લોકો છે તે જ્ઞાતાંડના ૩૪ મા અધ્યાયમાં નથી. અહીં જ. નો પૂર્વ ભાગ પૂરો થાય છે. પછી વાયુના ૬૫ થી ૮૩ મુખીના અધ્યાયો અને જ. ના ઉત્તર ભાગના પહેલા વીસ અધ્યાયો છે. તેમાં વાયુ પુરાણ અ. ૬૭ ના તથા અ. ૮૩ ના જ. પુરાણે ૧૭મે અધ્યાયો કર્યો છે અને અ. ૭૨, ૭૩ તથા ૭૪, ૭૫ એ ૧૭મેના એક એક (ક્રમશઃ ૧૦, ૧૧) કરેલ છે. પછી જ. પુ. માં અ. ૨૧ થી ૫૮ મુખીના અધ્યાયોમાં સહસ્રાલ્પન અને પરશુરામનું વિસ્તારથી આખ્યાન છે. આ ૩૮ અધ્યાયો વાયુમાં નથી જ. વળી આ ભાગમાં ગોપીઓની તથા ઉદવની ભક્તિની સ્તુતિ છે (જુઓ જ. પુ. ઉ. અ. ૩૪) અને રાધાનું નામ પણ છે (જુઓ અ. ૩૬) એટલે આ આખો ઉમેરો ભાગવત પછીનો તથા રાધાની પ્રસિદ્ધિ પછીનો એટલે દશમા સતક પછીનો ભાગ છે. પછી વાયુ અ. ૮૪ થી ૧૦૩ મુખીના અધ્યાયો અને જ્ઞાતાંડના અ. ૫૬ થી ૭૪ મુખીનાં તથા પછીના ઉપસંહાર પાઠના ૩ એક જ છે.

ઉપર બોર સંસ્થાન પાસેથી મળેલી જ. પુ. ની હસ્ત પ્રતમા

લલિતોપાખ્યાન અને નાસિકેતોપાખ્યાન હતાં પણ એ આખ્યાનો
બીજી પ્રતોમાં ન હોવાથી વેંકટેશ્વરે જુદા જ જાણેલાં છે.

આટલી સરખામણીથી ૨૫૪ દેખાય છે કે અત્યારે વાયુનો
મેટો ભાગ અને બ્રહ્માંડનો અસલ ભાગ એક જ છે. અલગત પાઠ
ફેર છે, વચ્ચે અધ્યાયો હુટે છે, શ્લોકો પણ વધુ થઈ છે અને
બેયમાં પાછળથી થયેલા જુદા ઉમેરા છે. વળી એકદર બ્રહ્માંડની
રચના વાયુ કરતાં અર્વાચીન લાગે છે છતાં બેયને સ્વતંત્ર ગણવા
જોટલી વિશેષતા નથી દેખાતી. એટલે સંભવ એવા લાગે છે કે
દેવા માહાત્મ્ય વગેરે જે વખતે લખાયાં તે વખતે પુરાણોનું એક
મહાન સંસ્કરણ થયું અને એ સંસ્કરણ કરનારાઓએ વાયુ પુરાણને
શૈવ ગણવાની જૂની પ્રથાનો આધાર લઈ શિવ માહાત્મ્ય, ગયા
માહાત્મ્ય અને દેવા માહાત્મ્યવાળું ખાસ શૈવ વાસુ પુરાણ તૈયાર કર્યું
કારણ કે હાલના વાયુ પુરાણના શૈવ ભાગોથી આ સંસ્કર્તાઓને
સંતોષ ન થયો. એ વખતમાં શૈવ સાહિત્ય પણ પ્રુષ્ઠળ ઉત્પન્ન થયું
હતું. અને જૂના વાયુ પુરાણમાં વંશાદિ એવા પ્રાચીન અંશો હતા
કે એને ફેંકી ન દઈ શકાય એટલે તેને બ્રહ્માંડ નામ આપી પુરા-
ણોમાં રાખ્યું. પણ આ નવું વાયુ પુરાણ જીવંત ન રહ્યું; માત્ર એના
વિષયોનું વર્ણન આ અનુક્રમણિકાઓમાં જળવાઈ રહ્યું અને દેવા
માહાત્મ્ય વગેરે કટકાઓ સ્વતંત્ર રહ્યા. આ રીતે હાલનો વાયુ
બ્રહ્માંડનો ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો હોય એમ મને લાગે છે. એક જ
પુરાણનું જૂનું નામ વાયુ છે અને નવું નામ બ્રહ્માંડ છે. અત્યારે
એક જ પુરાણની બે પ્રતો તરીકે સરખાવવાના તથા એ મૂળ પુરાણનો
મૂળ પાઠ મેળવવાના કાર્યમાં આ બે પુરાણો ઉપયોગી છે. અલગત
વાયુ કરતાં અર્વાચીન કાળમાં બ્રહ્માંડની પ્રત તૈયાર થઈ છે.

મત્સ્યપુરાણ.

મત્સ્યપુરાણ ખાસ જોવા જેવું છે, હાલ જે મત્સ્યપુરાણ મળે
છે તેમાં જૂના નવા અંશોનો સંગ્રહ હોય એમ લાગે છે. વિસ્તર

સાહેબે મત્સ્યપુરાણનું આ સ્વરૂપ બરાબર પકડ્યું હતું. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વગેરે પ્રાચીન પુરાણ લક્ષણને અનુસરતો, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુને મળતો અંશ મત્સ્યપુરાણમાં છે જ, પણ એ ઉપરાંત મતો, દાનો વગેરેના સંગ્રહવાળો અર્વાચીન અંશ પણ છે. મદાભારતમાંથી અને જુદાં જુદાં પુરાણોમાંથી વસ્તુનો જ નહિ પણ શબ્દોનો જે મત્સ્યે સંગ્રહ કર્યો છે, એમ જે વિસ્તૃત સમૂહ જોઈ છે તે સાચું છે.

મત્સ્યોક્ત વંશ વર્ણન પ્રાચીન છે અને તેનો પાઠ વાયુ બ્રહ્માંડના પાઠથી સ્વતંત્ર છે એ પાર્ણિટરે સિદ્ધ કર્યું છે, વળી મત્સ્યપુરાણની કલિરાજ વંશાવળી આન્ધ્ર વંશ આગળ પૂરી થાય છે એ ઉપરથી પાર્ણિટર એને ત્રીજા ચતુકમાં મુકે છે અને એ જ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખી શિરીયમન્દ્ર વિદ્યાર્ણવ પાણિની ઓક્સિસ તરફથી ઉપાયેલા મત્સ્યપુરાણના અગ્રિજ ભાષાંતરના પરિચિટ ૧૦ માં મત્સ્યને ઇ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં ઠરાવે છે. પણ વિદ્વાને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે તેમ આખું મત્સ્યપુરાણ કલિરાજ વંશવર્ણન જેટલું પ્રાચીન નથી.

મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાચીન પુરાણોની એક પરંપરા વાયુ, બ્રહ્માંડ, દરિવંશ, બ્રહ્મ અને વિષ્ણુમાં જળવાઈ રહી છે ત્યારે બીજી પરંપરા મત્સ્ય, પદ્મ વગેરેમાં જળવાઈ રહી છે. વિષ્ણુ વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં ખેલું બ્રહ્મપુરાણ ગણેલું છે. મત્સ્યમાં પોતામાં પણ વિષ્ણુપુરાણ વગેરેને અનુસરતી જ અનુક્રમણિકા છે, પણ વાયુની અનુક્રમણિકામાં ખેલું મત્સ્યનું નામ છે. મત્સ્યના અંગ્રજ ભાષાંતરના સંપાદક મેજર વસુ મત્સ્યને પ્રથમ સ્થાન આપનાર પરંપરાને દક્ષિણાત્મ પરંપરા ગણે છે, એ જમે તેમ હો પણ જૂના કાળમાં વાયુ, જેનું જ સ્થાન મૂળ મત્સ્યનું દશે, એમાં શંકા નથી લાગતી. વાયુ પેઠે મત્સ્યનો જોડે બાણે ઉલ્લેખ નથી કર્યો પણ પલ કાલદાસ કવિનાં કુમારસંલવ અને વિક્રમોર્વશીયનો આધાર મત્સ્યપુરાણમાં સંગ્રહીત કથાઓ હોવાનો સંલવ ખેલાં બતાવ્યો છે.

એ જોતાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વેશ, વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વસ્તુઓ
 મત્સ્યનો ભાગ છે. સ. ત્રીજાં શતક જેટલો જૂનો હોવાનો સંભવ છે જ.
 પણ મત્સ્યપુરાણમાં પાછળથી મહાભારતમાંથી, બીજાં પુરા-
 ણોમાંથી અને તંત્રોમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
 મત્સ્યમાં ૪ ઉપપુરાણો સાથે ૧૮ પુરાણોની સંક્ષિપ્ત લક્ષણોવાળી
 અનુક્રમણિકા આપેલી છે. અપરાદે ઉપપુરાણો શિવાયની એ આખી
 અનુક્રમણિકા ઉતારી છે. એ જોતાં એ અનુક્રમણિકા ખરમા શનક
 પદ્ધતિની હોવી જોઈએ. ઉપપુરાણોવાળા ઉમેરા અપરાદના વખતમાં
 થયો હશે તો એની પાસેની પ્રતમાં નહિ હોય. આ પુરાણાનુક્રમણિકા
 બધાં પુરાણોમાં પાછળથી દાખલ થયેલ છે એ મારો મત એ પદ્ધતિ
 સકારણ દર્શાવ્યો છે, એટલે એને ખાલુ ઉપર રાખીએ તો મત્સ્યમાં
 અન્યત્ર પણ:—

શ્રુત્વેદમૃપયઃ સર્વે સ્કન્દેન કથિતં પુરા ।

મત્સ્ય અ. ૧૮૬ સ્તો. ૭૬.

એ રીતે સ્કન્દ પુરાણનો, તથા:—

શ્રુતં મે બ્રહ્મણા પ્રોક્તં પુરાણે બ્રહ્મસંભવે ।

મત્સ્ય અ. ૧૧૦ સ્તો. ૧

એ રીતે બ્રહ્મપુરાણનો નામથી ઉલ્લેખ છે.

વળી મત્સ્ય પ્રસ્તાદને વિષ્ણુભક્ત કહે છે (અ. ૨૪૫) એ
 જોતાં એ ભાગ વિષ્ણુપુરાણનો સમકાલિન ભાગ છે. મહાભારતમાંથી
 ઘણો ઉતારો મત્સ્યે કર્યો છે એ ચોક્કસ છે. (જુઓ સાવિત્રી
 આખ્યાન મત્સ્ય અ. ૨૦૮ થી ૨૧૪ તથા ઉત્તરયજુર્વાખ્યાન
 મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨)

આ રીતે મત્સ્ય પુરાણમાં, 'સર્ગોદિ ભાગો ઉપરાંત મહાભારત-
 માંથી તથા તત્કાલિન ઇતર વિષ્ણુવ અને શૈવ સાહિત્યમાં અસ્તિતાના
 ઉમેરા કર્યા છે, પણ હાલનું મત્સ્ય મુખ્યત્વે મતો અને જોનારું પુરાણ

છે. એ વ્રાતનો કાંઈકે ૨૫૪ અથવા આવવા માટે નીચે હુંકામાં મત્સ્ય પુરાણની પૃથક્કરણ સાથે સરખામણી કરી છે.

પહેલા અધ્યાયમાં જ, મત્સ્ય, પુરાણ લક્ષણ ગુણવતા ઉત્પત્તિ, પ્રત્યય, વંશ વગેરે જૂનાં લક્ષણો સાથે દાન ધર્મ વિધિ, આદિ કેળવ, દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠા વગેરે નવાં ઉમેરે છે. મત્સ્યના પહેલા ૨૩ અધ્યાયો સામાન્ય પૌરાણિક વિષયોના છે. અને અ. ૭, ૮ હરિવંશ પર્વ. ૧ અ. ૩, ૪ ને મળતા છે. પણ અ. ૭ માં મદનદાદરીના મનુ વર્ણન છે તે નવું છે. અ. ૭ માં કહેલ મરતની ઉત્પત્તિની કથા વાયુ, હરિવંશ, વિષ્ણુ વગેરે જામાં છે પણ મદનદાદરીનું વ્રત ક્યાંય નથી. એ ઉમેરો પાછળથી થયેલો ૨૫૪ દેખાય છે. પછી મત્સ્ય અ. ૯, ૧૦ અને વાયુ અ. ૬૨ એક જ છે. પછી મત્સ્ય અ. ૧૧ અને વાયુ અ. ૮૫ તથા હરિવંશ અ. ૯ એક છે. મત્સ્ય અ. ૧૩ માં દેવીનાં નામો છે. આ વસ્તુ વાયુ કે હરિવંશમાં નથી પણ વિષ્ણુ પુ. અ. ૧, અ. ૮ માં લક્ષ્મીના સ્વરૂપનું વર્ણન છે તેમાં છે. પણ વિ. પુ. માં કે લાગવતમાં રાધા નામ નથી ત્યારે મત્સ્યના આ અધ્યાયમાં રાધા નામ છે માટે એ અધ્યાય લાગવતથી અર્વાચીન હોવો જોઈએ. પછી મત્સ્ય અ. ૧૩ થી ૨૨ અને વાયુ અ. ૭૩ થી ૮૩ એક વિષય છે. મત્સ્ય અ. ૨૩, ૨૪=વાયુ અ. ૯૦ પછી મત્સ્ય અ. ૨૫ થી ૪૨ માં યયાતિઆખ્યાન મહાભારતમાંથી પછી મત્સ્ય અ. ૪૪ થી ૫૦=વાયુ અ. ૯૪ થી ૯૯ મત્સ્ય અ. ૨૧=વાયુ અ. ૨૯, પછી મત્સ્ય અ. ૫૨ કર્મયોગ માહાત્મ્ય સ્મૃતિ-ઓમાંથી, મત્સ્ય અ. ૫૩ પુરાણાનુક્રમણિકા, પછી અ. ૫૫ થી ૧૦૨ મુખીમાં જુદાં જુદાં દાનો અને વ્રતોનો મહિમા કહ્યો છે. તેમાં અ. ૭૦ માં વેશ્યાઓનો સદાચાર કહેલો છે. તેમાં મુખ્ય વ્રત બ્રાહ્મણને દાન આપવાની તથા રતિ માટે એને કામદેવરૂપ ગણીને સરીર અર્પણ કરવાની વ્રત છે. આતો કોઈ વેશ્યા-કામુકનો લખેલો લાગ લાગે છે.

‘વળી કૃષ્ણાષ્ટમીના’ મતનો પણ મો અધ્યાય છે. તેમાં કૃષ્ણ જન્મોષ્ટમીની વાત નથી પણ જુદા જુદાં મહીનાઓની વદ આઠમે જુદા જુદાં નામથી સંકરને પૂજવાની વાત છે. મતલબ કે આ પુરાણ ખાસ વૈષ્ણવ, કે શૈવ નથી પણ મતદાન પુરાણ છે.

પછી મત્સ્ય અ. ૧૧૩ થી ૧૨૪ સુધી ભુવનકાચ વર્ણન વાયુ અ. ૪૫ થી ૫૦ પ્રમાણે છે. પછી અ. ૧૨૭ થી ૧૪૦ માં ત્રિપુરોપાખ્યાન છે. આ શૈવકથા છે. વાયુપુરાણ શૈવપુરાણ બણાતું હોવા છતાં મત્સ્યમાં વાયુ કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં અને વાયુમાં ન કહેલી શૈવ કથાઓ અને શૈવ મતો છે. શિવચતુર્દશીનું મત મત્સ્યમાં કહેલું જ છે. (અ. ૯૫)

પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૨, ૧૪૩=વાયુ અ. ૫૭ પછી મત્સ્ય અ. ૧૪૬ થી ૧૬૦ તારકાસુરોપાખ્યાન અને કુમાર સંભવ આ પણ શૈવ આખ્યાન. પછી અ. ૧૬૧ નરસિંહ પ્રાદુર્ભાવ-આ વૈષ્ણવ કથા મત્સ્યમાં વિષ્ણુ અને ભાગવતથી જુદી રીતે છે, મતલબ કે દરિ-વશમાંથી ઉતરી હશે પણ મત્સ્ય પ્રત્ષાદને બ્રહ્મા કહે છે એટલે અંશે વિષ્ણુ પુ. ને નજીક છે. પછી અ. ૧૭૦ માં મધુ કેટબવધ એ પણ વૈષ્ણવ. વળી અ-૨૪૪ માં વામનાવતાર અને અ. ૨૪૫ થી ૨૪૮ માં વરાહાવતાર તથા ૨૪૯ થી ૨૫૧ માં સમુદ્ર મન્થન તથા કુર્મા-વતાર એ બધા વૈષ્ણવ ભાગો છે.

પછી અ. ૧૭૯ અ-ધક વધ, અ-૧૮૦, ૧૮૧ વારાણસી માહાત્મ્ય અને અ. ૧૮૫ અવિમુક્ત માહાત્મ્ય (રક્ષાકા) એ શૈવ ભાગો છે. અ. ૧૮૬ થી ૧૯૪ માં નર્મદા માહાત્મ્ય છે. અ. ૧૯૫ થી ૨૦૩ માં નાગિઓનાં પ્રવરોત્તું કીર્તન છે. અ. ૨૦૪ માં ઘેન દાન માહાત્મ્ય.

પછી અ. ૨૦૪ થી ૨૧૪ સાવિત્રી ઉપાખ્યાન. અ. ૨૧૫ માં રાજ્યોની સહાય સંપત્તિ (અર્થ શાસ્ત્રનો વિષય) અ. ૨૧૭, ૨૧૮ રાજ્યોએ કર્તવ્ય ઔપધિઓનો તથા અગદોનો સમ્રદ, અને ૨૧૯ ઝેરોની જુનાવર ઉપર અસર (વેદક તથા અર્થ શાસ્ત્રનો વિષય.)

પછી અ. ૨૨૦ થી ૨૨૭ રાજ ધર્મ વર્ણન, અ. ૨૨૮ થી ૨૩૭ ઉત્પાતોનું વર્ણન, ૨૩૮ થી ૨૪૨ રાજની વિજય યાત્રા માટે જોવાનાં શકુન, અપશકુન વગેરે, અ. ૨૫૨ થી ૨૫૭ વાસ્તુ વિદ્યા. ૨૫૮ થી ૨૭૦ દેવોની મૂર્તિઓ કેવી કરવી, દેવોની પૂજા કેવી રીતે કરવી, દેવ મંદિરો કેવાં વગેરે તંત્રોનો વિષય. પછી અ. ૨૭૧ થી ૨૭૩ કલિરાજ વંશ વર્ણન; પછી ૨૭૪ થી ૨૮૬ સુધી વૃદ્ધા પુરુષ દાન વગેરે દાનોનું વર્ણન છે. છેવટ ૨૮૦-૨૮૧, -પુરાણ શ્રવણ કલ વગેરે ઉપસંહાર છે.

ઉપર હુંકામાં મત્સ્ય પુરાણના વિષયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ પુરાણના સ્વરૂપનો સહેલાઈથી ખ્યાલ આવશે. મત્સ્યમાં લગભગ ૪૪-૪૫ અધ્યાયો તો વાયુ, બ્રહ્માંડને મળતા જૂના પૌરાણિક વિષયને લગતા છે. પણ બીજા વિષયો દાખલ કરવાના હોવાથી આ ભાગ હુંકાવીને વાયુથી લગભગ અર્ધો કરી નાખ્યો છે. આ પ્રાચીન ભાગ લગભગ વાયુના મૂળ ભાગ જોટલો કે તેથી થોડો અર્ધાચીન અને જુદી પરંપરાનો છે. કદાચ ઈ. સ. ત્રીજા શતકનો. પછી પ્રાચીન વૈષ્ણવ અને શૈવ સાહિત્યમાંથી શૈવ અને વૈષ્ણવ અંશો ઉમેરાયા છે; આ ભાગો ઉપર વિષ્ણુ પુ. ની ખાસ અસર નથી, પણ વાયુ હરિવંશ કરતાં આગળના છે, વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૃમ્, વસીહ, વામન અને નરસિંહ અવતારોની કથાઓ કહી છે તથા પરશુરામ, રામ, વેદવ્યાસ, બુદ્ધ અને કલ્કીને બીજે રચે (અ-૪૭) વિષ્ણુના અવતારો ગણ્યા છે એ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણ રચાતું હશે તે વખતે (કદાચ ઈ. સ. સાતમા શતકમાં) આ ભાગો જૂના તદ્વિષયક સાહિત્યમાંથી ઉમેરાયા હશે. અલગત આ મૂળ સાહિત્ય તો ઈ. સ. પાંચમા શતકથી જૂનું હોવું જોઈએ; કારણ કે કાલિદાસ કેવિ એમાંથી વસ્તુ લે છે, એ ઉપર જોયું છે. પછી વતો, દાનો, વાસ્તુ વિદ્યા વગેરે વાળો ભાગ ઉમેરાયો. ઈ. સ. આઠમા નવમા શતકમાં આ ભાગ પણ ઉમેરાઈને લગભગ આખું પુરાણ તૈયાર થયું.

દરે, પણ રાધાનું નામ તથા ઉપપુરાણોનો ઉલ્લેખ વગેરે કેટલોક ભાગ છેક દશમા ૧૧ મા સતકમાં ઉમેરાયો હોવાનો સંભવ છે.

અક્ષપુરાણ

આ પુરાણનું નામ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમિકામાં પહેલું આવે છે, એનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે વિષ્ણુ પુરાણોમાં આ જુનામાં જુનું હોય. અક્ષપુરાણની વંશાવળીએ વાસુ અને અક્ષાંડની પરંપરાની પણ એની બીજી આવૃત્તિ જેવી છે. પાર્ણિટર કહે છે કે “વંશવર્ણનમાં અક્ષપુરાણ અને હરિવંશ ઘણું અંશે મળતાં છે અને નજીક દેરકારો સાથે એકજ પાઠ આપે છે. પણ અક્ષપુરાણનો પાઠ હરિવંશ કરતાં પણ ત્રુટિત છે.” મતલબ કે હાલના અક્ષપુરાણનો વંશો એ મુખ્ય વિષય નથી.

વંશ સાહિત્યમાં જેમ અક્ષપુરાણ વાસુ-અક્ષાંડ અને કદાચ હરિવંશ પછીનું છે તેમ કૃષ્ણચરિત્રની બાબતમાં આ પુરાણ હરિવંશ પછીનું પણ વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પહેલાંનું લાગે છે, અને માટે જ વિષ્ણુપુરાણવાળી પુરાણાનુક્રમણિકામાં એને પહેલું સ્થાન મળ્યું છે. આ પુરાણના ૧૮૦ મા અધ્યાયથી ૨૧૨ સુધીના ૩૨ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. અને વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશના ૨૮ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર છે. આ એનો ઘણો ભાગ સખંદશઃ એક છે, એ એમને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

તેમાં પણ અક્ષપુરાણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશ કરતા આધુનિક છે, એ હરિવંશ સાથે સરખાવતાં દેખાય છે. અલબત્ત હરિવંશની મહાભારત શૈલી તો અહીં અને વિષ્ણુએ છોડી દીધી છે. અને ભાગવત તો વિષ્ણુપુરાણનેજ અનુસરે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશનો પહેલો અધ્યાય અને ભાગવતના દશમસ્કંધનો પહેલો અધ્યાય એક જ છે.

શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર પ્રાંતી, ૨૧૩ મા અધ્યાયમાં અક્ષપુરાણમાં વસાહ, તૃસિહ, વામન, દત્તાત્રેય, જામદગ્ન્ય, દાશરથિરામ, શ્રી કૃષ્ણ અને

કલ્પિત એટલા અવતારોનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર છે. આ અવતાર ચરિત્ર સાથે વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસ્તાવિત ચરિત્ર, કૃત્વ ચરિત્ર વગેરે ભાગો અહીંપુરાણમાં નથી. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રસ્તાવિત ચરિત્ર વગેરેનું સ્થાન જોતાં અહીંપુરાણના આ વૈષ્ણવ ભાગો વિષ્ણુપુરાણના વૈષ્ણવ ભાગો કરતાં પ્રાચીન ભાગે છે. અને હરિવંશ કરતાં અર્વાચીન, અને કાલિદાસ પરશુરામને અવતાર નથી ગણતા. માટે કાલિદાસ પછીના એટલું નહીં. વળી અહીંપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ જેવું વૈષ્ણવપુરાણ નથી. અહીંપુરાણમાં સૂર્ય સ્તુતિ છે. (જુઓ અ ૩૩) ૨૬ મહિમાનું વર્ણન છે. (અ ૩૪) પ્રાણી આખ્યાન, શિવસ્તુતિ, દક્ષયજ્ઞ ભંગ વગેરે શૈવ વસ્તુઓ પણ છે (અ. ૩૪, અ. ૮૭ અ. ૮૯) અને આ ત્રિપથોમાં આ પુરાણ વાસુ કરતાં અર્વાચીન અને ખીજાં શૈવપુરાણો કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. એમાં શૈવ, વૈષ્ણવોના ઝઘડાનો અંશ નથી. ખાટી આ પુરાણ નથી વૈષ્ણવ કે નથી શૈવ એ વસ્તુતઃ તીર્થપુરાણ છે.

માહાભારતના વનપર્વના તીર્થ પ્રકરણ સાથે આ પુરાણને ઘણો સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. અને તેના ૭૦ માં અધ્યાયથી ૧૭૫ માં સુધીના અધ્યાયો તીર્થ માહાત્મ્યના છે. પણ આ તીર્થ વર્ણનને ખીજાં સ્કંદ વગેરેનાં તીર્થ વર્ણનો સાથે સરખાવતાં આ પુરાણનું તીર્થ વર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. ૭૦ પહેલાંના અને ૨૧૩ પછીના ઘણા અધ્યાયોમાં વંશો, સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે. આનેદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝમાં ૪૫૩મો અહીંપુરાણમાં કુલ ૨૪૫ અધ્યાયો છે. અને આનંદાશ્રમ પાસેની હસ્ત પ્રતોનું વર્ણન વાંચતાં ગૌતમી માહાત્મ્ય નામથી ઓળખાતો તીર્થ વર્ણનવાળો ભાગ અને એ શિવાયનો ભાગ એમ બે ભાગ જુદા હોય એવું દેખાય છે.

અહીંપુરાણનો વંશાદિ વર્ણનવાળો ભાગ હરિવંશથી અર્વાચીન છે એ જોતાં એ ભાગ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ છે. અને શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્રવાળા અધ્યાયો પણ એ અરસાના અથવા

સો વર્ષ પાછળના હોય, કારણ કે બાણ કવિ તો કૃષ્ણચરિત્ર માટે દરિયંચત્રું જ નામ લખે છે. ગૌતમી માહાત્મ્યવાળા ભાગ માટે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ યી કૃષ્ણચરિત્રવાળા ભાગ કરતાં એ ભાગને બહુ અર્વાચીન માનવાનું આમ કારણ નથી. પણ આ જહાપુરાણમાં અમુક અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયા છે. દા. ત: ૧૭૬ માં અધ્યાયમાં અનન્ત વાસુદેવનું માહાત્મ્ય, ૧૭૭ માં અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્યનું અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં કૌણ્ડિલ્ય માહાત્મ્ય છે. આ ત્રણે તીર્થસ્થાનો ઉડિયામાં છે. તેમાં અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ માં ચતકનું, અને પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રનું એટલે કે પુરીના જગન્નાથનું મંદિર બારમા ચતકનું છે અને કૌણ્ડિલ્ય અથવા કૌણ્ડિકનું પણ લગભગ એ વખતનું કે સો વર્ષ પાછળનું હશે. ૨૮ માં અધ્યાયમાં જ એક દેશના જાહણીની સ્તુતિ છે એ બેતાં ઉડિયાના પડિતોએ, બારમા તેરમા ચતકમાં ઉડિયાનાં આ તીર્થોનાં માહાત્મ્યો જહાપુરાણમાં ઉમેર્યા હોય એ સંભવિત છે. આ કૌણ્ડિલ્ય માહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખી વિસ્તરે જહાપુરાણને ૧૩ માં કે ૧૪ માં ચતકનું ગણેલું પણ આખા પુરાણને એટલું અર્વાચીન માનવાનું કારણ નથી એમ તો હવે પાશ્ચાત્ય પડિતો પણ સ્વીકારે છે. આ પુરાણને ઉદ્દેશીને રેપ્સન ખરું જ કહે છે કે:-

The elementary fact that the date whether of building or of a literary production is not determined by its latest addition is in their case generally ignored, (Cambridge History of India Vol. 1. P. 300)

અર્થાત્ જહાપુરાણમાં છેવટનો ઉમેરો ઇ. સ. બારમાતેરમા ચતકનો છે; પણ તેનો મોટો ભાગ વિષ્ણુપુરાણ પહેલાંનો અર્થાત્ ઇ. સ. પાંચમા શતક જેટલો જુનો છે. - યી કૃષ્ણચરિત્રનો દાખલો ઉપર આપ્યો જ છે. ખીજો દાખલો કંડુ આખ્યાનનો છે. રા. રા.

મુનશીએ આ જમાનામાં 'મુજરાત' માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. કંદુ આખ્યાન. બ્રહ્મપુરાણમાં અને વિષ્ણુપુરાણમાં છે. (અ. ૧૭૮.) ત્રીજો દાખલો - હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો. નેવા. નેવો છે. બ્રહ્મપુરાણેક હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન. તો (અ. ૧૦૦) ચૈતરેય. બ્રાહ્મણને અનુસરે છે; ત્યારે માર્કંડેય પુરાણમાં સત્યવત હરિશ્ચંદ્રની પ્રસિદ્ધ કથા છે.

બ્રહ્મપુરાણ મૂળ જૂનું હોવા છતાં એમાં પાછળથી કેવા ઉમેરા થયા છે. એ ઉપર કહ્યું છે એથી પણ સરસ દાખલો. તામોલુપ્ત માહાત્મ્યનો છે. તામ્ર લિપ્ત અથવા તામ્રલક નામનું જુના કાળમાં જંગાના મુખ આગળ બંદર હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. તે-હાલમાં મીંદના-પુર અલ્લાનું એક ગામ છે. આ ગામમાં એક ખર્ગોબીમાં નામનું મંદિર છે. આ મંદિર ૧૪ મા સતકમાં મુજના બૌદ્ધ વિહારને ફેરવીને બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરનું વર્ણન તામોલુપ્ત માહાત્મ્યમાં છે. પણ આ આખું માહાત્મ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે. ડેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને ડેટલીકમાં નક્ષી મળતું. (જુઓ Indian Antiquary 1925, July p. 203).

૬ વિષ્ણુપુરાણ

પૌરાણિક સાહિત્યમાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે. એ પુરાણ શ્રી ભાગવતનું મૂળ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત મુખ્યત્વે એનો આધાર રાખીને ચાલે છે. વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશોના ભાગવતે બાર સ્કંધો કર્યા છે. વિષ્ણુપુરાણે કહેલી વિષ્ણુ ભક્તિ અથવા કૃષ્ણ ભક્તિનો ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. વિષ્ણુપુરાણની ભક્તિ કરતાં ભાગવતની ભક્તિ વધારે ડહાં, વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કવિત્વમય તથા વધારે તીવ્ર છે. વળી વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું છે તેટલું સંપ્રદી લીધા પછી ભાગવતે જે નવા ઉમેરા કર્યા છે - તે નેતાં ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણ વચ્ચે ઠીક સમય ગયો હોય અને એટલા સમયમાં 'સારું' વૈષ્ણવ ભક્તિ સાહિત્ય ઊત્પન્ન થયું હોય એમ જણાય છે. અર્થાત ભાગવતનો સમય નવમા સતકમાં માનતાં ભાગવત પહેલાં

ખરસો ત્રણસો વર્ષ ઉપર વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. બીજી તરફથી વિષ્ણુપુરાણ વાલ્મીકીપુરાણને, સર્ગાદિ વિષયોમાં અને હરિવંશને તથા બ્રહ્મપુરાણને વિષ્ણુવિષયોમાં અનુસરે છે. એટલે વાલ્મીકીપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્ય (માત્ર વંશ વિભાગ) અને બ્રહ્મપુરાણ કરતાં વિષ્ણુપુરાણ અર્વાચીન જોણાય છે. બાલ્ય કવિએ વિષ્ણુપુરાણનું નામ નથી લીધું, વળા વિષ્ણુપુરાણમાં ભક્તિ પોષક તરીકે પ્રસ્તાવ અરિત્ર કહ્યું છે, પણ ભક્ત તરીકે પ્રસ્તાવનો ઉદ્દેશ વાયુમા, હરિવંશમાં, કે બ્રહ્મપુરાણમાં નથી અને એ પ્રકારની ભક્ત કથાઓ પ્રચારમાં આવતા દૈક વખત લાગવા જોઈએ એ બધું જોતાં હરિવંશ બ્રહ્મપુરાણ પછી સૌ ખરસો વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં વિષ્ણુપુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ છે. પાર્જિટર પાંચમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ કહે છે. વળા શકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ઉપર ભામતી ટીકા લખનાર ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસમાં થયેલા વાચસ્પતિ મિશ્રે ભામતીમાં, 'એમ જાયું છે' એમ કહીને નીચેનો અર્થો શ્લોક ઉતારેલો છે:—

હતિગુરુવદાગોસ્મિ ન સ્વતન્ત્ર:

પ્રભવતિ સંયમને મમાપિ વિષ્ણુ: ।

—ચ. સુ. અ. ૧૨૩. ૨૪

આ શ્લોક વિષ્ણુપુરાણ અ. ૩ અ. ૭ માં (શ્લો. ૧૫) છે. ભાગવતકારે અન્નમિત્રાખ્યાનમાં વિષ્ણુપુરાણની આ પદ્ય ગાથાઓનો પોતાના શબ્દોમાં અનુવાદ કર્યો છે. એ જોતાં પણ ભાગવતની રચના થઈ ત્યાર પહેલાં નવમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલું વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં રચાયું હોવું જોઈએ. વિષ્ણુપુરાણનું હરિવંશ વર્ણન વાયુ અને મત્સ્યના હરિવંશ વર્ણન કરતાં અર્વાચીન છે એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. વિસ્તરે ચર્ચન, ભેદ, ગુરુદેવગેરે શબ્દોનો અર્થ મુસત્રમાન સમજીને

વિષ્ણુપુરાણને ઈ. સ. ૧૦૪૦ ની આસપાસમા માન્યું હતું, પણ એ માન્યતા ખોટી છે. આ નામો ગ્રીક લોકોના, તથા મધ્ય એશીયાની બંગલી જાતોના વાચક છે. વળી શુષ્કોના સંભવની વિસ્તરને ચોક્કસ ખબર ન હતી એટલે તેણે ખોટું અનુમાન દોરેલું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના આધારે ઉપલબ્ધ ઇતિહાસની માહિતી સાથે વિષ્ણુપુરાણના સમય વિષે ઉપર દોરેલું અનુમાન મુસંગત છે.

વિષ્ણુપુરાણનું પૃથક્કરણ—વિષ્ણુપુરાણનું પૌરાણિક સાહિત્યમા મહત્વ જોતાં વાયુપુરાણનાં વસ્તુ સાથે વિષ્ણુપુરાણનાં વસ્તુને નીચે હુંકામાં સરખાવ્યું છે.

વાયુપુરાણમાં પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં પુરાણની પરંપરા કહી છે. વિષ્ણુપુરાણમાં પહેલા અંશના પહેલા અધ્યાયમાં એ પુરાણની ખોતાની પરંપરા કહી છે. વાયુપુરાણના ચોથા અધ્યાયમા કરેલી અવ્યક્તમાંથી મહાદેવની ઉત્પત્તિ વગેરે સર્ગક્રમ વિ. પુરાણના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્ગક્રમમા માત્ર સાંખ્ય પ્રક્રિયા આપે છે ત્યારે વિષ્ણુપુરાણ સાંખ્ય પ્રક્રિયાને વેદાંતમય અદ્વૈતરૂપ આપે છે. (જુઓ અં. ૧ અ. ૨ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.) પછી વિષ્ણુ પુરાણના ત્રીજા અધ્યાયમાં આપેલી માન પરિભાષા વાયુપુરાણના ૧૦૦ માં અ. મા. છે પછી વાયુપુરાણ અ. ૬ માં કહેલું કલ્પ વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ અ. ૫ માં છે. એ જ અધ્યાયમાં વાયુપુરાણ અ. ૯ ના કેટલાક શ્લોકો આવી જાય છે. પછી વિષ્ણુપુરાણ અં. ૧ અ. ૬ ની વાત વાયુપુરાણ અ. ૮ માં શ્લો-૩૬ થી શરૂ થાય છે. વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ અને માર્કંડેયપુરાણ ત્રણેના લગભગ એક સરખા પાદનો વિષ્ણુપુરાણે સંક્ષેપ કર્યો છે. આજ અધ્યાયમાં વર્ણનમ ધર્મોનું વર્ણન છે (સરખાવો વિ. પુ. અં. ૧ અ. ૬ શ્લો-૩૩ થી ૩૭ અને વાયુ પુ. અ. ૮ શ્લો-૧૬૧ થી ૧૬૦).

વિષ્ણુ પુ. અ. ૭ ના શ્લો. ૪ થી ૧૩ અને વાયુ પુ. અ. ૯ ના શ્લો. ૬૭ થી ૭૭ એક અર્થના છે. પછી વાયુપુરાણ અ.

૧૦ માં સ્વાયંભુવમનુની ઉત્પત્તિ કહી છે તે વાત વિ. પુ. અ. ૭ ના
 શ્લો-૧૪ થી ૩૫ માં છે. વાયુ પુ. અ. ૧૦ ના ૪૪ માં શ્લોકથી
 અ. ૨૬ માં મુધીનો ભાગ શેવ દેવાથી સ્વાભાવિક રીતે
 વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૭ અને વિ. પુ. અ. ૧
 અ. ૮ શ્લો-૧ થી ૧૪ સમાનાર્થ છે. વિ. પુરાણે વાયુના શબ્દોનો
 સાર ખેંચ્યો છે. પછી વાયુ પુ. અ. ૨૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણન છે.
 વિષ્ણુપુરાણ અ. ૮ માં ઋષિ વંશ વર્ણનની શરૂઆતમાં બૃગુની
 પુત્રી લક્ષ્મીનું નામ આવતાં લક્ષ્મીનું સ્તોત્ર આવે છે. જે વાયુમાં
 નથી. વિ. પુ. અ. ૯ માં દુર્વાસાનો ઇન્દ્રને શાપ અને ઋષુદ્ર મંથનની
 કથા છે. આ દુર્વાસાના શાપની વાત પણ નથી છે. એ વાયુમાં, દરિ
 વંશમાં, મત્સ્યમાં, રામાયણમાં કે મહાભારતમાં નથી. છેલ્લે એ અધ્યાયમાં
 લક્ષ્મી સ્તૂતિ છે. વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૦ પાછું ઋષિવંશ વર્ણન વાયુ પુ. અ.
 ૨૮ ને અનુસરી ચાલુ થાય છે. એ જ અધ્યાયમાં શ્લો. ૧૪ થી આગળ
 વાયુ પુ. અ. ૨૯ માં કદેલ અગ્નિ વંશ વર્ણન વાયુ કરતાં કુંકમાં
 છે. વિ. પુ. અધ્યાય ૧૧ માં ઉત્તાન પાદના પુત્રના પ્રસંગમાં ભક્ત
 તરીકે લાંબું ક્રુવચરિત્ર આવે છે જે વાયુ વગેરેમાં નથી, પણ વિષ્ણુને
 અનુસરી ભાગવતમાં, પદ્ય (૨૪૪ અંકમાં) માં, અગ્નિ પુરાણમાં
 અને નારદીય પુરાણમાં છે. આ પ્રસંગમાં વાયુ, મત્સ્ય, દરિવંશ અને
 બ્રહ્મ પુરાણમાં ઉત્તાનપાદને મુરુતા નામની એક સ્ત્રી કહી છે પણ
 વિષ્ણુ પુ. અને તેને અનુસરનારાં ભાગવત વગેરે મુરુચિ અને મુનીતિ
 ને સીચ્છો કહે છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૨ માં આગળ ક્રુવની સંતતિની કથા
 ચાલે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ માં છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૩ માં
 વૈન્ય પૃથુની કથા છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૨ (શ્લો ૮૨ થી આગળ)
 માં છે. આ પ્રસંગમાં વેનના અવગ્રહો ગણાવતાં વિ. પુ. અને
 વિષ્ણુ નિન્દક કહે છે તે વાત વાયુ પુ. માં નથી, વિ. પુ. અ. ૧
 અ. ૧૪ ની પ્રચેતસોની કથા વાયુ પુ. અ. ૬૩ માં છે. પણ પ્રચેતસોએ

કેરેલી રત્નુતિ (શ્લો. ૯ થી ૪૬) વિ. પુ. માંજ છે. પછી વિ. પુ. અ. ૧૫ વાયુ પુ. અ. ૬૩ શ્લો. ૨૯ થી આગળને અનુસરે છે. આ પ્રચેતસ આખ્યાનમાં પણ વિ. પુ. વાયુ જેવા પુરાણમાંથી પૌરાણિક કથા લઈ એમાં વૈષ્ણવ તત્ત્વો કેવી રીતે ઉમેરે છે તેના દાખલા તરીકે જોવા જેવું છે. અને આ રીતે ઉમેરા કરતાં કેટલીકવાર મડબક પણ થાય છે. વિ. પુ. અ. ૧. અ. ૧૫ ના પહેલા દસો શ્લોકો વાયુમાંથી ઉતારેલા છે પણ ૧૪ મા અધ્યાયમાં વિષ્ણુએ પ્રચેતસોને વરદાન આપી દીધેલું હોવાથી પ્રચેતસોના મુખમાંથી વાયુ અને અગ્નિ નીકળવાની વાત તદન અસમાને છે.

વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૧૫ માં આગળ બ્રહ્મપુરાણમાંથી લીધેલું કહ્યું આખ્યાન પ્રચેતસોના આખ્યાનમાં જોડી દીધું છે. પછી હયશ્ચ અને સખલાશ્ચની કથા આવે છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૫ (શ્લો. ૧૨૨ થી ૧૫૬) નો સાર છે. પછીના વિ. પુ. નો ૧૫ મા અધ્યાય વાયુ પુ. ૬૬ ને અનુસરે છે; પછી વાયુ પુ. અ. ૬૭ (શ્લો. ૪૭ થી ૬૧) માં દિરણ્યકશિપુની વાત છે. એમાં દિરણ્ય કશિપુની દુષ્ટતાની કે પ્રજ્ઞાદની ભક્તિની વાત નથી, વિષ્ણુ પુ. માં બરાબર આજ ઠેકાણે અ. ૧૫ (શ્લો. ૧૨૮ થી આગળ) માં એ પ્રસંગ શરૂ થાય છે અને પછીના પાંચ અધ્યાયો ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ માં લંબાણથી પ્રજ્ઞાદ ચરિત્ર કહ્યું છે. આ પ્રજ્ઞાદ ચરિત્ર આ પ્રમાણે ભાગવતમાં પણ છે. પછી વાયુ. અ. ૬૭ માં દિતિમાંથી મરુતના જન્મની કથા છે. તે વિ. પુ. અ. ૧ અ. ૨૧ માં છે. અને વાયુ. અ. ૬૮ માં કહેલો દત્તપુત્રોનો વંશ પણ વિ. પુ. ના ૨૧ મા અધ્યાયમાં જ દેખી છે. ૨૧ મા અધ્યાયના બાકીના શ્લોકોમાં વાયુ પુ. અ. ૬૯ નો સાર જોઈએ છે. વિષ્ણુ પુ. અ. ૧ અ. ૨૨ માં સ્વતંત્ર ભક્તિમય વેદાંતનો છે. આ રીતે વિ. પુ. નો પહેલો અંશ પુરો થયો એની જગ્યા વિસ્તારથી વાયુ સાથે સરખામણી કરી છે. વિષ્ણુ વાયુના કમને કેવું શ્રદ્ધા રીતે અનુસરે છે અને માત્ર નવા વૈષ્ણવ વંશો કેવી રીતે ઉમેરતું

તપ છે એ ઉપલી સરખામણીથી બરાબર દેખાય છે. દરે બાજીના પાંચ અંશો દુકોમાં જોઈએ.

વિ. પુ. અ. બીજાના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. ના અ. ૩૩ થી ૪૬ સુધીમાં કર્ણો સુવન દ્રાશ વર્ણનનો આર છે. વિ. પુ. અ. ૨. અ. ૬ માં નરકોનું વર્ણન છે, જે મુળ વાયુ પુ માં નહિ હોય પણ પાછળથી ૧૦૧મા અધ્યાયમાં ઉમેરાયું જણાય છે. વિ. પુ. અ. ૨ અ. સોતથી ૨૩ અધ્યાયોમાં વાયુ પુ. અ. ૫૦ થી ૫૩ માં કહેલું ન્યોતિષ્પ્રચાર વર્ણન છે. વિ. પુ. અ. ૨ ના છેલ્લા ચાર અધ્યાયોમાં ૭૩ ભરતનું આખ્યાન અને ઋષુ તથા નિદાધનો સંવાદ છે, જે વાયુ વગેરેમાં નથી પણ ભાગવતે વિષ્ણુમાંથી લીધેલ છે.

વિ. પુ. ના ત્રીજા અંશમાં ભવિષ્યના મન્વન્તરોનું વર્ણન અ. ૩ અ. ૩ થી ૬ માં છે તે વાયુ પુ. અ. ૬૦, ૬૧ માં છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરાણાનુક્રમણિકા છે. તે વાયુ પુ. અ. ૧૦૩ માં છે. વિ. પુ. અ. ૩ અ. ૮ થી ૧૨ માં વર્ણાશ્રમોના આચારોનું પ્રકરણ છે. વા. પુ. માં આ પ્રકરણ દુકોમાં અ. ૮ માં છે. 'પણુ' બીજા પુરાણોમાં દા. ત. કુર્મમાં, પદ્મમાં, વામનમાં, અગ્નિમાં અને ગરુડમાં ઠીક વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અ. ૧૨ થી ૧૬ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. વાયુ પુ. માં અ. ૭૧ થી ૮૪ માં શ્રાદ્ધ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ વાયુ કુર્મ, માકેડેય, વામન, ગરુડ, મંત્ર્ય, પદ્મ (સૃષ્ટિ ખં.) 'બ્રહ્મ', 'અગ્નિ' અને વરાહ એટલા પુરાણોમાં જોણ વધુ વિસ્તારથી છે. વિ. પુ. અ. ૧૭, ૧૮, માં જૈનો અને બૌદ્ધોની નિંદા છે.

વિ. પુ. અ. ચોથામાં વંશાવળીઓ છે આ અંશના ૨૪ અધ્યાયો વાયુના ૮૫ થી ૯૯ અધ્યાયોને અનુસરે છે. પણ વિ. પુ. આ બાળ-તમાં જ્યાં વાયુથી જુદું પડે ત્યાં હરિવંશ અને બ્રહ્મ પુરાણને અનુસરે છે, આ પ્રકરણનો પાર્ગિટરે વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે. વિ. પુ. અ. ૫ તો સ્વતંત્ર કૃષ્ણ ચરિત્રનો છે. અને વિ. પુ. અ. ૬ ના આઠ અધ્યાયો વાયુ પુ. ના. ૧૦૦ થી ૧૦૩ અધ્યાયોને અનુસરે છે.

૭ માર્કંડેયપુરાણ

માર્કંડેયપુરાણનું એફ. ઇ. પાર્નિટરે ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ભાષાંતર બ્રહ્મર પાડ્યું છે. એમાં ભારતવર્ષના દેશો, નદીઓ અને પર્વતોનો નિર્ણય સારો કર્યો છે. એ માટે એ અન્ય જોવા જોવો છે. પ્રસ્તાવનામાં પાર્નિટરે માર્કંડેયના દેશકાળ માટે નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કર્યા છે.

પાર્નિટર માર્કંડેયના પાંચ ભાગ પાડે છે:—

- ૧ અધ્યાયો ૧ થી ૯ ઉપોદ્ધાત જોવો ભાગ.
- ૨ „ ૧૦ થી ૪૪ દત્તાત્રેયના આખ્યાનવાળો ભાગ.
- ૩ „ ૪૫ થી ૮૧ ભુવનકોશ વર્ણન, વંશો, વંશાનુચરિતો
- ૪ „ ૮૨ થી ૯૨ દેવી માહાત્મ્ય.
- ૫ „ ૯૩ થી ૧૩૬ પુનઃશ્ર વંશાનુચરિતો.
- ૬ ૧૩૭ થી ઉપસંહાર.

ખરૂં પુરાણ ૪૫ થી ૧૩૬ સુધીમાં (દેવી માહાત્મ્ય શિવાય) છે. ૧ થી ૪૪ સુધીનો ભાગ પાછળથી રચાયેલો પાર્નિટર માને છે. અધ્યાય ૧૯-જો. ૩૩માં “વિષ્ણુના અવતારોની વાતો પુરાણોમાં કહી છે” એ રીતે ઉલ્લેખ છે.

પાર્નિટર માર્કંડેયપુરાણ પશ્ચિમમાં નર્મદા કાંઠે—ખાસ કરીને માંધાતામાં રચાયેલું માને છે, તેઓ માંધાતાને પ્રાચીન માહિષ્મતી માને છે.

પાર્નિટરના મત પ્રમાણે માર્કંડેયને સૌથી નવો ભાગ દેવી માહાત્મ્ય નવમા શતકમાં તૈયાર હતું. કારણ કે ઇ. સ. ૯૯૮ ની હસ્તપ્રત નેપાળમાંથી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને મળેલી એટલે એ ભાગ નવમા શતકમાં અથવા કદાચ પાંચમા છતાં શતકમાં રચાયો હોય અને ત્રીજો અને પાંચમો ભાગ ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં કે એથીયે પહેલાં, પહેલો અને બીજો ભાગ ઉપલા બેની વચ્ચે:

આ પાર્નિટરનાં અનુમાનો ઠીક છે પણ એ વખતે એને પુરાણોં

વિશે ઝાઝી ખબર નહોતી, પાછળથી તેણે અભ્યાસ થયો વધાર્યો. આપણે સ્વતંત્ર રીતે જોઈએ તો ખરી. વાત એમ સાગે છે કે માર્કેડેયમાં જે વંશાદિ પૌરાણિક અંશ છે. તે વાયુના તથા મત્સ્યના એ અંશ કરતા પાછળનો છે. વળી આખી રચના કાલિદાસ અને વરાહમિહિર પછીની છે:—

ક્ષત્રિય. ક્ષત્રરક્ષણાત્

ક્ષત્રિયૈઃ ધાર્યતે શસ્ત્રમાર્તાનાં ત્રાણકારણાત્

મા. અ. ૧૧૪ પ્રલો. ૧૫

∴ ક્ષત્રસ્યાર્તપરિત્રાણે નિમિત્તં શસ્ત્રધારણમ્ ।

મા. અ. ૧૩૧ પ્રલો. ૨૧

વગેરે વચનોમાં કાલિદાસના

ક્ષતાત્કિલ ત્રાયતે હ્યુદયમ્ ક્ષત્રિયે શબ્દો મુવનાધિરૂઢઃ ।

રઘુવંશ સ. ૩

તથા

આર્તત્રાણાય ધ્વઃ શસ્ત્રં

શા. અ. ૧ પ્રલો. ૧૧

વગેરે વચનોની છાયા છે, વળી અધ્યાય ૧૧ માં મર્ત્યવ્યાકૃતિનું વર્ણન છે તે વાગ્બટને અનુસરીને કરેલું દેખાય છે.

હેવટ માર્કેડેયનો સમય તો તેના અ. પૃષ્ઠ ૭૫૨થી ઇ. સ. ૭૬૧ સતક પછીનો હશે છે. કારણ કે માર્કેડેય પુરાણમાં પ્લેસાં (અ. ૫૭ મા) વાયુ અને મત્સ્યને અનુસરી ભારત વર્ષનું વર્ણન કર્યું છે પણ પછી અ. ૫૮ માં દુર્મ વિભાગ પ્રમાણે ભારત વર્ષનું વર્ણન છે. આ અધ્યાય અદિ. અસ્થાને દેખાય છે. હવે વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (અ-૧૪) માં, દુર્મ વિભાગનામનો અધ્યાય છે. જે અધ્યાયમાં ૨૭ નક્ષત્રોના નવ નવના ત્રણ વિભાગ પાડીને ભારતવર્ષના ભાગોની જોડણી કરી છે. તે

ન્યોતિપના એ અન્યમાં યોગ્ય જ છે. બૃહત્સંહિતામાંથી આ અધ્યા-
યનો માર્કંડેયે ઉતારો કર્યો છે, એ જેમ અન્યોના તે તે અધ્યાયો
સરખાવવાથી તરત સમજાય છે. વરાહમિહિર પછી એટલે ઇ. સ.
સાતમા શતકમા આ પુરાણનો મુખ્ય ભાગ રચાયો હોવાનો સંભવ
છે, દેવી માહાત્મ્ય કદાચ એ જ વખતનું કે સો દોઢસો વર્ષ
પાછળનું હોય.

માર્કંડેય પુરાણની ખીછાં બધી વસ્તો પણ આ જ અનુમાનને
ટેકો આપે છે. એમાં હયગ્રીવ, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન,
દત્તાત્રેય અને કૃષ્ણાવતારના ઉલ્લેખ મળે છે. વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની
વાત છે; ગીતા, મહાભારત અને વાસુ જેવાં પુરાણમાંથી ઉતારા કરે છે.

દેવીભક્તિ તથા સૂર્યભક્તિ (અ-૯૮ થી ૧૦૭)નાં ખાસ
પ્રકરણો છે. તથા મદાલસા આખ્યાનમાં વેદાન્તમિશ્રિત યોગનો
ઉપદેશ છે.

માર્કંડેય પુરાણમાં વંશો વાયુ વગેરે ખેડે વિસ્તારથી નથી કહ્યા
પણ ખીજા પુરાણોમા ન કહેલી એવી મનુષ્યોની તથા તે તે વંશના
અમુક રાજાઓની વિચિત્ર કથાઓ જ મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત હરિ-
શ્ચંદ્રનું આખ્યાન, દત્તાત્રેયાખ્યાન, મદાલસાખ્યાન વગેરે પાછળથી
જોખ્ય પ્રસિદ્ધ ગયેલાં આખ્યાનો પોલાં આમા મળે છે, અને ભાગ-
વત અને પદ્મ આમાંથી આ આખ્યાનાંશોના ઉતારા કરે છે. મતલબ
કે વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ અને ધ્રુવ પુરાણના જૂના ભાગોથી અર્વા-
ચીન અને ભાગવત કરતા જૂનું આ પુરાણ વિષ્ણુનું સમકાલીન—
મુખ્યત્વે સાતમા-શતકનું હોય એ સંભવિત છે.

આ પુરાણમાં પ્રતો, દાનો અને તીર્થોની વાત નથી અને પતિ-
વ્રતા માહાત્મ્ય, રૌરવાદિ નરકોનું વર્ણન, રાજધર્મકથન, વર્ણાશ્રમ-
ધર્મકથન, શ્રાદ્ધ પ્રકરણ વગેરે જૂના પુરાણના કેટલાક વિષયો તથા
કેટલાક નવા વિષયો છે.

૪ વામનપુરાણ

વામનપુરાણ વિચિત્ર રીતે રીતે શંકરે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું એ પ્રસંગથી શરૂ થાય છે. પછી સતીના દેહયાગની વાત આવે છે. અને સતીની પછવાડે ભટકતા શંકર ઋષિઓના આશ્રમમાં જાય છે અને ત્યાં ઋષિપત્ની મોહિત થઈને એની પછવાડે ફરે છે એ જોઈને ઋષિઓ શાપ આપે છે એટલે શંકરનું લિંગ પડી જાય છે. તે વખતે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ લિંગની પૂજા કરે છે, વામનપુરાણ કહે છે, એ વખતથી લિંગ પૂજાય છે અને તેનાં પાશુપત, શૈવ, કાલદમન અને કાપટિલક ચાર સાઓ થયાં છે. 'આ પ્રકરણમાં શંકર બ્રહ્મહત્યાના નિવારણ માટે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. પછી સતીને માદ કરીને ફરતા શંકરને કામદેવ બાણુ મારે છે અને શંકર એને બાણી નાખે છે, એ રીતે વાત છે.

વામનપુરાણમાં વામન અવતારની કથા છે પણ બીજા કરત જુદી રીતે વામનપુરાણમાં પ્લેલાં પ્રહ્લાદ નરનારાયણ સાથે લડે છે અને હારે છે. પછી નારાયણ સાધ્યદેવ છે એમ સમજી એની સ્તુતિ કરે છે અને ભક્ત થાય છે, અને નારાયણ એને વરદાન આપે છે. પછી દેવદાનવ યુદ્ધની, અંધક વધની, મહિષાસુર વધની, ઉમા જન્મની વગેરે અનેક વાતો આવે છે, પછી બલિના વિજયની, કરચપ અને અર્દિતએ કરેલ ભગવાનની સ્તુતિની વગેરે અનેક વાતો આવે છે. પછી વામનનો જન્મ, બલિએ પોતાનું કહ્યું ન માન્યાથી પ્રહ્લાદે બલિને આપેલો શાપ અને છેવટ મુખ્ય વામનચરિત્ર આવે છે. દેવે વામનોક્ત પ્રહ્લાદનું ચરિત્ર હરિવંશ પછીનું પણ ભાગવત અને વિષ્ણુ પ્લેલાંનું લાગે છે, અને દેવી માહાત્મ્ય તથા મહિષાસુરવધ, ચંડમુંકવધ, શુંભનિશુંભવધ વગેરે કટકાઓ માર્કંડેયના દેવી માહાત્મ્ય પ્લેલાંના લાગે છે. વળી અન્ધકાસુરવધ, દક્ષયજ્ઞભંગ, પાર્વતીજન્મ વગેરે શૈવ પ્રસંગો સંદેહ, લિંગ અને કૂર્મ ધરતાં બોલા. લાગે છે.

વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનાં દર્શનનું વર્ણન કરવાની ખાબતમાં આ પુરાણ દૂર્મને મળતું આવે છે. વામનપુરાણમાં ગર્જેદ્ર મોક્ષ પણ છે.

ઉપર કહેલા વૈષ્ણવ, શૈવ, અને દેવીના મુખ્ય પ્રસંગો શિવાય થોડી તીર્થ માહાત્મ્યની વાત પણ છે. સંક્ષિપ્ત ભુવનકોશ વર્ણન છે અને અથગ્ય દ્વિતીયા, કાલાષ્ટમી વગેરે કોઈક પ્રતોની વાત પણ છે. હુંકામાં નવાં સર્વસંગ્રહી પુરાણોમા વામનપુરાણ લાગે છે. ખીજી રીતે ભાગવત કરતાં જૂનું છે એટલે મુખ્યત્વે સાતમા શતકની આસપાસનું હોવાનો સંભવ ખરો પણ આખું જુદા જુદા કટકાઓનું બનેલું છે એટલે પાછળના પ્રક્ષિપ્ત કટકાઓ પણ કોઈક હોય તો ના ન કહેવાય.

૧ વરાહપુરાણ

વરાહ પુરાણ એ નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ ખરેખર વૈષ્ણવ પુરાણ છે. જે કે પુરાણોનાં નામ ઉપર બહુ ભરોસો રાખવા જેવું નથી કારણ કે દૂર્મ વરાહ પોટેજ વિષ્ણુના અવતારનું નામ છે. છતાં દૂર્મ પુરાણ શૈવ પુરાણ છે. વરાહ પુરાણમાં તો કેટલાક અધ્યાયોને અન્તે વરાહ પુરાણને ભગવન્નામ્ન કહેલું છે, અને સમગ્ર રીતે વરાહ પુરાણના કેટલાક અધ્યાયો ભાગવતશાસ્ત્રના કોઈ જૂના અન્યના કટકાઓ જણાય છે. ખોજી તરફથી મહિપાસુરવધ (અ. ૯૪) જેવા દેવી માહાત્મ્યના અને અન્ધકાસુરવધ (અ. ૧૭૩) જેવા શિવ માહાત્મ્યના અધ્યાયો આ પુરાણમાં છે. મતલબ કે શિવ વિષ્ણુના ઝગડાઓનો જમાનો શરૂ થયા પહેલાં આ પુરાણ રચેલું છે. વળી વરાહ પુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયોનું વર્ણન નથી એમ કહીએ તો ચાલે, બે ચાર અધ્યાયોમાં જે મળે છે તે પણ ત્રુટિત અને અસ્પષ્ટ છે. વૈષ્ણવ ભક્તિ ઉપરાંત આ પુરાણનો મુખ્ય વિષય પ્રતો છે. પ્રતિપદાથી આરંભી પુનઃમુધીની તિથિઓનાં પ્રતો કહેલાં છે. વિષ્ણુની દ્વાદશી, ધર્મની ત્રયો-

દશી અને સિકન્ની શિવ ચતુર્દશી કહેલ છે. (અ. ૨૨. ૨૩) યતો ઉપરાંત અન્ન દાન, તિલધેનુ દાન, જલધેનુ દાન, રસધેનુ દાન વગેરે દાનો કહેલાં છે.

યતો અને દાનોની ખાખતમાં આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણનો ઉતારો કરવું હોય એવું દેખાતું નથી. કેટલાંક તીર્થ માહાત્મ્યો પણ વરાહ પુરાણમાં મળે છે. ૨૧૮ અધ્યાયોના આ પુરાણની આખી અનુક્રમણિકા આપવાની જરૂર નથી પણ ઉપર આ પુરાણના મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વરાહ પુરાણમાં વંશાવળી નથી જ. પણ સર્ગ વર્ણન બીજા અધ્યાયમાં છે; જેની દાર્શનિક છાપ વિષ્ણુ પુરાણ કરતાં પ્રાચીનતર છે. પછી ભુવનકોશ વર્ણન અ. ૭૪ થી ૮૯ અધ્યાયોમાં છે. તેમાં ભારત વર્ષ વર્ણન ૮૫ માં અધ્યાયમાં છે. આમાં ભારત વર્ષના ફક્ત પર્વતો અને નદીઓનું જ વર્ણન છે. મંદેન્દ્રો મલયઃ સઘઃ એ એક શ્લોક (ભુઓ વાયુ. પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૮૮) ઉતારી પછી ગદ્યમાં જ વર્ણન છે. આ પ્રસંગમાં વિષ્ણુ પુરાણે વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેયમાં કહેલા નદીઓનાં નામોમાંથી થોડાં જ આપ્યાં છે, જ્યારે વરાહ પુરાણે વધારે આપ્યાં છે. બાકી વાયુ વગેરેમાં કહેલાં ભારત વર્ષના જુદા જુદા જનપદોનાં નામો નથીજ આપ્યાં અને વિષ્ણુ પુરાણે ટુંકામાં આપ્યાં છે.

વરાહ પુરાણના સમય માટે વિશ્વસન સાહેબે લખ્યું છે કે આ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું ઘણું પ્રાચીનરૂપ નથી માટે આ પુરાણ બારમા શતકની શરૂઆતનું છે. પણ વિશ્વસન સાહેબના વખતમાં વૈષ્ણવધર્મના ઇનિદાસની માહિતીજ ઘણી ઓછી હતી. મનલજ કે વરાહ પુરાણમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું બહુ પ્રાચીનરૂપ નથી એ વાત ખરી છે. પણ બહુ પ્રાચીનરૂપ તો મહાભારતમાં મળે છે અને મહાભારત કાળનું આ પુરાણ નથી એમાં શંકા નથી. વળી વિશ્વસન સાહેબ આ પુરાણને બારમા શતકની શરૂઆતમાં મુકે છે. એનું કારણ એમને

ભાગવત પહેલાંનું આ પુરાણું લાગે છે એ હોતું જોઈએ એમ મારાં તર્ક છે. પણ હવે ભાગવતનેજ આપણે નવમા શતકમાં સુધીએ છીએ અને વરાહ ઉપર ભાગવત પુરાણની કાંઈ અસર નથી એ તો ચોક્કસ છે. મને તો વિષ્ણુ પુરાણની પણ કાંઈ અસર દેખાતી નથી. શાંકર વેદાંતની પણ કયાંય અસર નથી, અને જે વિષ્ણુની સ્તુતિઓ છે તે વિષ્ણુ પુરાણની સ્તુતિઓ કરતાં સાદી અને ઓછી જ્ઞાનગર્ભ છે. આ બધું જોતાં વિષ્ણુ પુરાણની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં એટલે નવમા શતક પહેલાં આ પુરાણ રચાયું છે. કદાચ આઠમા શતકમાં કે જાણ તો સાતમાના અન્તમાં પણ એથી બહુ જૂનુંએ નથી. કારણ કે મતો, દાનો, અને તીર્થ માહાત્મ્ય પ્રબળ છે. તીર્થ માહાત્મ્યમાં કેટલાક નવાં તીર્થ નામો છે પણ સૌથી મોટું મથુરા માહાત્મ્ય છે. (અ. ૧૫૨ થી ૧૬૯ સુધીમા વચ્ચે વચ્ચે ખીજ વસ્તુ છે ખરી) અને તેમાં મથુરાન્તર્ગત વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્રનું પણ માહાત્મ્ય છે (અ ૧૬૭) આ વિશ્રાન્તિ ક્ષેત્ર તે હાલનો વિશ્રામ ઘાટ તો નહિ હોય ? ગમે તેમ પણ મથુરા વૈષ્ણવ તીર્થ ગણાવા માંડ્યા પછી વરાહ પુ. ના આ અધ્યાયો લખાયા હોવા જોઈએ. મથુરામાં શુભ સમય પહેલાં સંકેત રાજ્ય અને જૈન બૌદ્ધોનું જોર હતું. શુભ કાળમા વૈષ્ણવ ધર્મે જોર કર્યું હશે પણ સુવાન અંગના વખત સુધી બૌદ્ધ ધર્મનું કાષ્ઠક જોર હતું ખરું.

ખીજું વિષ્ણુના અવતારો ગણાવતાં પાંચળથી સર્વમાન્ય થયેલા મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વૃસિહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથી રામ, કૃષ્ણ શુદ્ધ અને કૃષ્કી એ દસ ગણાયા છે. ભાગવતમાં અનેક સ્થળે જુદી જુદી રીતે દશ કરતાં વધારે અવતારોની ગણતરી મળે છે. પણ નવમા અવતારી તરીકે શુદ્ધના નામ સાથે ઉપર પ્રમાણે દશાવતારનું વર્ણન કરેલો પૌરાણિક શ્લોક ઈ. સ. આઠમા શતકના, ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે, (જુઓ મહાળયિપુરના આદિ વરાહ પેર મંત્ર મંદિરનો લેખ-Memoirs of the Archaeological Sur-

1/vey of India No. 26, 1926) એથી જૂના કાળનો ઉલ્લેખ (મારા જાણવામાં નથી.

વળી સૌકર ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય (અ. ૧૨૩) કહેલું છે અને આર્ય પુરાણ વારાહ પૂજા પ્રચલિત થયા પછીજ લખાય, હવે વારાહ મંદિરનો પ્લેસો ઉલ્લેખ તોરમાણના એરણના શિલાલેખમાં મળે છે. આ લેખ ઇ. સ. પાંચમા શતકના અન્તનો છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૮૦) અને ઇ. સ. ૫૦૦ પછીના જે ત્રણ સૈકામાં તો વારાહ, વામન અને નરસિંહનાં અનેક મંદિરો આ દેશમાં ઉભાં થયાં દેખાય છે.

વારાહ પુરાણોક્ત દક્ષ વધ ભાગવતોક્ત દક્ષ વધથી જુદો જ છે, વરાહોક્ત પાર્વતી લગ્ન કથા માત્ર્ય પુ. અને કુમાર સંલવથી જુદી જ છે. વરાહ પુરાણમાં એક સ્થળે માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. (અ. ૧૨૫) આ વર્ણનમાં ગીતા અને મહાભારતને અનુસરતો માયાનો અર્થ કર્યો છે. “ ચંદ્રમા ૧૫ દિવસ વધે અને ૧૫ દિવસ ઘટે. ન્યા વૃષ્ટિ થાય ત્યાં પાણી પુષ્કળ મળે, કયાંક દેશ નિર્જળ થાય વગેરે મારી માયા છે ” (શ્લો. ૯) વગેરે ભગવાનની સૃષ્ટિમાં દેખાતી અદશ્ય શક્તિ એ માયા એવું વર્ણન કર્યું છે, આમાં પણ ભાગવત કે સંકરાચાર્યની છાપ નથી.

ભાગવત અને વિષ્ણુ પુ. માં નથી એવી શામ્બને શાપથી ગળતકોડ થયાની અને તેણે સૂર્ય ભક્તિ કર્યાની કથા વરાહ પુ. માં છે. આ કથાનું મૂળ ભવિષ્યપુરાણ છે એમ વરાહના જ સખ્દો લાગે છે. (અ. ૧૭૭) આ અધ્યાયમાં શામ્બે મૂલ સ્થાનમાં અને મથુરામાં સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનું કહ્યું છે. ઇ. સ. પાંચમા શતકથી આ દેશમાં સૂર્યની મૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હોવાના પુરાવા મળે છે. અને મૂલ સ્થાન (મુલતાન) માં સૂર્યની ભક્તિનો ઇ. સ. સાતમા શતકમાં પ્રચાર હોવાનું યુવાન ચંચના કહેવાથી જણાય છે.

આ બધું જોતાં ઇ. સ. આઠમા શતકની આસપાસમાં આ પુરાણ રચાયું હોવાનો સંભવ લાગે છે. પણ ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એક નોંધ કરી છે કે નેપાળમાં સ્વયંભૂનાથ નામનું બૌદ્ધ તીર્થસ્થાન છે. આ સ્વયંભૂનાથ ચૈત્યનું વર્ણન બૌદ્ધસ્વયંભૂ પુરાણમાં મળે છે. આ સ્વયંભૂ પુરાણના લેખક મંજુશ્રી દશમા શતકના આરંભમાં થયા છે અને આ તીર્થ ઇ. સ. નવમા શતકનું છે. આ તીર્થનો ઉલ્લેખ વરાહ પુરાણ (અ. ૨૧૮ શ્લો. ૩૮) માં મળે છે. (જુઓ Sanskrit Buddhist Literature of Nepal P. 241) આ પુરાણો જોતાં વરાહ પુરાણનો આ અધ્યાય દશમા શતકથી પ્રાચીન ન હોવો જોઈએ. પણ આખું પુરાણ એ કાળનું હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. બધાં પુરાણોમાં પાછળથી થોડા ધણા ઉમેરા થયા જ છે.

બંગાળ એશીઆટીક સોસાયટી તરફથી કલકત્તામાં ઇ. સ. ૧૮૬૩માં છપાયેલી વરાહ પુરાણની પ્રતમાં ૧૦૭૦૦ શ્લોક છે. પણ છેલ્લા ૨૧૮ મા અધ્યાયમાં ઘણી ખરી હસ્તપ્રતોમાં એક શ્લોક મળે છે, જેનો અર્થ વિ. સં. ૧૬૨૧ માં વીરેશ્વર સાથે માધવલદે કાશીમાં આ પુરાણ લખ્યું છે એવો થાય છે. આ શ્લોક જુદા જુદા ભાગની પ્રતોમાં મળે છે, એ સંપાદકને કાયકો લાગે છે અને છેક ૧૬૨૧ માં પુરાણ રચાયું હશે એમ તેને શંકા પડે છે (જુઓ પ્રસ્તાવના) પણ મને એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી લાગતું. સંપાદકને મળેલી પ્રતો મૂળ કાશીની એક પ્રત ઉપરથી લખાઈ હોવાનો સંભવ છે. મત્સ્ય પુ. અને નારદ પુરાણની પુરાણસૂચિના વર્ણન સાથે હાલનાં વરાહ પુરાણનો ખરાખર મેળ બેસતો નથી એ જોતાં આ પુરાણ ઘણા વખત સુધી બહુ પ્રસિદ્ધ નહિ હોય એમ લાગે છે.

૧૦. કૂર્મપુરાણ

કૂર્મપુરાણમાં જો કે કૂર્મ વક્તા છે પણ આ પુરાણ તો શીવ

જ છે. શૈવપુરાણોમાં આ પુરાણ વાયુ પછીનું પણ રક્ત અને લિંગ
પ્રદેશોનું લાગે છે. વળી આ પુરાણમાં પણ વામનપુરાણ પેઠે બધા
વિષયો છે. અલગત વિસ્તાર વધારે છે. સૃષ્ટિવર્ણન, કાલવર્ણન, કેટ-
લુંક વંશવર્ણન, બુવનકોશવર્ણન, મન્વન્તરવર્ણન વગેરે મુખ્ય પૌરા-
ણિક વિષયો એાછે વધુ અંશે આ પુરાણમાં છે ખરા.

પછી શૈવ અંશોમાં દક્ષપ્રભગ, શ્રી કૃષ્ણે પુત્રની પ્રજાથી
ઉપમન્યુના ઉપદેશ પ્રમાણે કરેલું શિવારાધન, વારાહસી માહાત્મ્ય,
પાર્વતી જન્મ તથા વિવાહ અને લિંગોત્પત્તિ વગેરે પ્રસિદ્ધ શૈવ
વિષયો છે. અલગત બીજાં પુરાણો કરતાં આ પુરાણનાં આ વર્ણન-
માયે કેટલેક ઠેકાણે ફેર આવે છે. લિંગ પૂજનની આખતમાં આ
પુરાણના પૂર્વાર્ધમાં એક વાત છે અને ઉત્તરાર્ધમાં બીજી છે. પૂર્વાર્ધમાં
વિષ્ણુ સમુદ્રમાં પ્રલય કાલે મુના દત્તા ત્યાં એણે ન્યોતિરૂપ લિંગ
જેમું અને તેના છઠા નેવા પોતે અને જ્ઞાતા ગયા પણ પાર ન
પામ્યા એ રીતે કથા છે. ન્યારે ઉત્તરાર્ધમાં કર્મમાં આસક્ત મુનિઓને
બોધ આપવા સ્ત્રી વેપધારી વિષ્ણુ સાથે એક વખત શંકર દારવનમાં
ફરતા દત્તા ત્યાં મુનિઓએ આક્ષેપ કરવાથી શિવે લિંગ કાપી નાખ્યું
એ રીતે કથા છે. આ ઉપરથી ઉત્તર ભાગ પાછળનો લાગે છે.
ઉત્તર ભાગ પાછળનો હોવાના બીજા પણ પુરાવા છે.

ઉત્તરાર્ધ અ-૧૧માં પાશુપત યોગની પ્રશંસા કરી છે અને
આગળ ચાલતાં વ્યાસગીતામાં પાખંડી વિકર્મેશ્વર અને વામાચારીઓ
સાથે ખંચરાત્ર અને પાશુપતોની નિંદા કરી છે. જુઓ અ-૧૬ શ્લો.
/૧૫ એનો અર્થ એટલો જ કે આ સ્મૃતિ નેવો આખો ભાગ બીજેથી
ઉતાર્યો છે. કૃમ્પુરાણમાં ગીતામાંથી તથા સ્મૃતિઓમાંથી આવા
ઉતારા ધણા છે.

આ પુરાણમાં નરસિંહ અવતારની વાત છુદ્દી જ રીતે છે.
એમાં પ્રદ્ધાદની ભક્તિની કથા વિષ્ણુ કે ભાગવતને અનુસરતી નથી.
પણ વામનપુરાણને અનુસરતી છે. વંશી શિવ અને વિષ્ણુની એકતા
ઉપર બહુ ભાર વારંવાર મુક્યો છે:—

यो विष्णुः स स्वयं रुद्रो यो रुद्रः स जनार्दनः ॥

ક્ર. પૂ. અ-૧૫, ૧૦

વગેરે અનેક વચનો શુભો.

વળી કાપાલ, નાકુલ, વામ, ભૈરવ, પંચરાત્ર તથા પાશુપત એ
અર્ધાને મોહરાત્ર કહ્યાં છે.

એજન અ-૧૬ શ્લો. ૧૮, ૧૯

દક્ષમંડળની વાત હુંકી અને લિંગ તથા સ્કન્દ કરતાં સારી
છે, ક્રુવને પણ નારાયણ ભક્ત કહ્યા છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુપુરાણ
પછીનું આ લાગે છે.

કૂર્મપુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં ધૈવચરિતામા ભગવદ્ગીતાના પુષ્કળ
તારાઓ સાથે યોગમિશ્રિત શિવભક્તિનો ઉપદેશ છે. પણ તેના
ત્રીજા અધ્યાયમાં જે અદ્વૈતવાદ છે તેમા શાકર મતના સ્પષ્ટ સંબંધો
અને પછી વ્યાસગીતામાં સ્મૃતિનાં આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રક-
રો સાથે શિવ ભક્તિની વાતો છે. તેમાં મનુસ્મૃતિમાંથી પુષ્કળ
કેતારા છે. હલ્લા ભાગમાં શૈવ તીર્થોની નોંધ છે, જેમા કપાલ-
મોચન, કાલંબર, રામેશ્વર, કેદાર, ગોકર્ણ, પ્રભાસ વગેરે અનેક
તીર્થોની વાત છે.

હુંકામા આ કૂર્મપુરાણ વામન અને વિષ્ણુપુરાણ પછીનું છે.
અને ઉત્તર ભાગ તો શંકરાચાર્ય પછીનો દેખાય છે. પૂર્વ ભાગમાયે,
હિમાલયે કરેલી દેવી સ્તુતિ છે તે શાક્ત તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જેવા
જેવી છે. એમાં શાક્ત અદ્વૈતવાદ ચોખ્ખો દેખાય છે.

વૈષ્ણવ અંશોમા કૂર્મ, વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ અને કૃષ્ણ
વિષે હુંકી કથાઓ છે. રાગઓએ મુખ્યત્વે વિષ્ણુની ઉપાસના કરવી
જોઈએ; કારણ કે રાગ્ય પાલનરૂપ વિષ્ણુનું કાર્ય કરવાનું છે (પૂ.
અ. ૨૨) વગેરે વચનો શૈવ વૈષ્ણવ વચ્ચેના તીવ્ર વિરોધ પ્લેતાનાં છે.

૧૧ ભાગવત

પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત ધણી રીતે જ્ઞાત પાડે છે. ધર્મ પુરાણો સંગ્રહાત્મક છે, જુદે જુદે રચયેથી, મહાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, ખીન પુરાણોમાંથી, દંડરથ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી, વૈષ્ણવ, સૈવ, શાકત વગેરે સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાંથી એમ અનેક રચયેથી વસ્તુનો અને ધણીવાર ચબ્દોનો પણ સંગ્રહ કરે છે. પણ યી ભાગવત એક કર્તાની સ્વતંત્ર રચના છે. અલખત વસ્તુનો સંગ્રહ ભાગવતકારે પણ અનેક મૂળમાંથી કર્યો છે, પણ આખી કાવ્ય રચના ભાગવતકારની સ્વતંત્ર છે. દા. ત. વાયુપુ. મત્સ્યપુ. હરિવંશ વગેરેની પ્રથાને અનુસરી વિ. પુરાણે એવા અંશમાં સ્થમન્તક આખ્યાન ઉતાર્યું છે અને કૃષ્ણચરિત્ર આખું તો પાંચમા અંશમાં આપ્યું છે.

પણ શ્રી ભાગવતે સ્થમન્તકાખ્યાનને યોગ્ય રીતે કૃષ્ણચરિત્રનો જ ભાગ ગણીને કૃષ્ણચરિત્રમાં જ દશમસ્કંધમાં આપ્યું છે. મતલબ કે વિષ્ણુપુરાણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોવા છતાં મુખ્યત્વે પુરાણ જ રહે છે, પણ ભાગવત પુરાણત્વને મૌલ્ય કરીને સંપૂર્ણ વૈષ્ણવ ગ્રંથ બની જાય છે.

શ્રી ભાગવત મુખ્યત્વે વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે. અને મોટે ભાગે વિ. પુ.ના ક્રમમાં ચાલે છે છતાં ભાગવતકારની રચના સ્વતંત્ર હોવાથી ક્રમમાં ફેરફાર પણ દેખાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણ ઉપરાંત ભાગવતે ખીન અનેક પુરાણોમાંથી વસ્તુનો સંગ્રહ કર્યો છે. વિ. પુ. ને જેની ખબર છે એવા વાયુ, મત્સ્ય, હરિવંશ, ખલ્લ તો ભાગવતકારના જાણવામાં હોવાં જ જોઈએ પણ તે ઉપરાંત માર્કંડેયની ભાગવતકારને ખબર છે. હરિશ્ચન્દ્રે સત્ય માટે અપાર કષ્ટ સહન કર્યાની વાત માર્કંડેયમાં અને પદ્મપુરાણમાં છે, પણ ભાગવતકારને એની ખબર છે. દત્તાત્રેયની કથા પણ ભાગવતકારે (મા. ૬-૧ માં) માર્કંડેયમાંથી લીધી લાગે છે.

આ ઉપરાંત ભાગવતકારને પુષ્કળ શૈવ કથાઓની ખબર છે. અને શૈવપુરાણો સાથે સરખાવતાં ભાગવત કૃર્મપુરાણ પછીનું અને લિંગ, રકન્દના ઘણા ભાગો તથા શિવપુરાણ કરતાં જૂનું લાગે છે.

વામનપુરાણમાં કહેલું વામનચરિત્ર ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. ગરુડ, (બ્રહ્માંડ સિવાય) અગ્નિ ભાગવતનાં સમકાલીન દશે અને પદ્મ તથા રુદ્રપુરાણમાં ભાગવત માહાત્મ્ય મળે છે એ ઉપરથી તથા બીજા ભાગોમાં ભાગવતની અસર દેખાય છે માટે એ બે પુરાણોનો ઘણો ભાગ ભાગવત પછીનો છે. ટુંકામાં પુરાણોમાં ભાગવતનું સ્થાન જોતા ભાગવત ઈ. સ. નવમા શતકના આરંભનો અંશ ભાગે છે.

શ્રી ભાગવતને વિષ્ણુ પુરાણ સાથે સરખાવીને એનો આખી અનુક્રમણિકા આદિ આપવાનો પ્રયાત્ન નથી કર્યો, વિસ્તારભય એ એક કારણ તો છે જ પણ એવી જરૂર નથી, ભાગવત ઘણું પ્રસિદ્ધ છે, પુરાણોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ ભાગવત જ છે એટલે એમાં શું શું છે એ જોટે ભાગે નિરક્ષર વર્ગમાં પણ જાણીતું છે. કૃષ્ણચરિત્ર દશમ સ્કંધમાં છે અને એકાદશમાં જ્ઞાનવાર્તા છે એ કોનાથી અજાણ્યું છે ?

ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણને અનુસરે છે અને વિષ્ણુ પુરાણ પછીનું છે એ તો જેને સરખાવવાથી તરત સમજાઈ જાય એવી વાત છે. વિ. પુ. ના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્ર છે અને તે ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં છે. ભાગવતની કથા વિષ્ણુની કથાને ઘણી વાર સખદશ્વઃ અનુસરે છે, પણ વધારામાં કેટલુંક ઉમેરે છે. દા. ત. તૃણાવર્તવધ, કૃષ્ણે માટી ખાધને મોદામાં વિશ્વ દેખાડ્યું કૃષ્ણ દોરડાથી ન/બંધાયા તે, વત્સાસુર, બકાસુર, અને અધાસુરના વધો, વત્સહરણ, વસ્ત્ર હરણ વગેરે અનેક કૃષ્ણલીલાના પ્રસંગો ભાગવતમાં વધારે છે. એટલું જ નહિ પણ એક જ પ્રસંગમાં ભાગવત વિષ્ણુ પુરાણથી કેવી રીતે આગળ ચાલે છે એ ત્રીયેના દાખલાથી સમજાશે. વિ. પુ. અં. ૫. અ. ૨૭ માં અને ભાગવત ૧૦-૫૧માં મુચુક-દને ગુહમાં કૃષ્ણ દર્શન થયાની કથા છે. આ પ્રસંગમાં વિ. પુ. માં કાળવત્ન ભરમ થઈ ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણને જોઈને મુચુક-દ પૂછે છે કે “આપ

કાણુ છે ? ” અને ભગવાન જવાબ આપે છે કે “ હું ચંદ્રવંશમાં,
ઉત્પન્ન થએલા ચંદ્રવંશમાં જન્મેલા વમુદેવનો પુત્ર છું ” એટલા જ
શબ્દોમાં પ્રશ્નોત્તર થવા પછી, મુચુકુંદ કૃષ્ણને શ્રી વિષ્ણુના અંશ
રૂપે ઓળખી સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતમાં આ પ્રસંગમાં મુચુકુંદ
પ્રેલાં તે વિ. પુ. ના જ શબ્દો ‘ આપ કાણુ છે ’ બોલે છે, પણ
ભાગવતકારને એ સાદા શબ્દોથી સંતોષ થી રીતે થાય ? એટલે એ
પ્રશ્નનો તમે કાણુ અર્થ છે ? સૂર્ય છે ? ચંદ્ર છે ? મહેન્દ્ર છે ?
વગેરે આઠ શ્લોકમાં વિસ્તાર કરે છે, જેમાં પોતે કાણુ છે એ પણ કહી
નય છે. પછી શ્રી કૃષ્ણ પોતે કાણુ છે તેનો “ મારા હંજરો જન્મ,
કર્મ અને નામ છે, અરે અનન્ત હોવાથી ગણી શકાય એમ નથી ”
વગેરે પોતાના પરમેશ્વર રૂપનું વર્ણન કરી આઠ શ્લોકમાં જવાબ
આપે છે, પછી મુચુકુંદ સ્તુતિ કરે છે, આ બેય સ્તુતિ સરખાવાથી
ભાગવતના વિચારો વિ. પુ થી કેવી રીતે આગળ છે તે સમજાયો.
આ પ્રકારના દાખલાઓ પાર વગરના છે પણ તે ઉતારવાની જરૂર
નથી. વિષ્ણુ પુરાણ પછી ભાગવત રચાયું છે એ મત પુરાતત્ત્વજ્ઞોને
માન્ય જ છે.

ભાગવતમાં વિષ્ણુ પુરાણ કરતા જે આ વધારો દેખાય છે તે
કયાથી આવ્યો ? એ હુંકામાં ભાગવતનો સમય (પા. ૧૧૬) માં
કહ્યું છે. અહીં એક વધારે દાખલો આપું છું. ભાગવત જે પ્રદેશમાં
‘ વાસુદેવ ભક્તો યશે ’ એમ કહે છે તે પ્રદેશમાં ભક્તવૃદ્ધિમાં શ્રી
કૃષ્ણલીલા ખૂબ ગવાતી હતી અને નવાં નવાં ભક્તચરિત્રોનો પ્રચાર
થતો હતો. રાધાની કલ્પના આ ભક્તવૃદ્ધિમાં જ ઉત્પન્ન થઈ છે
(જુઓ ‘ નરસિંહ મહેતાના કાવડા ’નો વિચાર-પ્રસ્થાન ૧૯૮૩ પા.
૧૬૩-૬૪) વસ્તુદરણુ લીલા જેવી લીલાઓ પણ આ ભક્તોએ
પ્રચલિત કરેલી છે અને ભાગવતકારે આ સર્વ શ્લોક સાહિત્યનો
લાભ લીધો છે. શ્રી આનંદાસનામની આલવાર વૈષ્ણવ કુમારીનાં
તામિલ સ્તોત્રોમાં ગોપી વસ્તુદરણુની તથા આલવાર કન્યાઓનાં

કાન્યાયની પ્રતની વાત આવે છે. આ કવિલક્ષ્મી સ્ત્રીનો સમય ઇ. સ. ૮૫૦ ની આસપાસનો તામિલ સંહિતા ઠરાવે છે. (જુઓ The Journal of the Oriental Research April 1927 p, 169):

હુંકામાં લાગવતનો સમય મને તો ઈ. સ. નવમા શતકનો આરંભ લાગે છે. લાગવત વિષે ' લાગવતનો સમય ' તથા ' લાગવતનું અદ્વૈત દર્શન ' એ બે લેખોમાં ઘણું કહ્યું છે. હજી ઘણું કહેવા જેવું બાકી રહે છે. પણ તેનો અર્થ સમાસ થઈ શકે એમ નથી.

લિંગપુરાણ

નામ પરથી જણાય છે તેમ લિંગપુરાણ શૈવપુરાણ જ છે. મત્સ્યોક્ત પુરાણાનુક્રમણિકામાં લિંગપુરાણના અગીઆર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે અને હાલમાં ૧૧ હજાર મળે છે. લિંગપુરાણના પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ એવા બે ભાગ છે. પૂર્વ ભાગમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, કલ્પ, યુગધર્મનિરૂપણ, ભુવનકોશવર્ણન, સૂર્યચંદ્રવંશવર્ણન વગેરે પૌરાણિક વિષયો હુંકામાં મળે છે પણ મોટો ભાગ તો લિંગોત્પત્તિ, લિંગપ્રતિષ્ઠા, દધીત્રિચરિત, પાર્વતી ત્રિવાહ, દક્ષપ્રમનાથ, પશુપાશ મોક્ષનું વિવરણ, ત્રિપુરાખ્યાન, અંધકાખ્યાન, શૈવ પ્રતો, ઉપમન્યુ કથા વગેરે શૈવ વિષયોથી ભરેલો છે. પણ એ ઉપરાંત વરાહચરિત અને નૃસિંહચરિતના અધ્યાયો પણ છે. અને ઉત્તર ભાગમાં વિષ્ણુ માહાત્મ્યનું કથન, અંબરીષકથા, દાનો, શ્રાદ્ધ પ્રકરણ, શિવમાહાત્મ્ય, શિવપૂજા વિધિ વગેરે પરમુરણ વિષયો છે.

આ પુરાણ શૈવ છે એમાં તો કાંઈ સંકા જ નથી. કાશી અને થી શૈલ બે શૈવતીર્થોનું પણ વર્ણન કરે છે. મત્સ્યપુરાણની અનુક્રમણિકામાં કહેલું લિંગપુરાણ આ જ છે એમ વિશ્વનાથસાહેબ કહે છે. આ પુરાણના સમયનો વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણચરિત વિષ્ણુસદસ નામ બ્રાહ્મ અને સનત્સુગતીપ બ્રાહ્મમાં લિંગપુરાણમાંથી ઉતારા

કર્તા છે, એમ ત્ર્યં. ગુ. કાળે કહે છે, પણ આ વિધ્યુસદસ નામ બ્રાહ્મ વગેરે ત્રયો આઘ શંકરાચાર્યના નથી એમ મેં પુરાણાનુક્રમ-
શિકાના અવલોકનમાં જ કહ્યું છે, એટલે એ પુરાવાને ન મળીને
જ વિચાર કરવાનો રહે છે. ર્કંદ પુ. ના માહેશ્વરખંડનો પહેલો ભાગ
લિંગપૂજના મહિમાથી ભર્યો છે. લિંગપુરાણમાં પણ લિંગપૂજને
મહિમા કહેલો છે. મને આ વિષયમાં લિંગપુરાણ પ્રાચીનતર જણાય
છે. લિંગનાં ભાષા પદરચના વગેરે ર્કંદ કરતાં પ્રાચીન જણાય છે.

ર્કંદ પુ. મા. ખં. ના કૌ. ખંડમાં વિધ્યુમક્ત એનરેયની કથા
છે. (જુઓ! અ. ૪૨). એજ કથા લિંગપુરાણના ઉત્તર ભાગના
૭મા અધ્યાયમાં છે, જેય સરખાવતાં ર્કંદે લિંગની સરસ વાતનો ઘણો
વિસ્તાર કર્યો છે. વળી એ પ્રસંગ મહીસાગર સંગમતીર્થમાં બન્યો
એમ કહ્યું છે. ર્કંદમાં ભાગવતના શ્લોકોનો અનુવાદ મળે છે, જે
લિંગમાં નથી.

દક્ષયજ્ઞંગ અને પાર્વતી વિવાહનું લિંગોક્ત વર્ણન ર્કંદ અને
ભાગવત કરતાં જૂનું જણાય છે. પણ તેમાં શંકર અને વિધ્યુ વચ્ચે
યુદ્ધ થયાનું અને વિધ્યુ હાર્યાનું વર્ણન છે. એટલે વામપુરાણ કરતાં
લિંગ અર્વાચીન લાગે છે (લિઙ્ગ પૂર્વે ભાગ અ. ૧૧, ૧૦૦)

લિંગપુરાણોક્ત ટુંકું કૃષ્ણચરિત્ર વિધ્યુપુરાણને અનુસરતું લાગે છે.
(લિ. પુ. પૂ. અ. ૬૧) ખાસ કરીને બલરામના દેહ
ત્યાગની વાત જુઓ. અરિષ્ટ લક્ષણો લિંગપુરાણે વાયુ પુ. અ. ૧૯
માંથી શબ્દસા: ઉતાર્યા છે (જુઓ પૂ. મા. અ. ૧૧)

લિંગ પુરાણનું (પૂ. મા. અ. ૯૨) નરસિંહ અવતારનું વર્ણન
વિધ્યુ પુરાણના કરતાં ભાગવતને વધારે મળતું છે. વળી દ્વિતીય
કશિપુને માર્યા પછી નરસિંહનો ક્રોધ શમતો નથી એ વાત વિ. પુ.
માં તો નથીજ અને નરસિંહ સૌમે શંકરની આરાધાથી વીરભદ્રે
ચરભનું રૂપ લઇને યુદ્ધ કર્યું, અને વિધ્યુને હરાવ્યા એ આખી વાત
શ્રેષ્ઠ અને વૈષ્ણવોના વિરોધની છે. અ. ૯૫-૯૬

ભાગવતના દુર્વાસા અને અંબરીષના આપ્યાનમાં વિષ્ણુભક્ત અંબરીષથી દુર્વાસા હારી જાય છે. લિંગપુરાણમાં દ્વિતીય નામનાં શિવભક્ત ઉપર વિષ્ણુનું ચક્ર નકામું જાય છે એ કથા છે.

લિંગપુરાણ અ. ૨૭ થી ૪૪ અધ્યાયો ગોસહસ્ર, તિલધેનુ વગેરે દાનોના અધ્યાયો છે. પુરાણોની અનુક્રમશ્રેણી લિંગ પુરાણે ભા. પુ. ને અનુસરતી આપી છે, જો કે શ્લોક સંખ્યા નથી લખી.

શિવ પુરાણોમાં વાયુ પછી કૂર્મ પછી લિંગ અને છેલ્લું શિવ પુરાણ એવો ક્રમ લાગે છે. રક્ત પુરાણના શિવ ખંડે ભાગવત પછીના અને શિવપુરાણના સમકાલિન હશે.

સદ્ગત કાળે કહે છે તેમ શિવ વિષ્ણુ વચ્ચે વિરોધવાળા લિંગ પુ. ના ભાગે પ્રક્ષિપ્ત હોય અથવા એ વિરોધના આરંભમાં આ પુરાણ રચાયું હોય, ગમે તેમ હોય પણ ભાગવતની સીધી અસર વગરનું પણ ભાગવતનું સમકાલિન આ પુરાણ હશે એમ માનવું સંયુક્તક લાગે છે.

૧૭ ગરુડપુરાણ

ગરુડપુરાણમાં મુખ્ય ત્રણ કાંડ-ભાગ છે. (૧) આચાર અથવા કર્મકાંડ (૨) પ્રેતકાંડ અને (૩) બ્રહ્મકાંડ. પહેલા આચારકાંડના ૨૪૦ અધ્યાયોમાં અનેક વિષયો છે. સર્ગોદ્ધિપુરાણના જૂના વિષયો આ કાંડમાં કવચિત્ (જુઓ અ-૪૫ ભુવનકોશવર્ણન, વગેરે) દેખાય છે પણ મુખ્યત્વે હાલના હિંદુ ધર્મના આચારના વિવિધ વિષયોનું ક્રમ વર્ગ નિરૂપણ છે. દા. ત. પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાનું નિરૂપણ છે (જુઓ અ. ૩૬), ગાયત્રી કલ્પનું નિરૂપણ (અ-૩૭) દુર્ગાનાં જાપ, પૂજા, દવન, ખલિ વગેરેનું નિરૂપણ છે (અ-૩૮), શિવપૂજનવિધિ, મહાશિવરાત્રિ વગેરે, વ્રતો, વિધિઓના પૂજનાદિ, અગ્ની-આરશ વગેરે વ્રતો, આદિત્યાદિ નવ ગ્રહોની દશાનું નિરૂપણ, સંક્ષેપમાં રામાયણ, ભારત, હરિવંશના સારો, ગંગાદિતીર્થોનું વર્ણન, વર્ણો-અભધર્મોનું નિરૂપણ, નીતિનિરૂપણ, મોતી વગેરેનાં મૂલ્ય પરીક્ષાદિનું

નિરપજ્ઞ, યોગપ્રક્રિયા, સન્ધ્યાસધર્મ, શિવ, વિષ્ણુવાદિનાં માહાત્મ્યો, વગેરે, વગેરે, હુંકામાં ગરૂડપુરાણ પોતેજ દેહે છે તેમ આ ખંડમાં મંત્ર, તંત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, મત, તીર્થ વગેરે સર્વ વપાયો છે. વૈદકના અધ્યાયોમાં વર્ણાદિરજ્યોગો, અદશ્યકારધૂપ વગેરે તાંત્રિક પ્રયોગો પણ છે. વધારે શું ? માત્ર વૈદકને લગતા ૪૭ અધ્યાયો છે. મનસજ કે વિવિધ મન્દ્યામાંથી કરેલા સંમદ ૩૫ આ હાંડ છે.

બીજો પ્રેતકાંડ એજ ખર્ડ ગરૂડપુરાણ છે. લોકો ગરૂડપુરાણ તરીકે એને જ ઓળખે છે અને દાસના હિંદુઓ મરણ પછીની ક્રિયા આ પ્રેતકાંડને અનુસરી કરે છે તથા મરણ પછીના પ્હેલા ૬૪ દિવસોમાં આ પ્રેતકાંડ સાંભળવાનો ધણા ભાગમાં રિવાજ છે. આ પ્રેતકાંડના કુલ ૪૯ અધ્યાયો છે અને તેમાં પ્રેતની વિવિધ ગતિનું, મરણ પાછળ પાળવાનાં સૂતકાદિનું, મરણ પાછળ કરવાનાં શ્રાદ્ધાદિનું, તથા આ વિષયને લગતું બીજું નિરપજ્ઞ છે. પણ આ આખો કાંડ એક ધારો, એક જ વિષયને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે.

ત્રીજા બ્રહ્મકાંડના ૨૯ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણમુક્તિનું તથા વૈકટાચલ માહાત્મ્યનું નિરપજ્ઞ છે. ત્રણે કાંડો એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને જુદા છે.

ગરૂડપુરાણનો મૂળ ભાગ તો પ્રેતકાંડ જ લાગે છે. એ વિષયનું નિરપજ્ઞ બીજા કરતાં ગરૂડપુરાણમાં વધારે વિસ્તારથી કરેલું છે અને અત્યારે માન્ય ગણાય છે. આ પ્રેતકાંડ પછી આચાર કાંડ રચાયો લાગે છે. આચાર કાંડનો રચના સમય મને નીચેનાં કારણોને લીધે લગભગ નવમું શતક લાગે છે. અને પ્રેતકાંડ તે પ્હેલાંના શતકમાં જ રચાયો હશે.

આચાર કાંડનો ૧૪૬મો અધ્યાય મર્વ રાત્રિનિદાનનો છે. આ અધ્યાય એટલે વાગ્બટના નિદાન રચાનનો પ્હેલો અધ્યાય. (માત્ર પ્હેલો શ્લોક છોડી દીધો છે) અને બીજા અધ્યાયો પણ નિદાનકાર માધવને નહિ પણ વાગ્બટને અનુસરે છે.

ખીલું દ્રુવચરિત હુંકામાં પણ વિષ્ણુપુરાણને અનુસરી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત કહેતાં હરિવંશ કહું છું એમ કહેલું છે. કૃષ્ણ-ચરિત (જુઓ અ. ૧૪૪)માં તથા આચાર કાંડમાં અન્યત્ર ક્યાંય ભાગવતની છાપ નથી દેખાતી પણ વિષ્ણુપુરાણની દેખાય છે અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત યમગીતામાંથી શ્લોકો પણ ઉતારેલા છે. (જુઓ આચાર કાંડ અ. ૨૨૭), શિવ અને વિષ્ણુ બેયનાં મતો ક્યાં છે. પણ મતો વર્ણવતાં દ્વાદશીયુક્ત એકાદશીનું મત કરવાનું કહેલું છે એ જોતાં વિષ્ણુપુરાણ પછી અને ભાગવત પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં કદાચ ભાગવતના સમકાલમા એટલે કે નવમા શતકમાં ગરૂડપુરાણનો આચાર કાંડ રચાયો હોય એ સંભવિત છે કારણ કે ક્યાંકે ક્યાંકે શાંકર વેદાંતની અસર દેખાય છે (જુઓ અ. ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯).

ત્રીજો અક્ષકાંડ પાછળનો છે; કારણ કે એમાં ભાગવતની પુષ્ટળ અસર દેખાય છે. શરૂઆત જ મહાનામશનિઃ એ શ્લોકથી થાય છે. અને આગળ પણ ભાગવતમાંથી અનેક ઉતારા મળે છે (જુઓ અ. ૫, ૬, ૭) એટલું જ નહિ પણ જેણે ભાગવતપુરાણનું શ્રવણ નથી કર્યું તેનો જન્મ પૃથા છે એવાં વચનોથી ભાગવતપુરાણની પ્રશંસા પણ છે.

યૈર્નશ્રુતં ભાગવતં પુરાણં

તેષાં જન્મ વ્યર્થમાહુર્મહાન્તઃ ।

ગ. ઘ. કાંઠ અ. ૨૦ શ્લો. ૧૭

એ ઉપરથી આ કાંડ ૧૦મા ૧૧મા શતકથી જૂનો નથી એમ સાગે છે.

૧૫ અગ્નિપુરાણ.

અગ્નિપુરાણ ખીજાં કાંઠ પણ પુરાણ કરતાં વધારે સંગ્રહરૂપ છે, આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણ પછી અને એ ધોરણ ઉપર રચાયેલ ભાગે

નિરૂપણ, યોગપ્રક્રિયા, સંન્યાસધર્મ, શિવ, વિષ્ણુવાદિનાં માહાત્મ્યો, વગેરે, વગેરે, હુંકામાં ગરુડપુરાણ પોતેજ કહે છે તેમ- આ ખંડમાં મંત્ર, તંત્ર, ન્યોતિય, વૈદક, વ્રત, તીર્થ વગેરે સર્વ વિષયો છે. વૈદકના અધ્યાયોમાં વર્ણાકરણયોગો, અદૃશ્યકારધૂપ વગેરે તાંત્રિક પ્રયોગો પણ છે. વધારે શું? માત્ર વૈદકને લગતા ૪૭ અધ્યાયો છે. મનલ્લખ કે વિવિધ ગ્રંથોમાંથી કરેલા સંમદ ૩૫ આ કાંડ છે.

ખીન્ને ત્રેતકાંડ એજ ખડ ગરુડપુરાણ છે. લોકો ગરુડપુરાણ તરીકે એને જ ઓળખે છે અને દાસના હિંદુઓ મરણ પછીની ક્રિયા આ ત્રેતકાંડને અનુસરી કરે છે તથા મરણ પછીના પ્લેલા દશ દિવસોમાં આ ત્રેતકાંડ સાંભળવાનો ધણા ભાગમાં રિવાજ છે. આ ત્રેતકાંડના કુલ ૪૬ અધ્યાયો છે અને તેમાં ત્રેતની વિવિધ ગતિનું, મરણ પાછળ પાળવાનાં સૂતકાદિનું, મરણ પાછળ કરવાનાં શ્રાદ્ધાદિનું, તથા આ વિષયને લગતું ખીલું નિરૂપણ છે. પણ આ આખો કાંડ એક ધારો, એક જ વિષયને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે.

ત્રીજા બ્રહ્મકાંડના ૨૬ અધ્યાયોમાં શ્રી કૃષ્ણભક્તિનું તથા વૈકટાચલ માહાત્મ્યનું નિરૂપણ છે. ત્રણે કાંડો એક ખીજાથી સ્વતંત્ર અને જુદા છે.

ગરુડપુરાણનો મૂળ ભાગ તો ત્રેતકાંડ જ લાગે છે. એ વિષયનું નિરૂપણ ખીજા કરતાં ગરુડપુરાણમાં વધારે વિસ્તારથી કરેલું છે અને અત્યારે માન્ય ગણાય છે. આ ત્રેતકાંડ પછી આચાર કાંડ રચાયો લાગે છે. આચાર કાંડનો રચના સમય મને નીચેનાં કોર- જોને લીધે લગભગ નવમું શતક લાગે છે. અને ત્રેતકાંડ તે પ્લેલાના શતકમાં જ રચાયો હશે.

આચાર કાંડનો ૧૪૬મો અધ્યાય સર્વ રોગનિવાનનો છે. આ અધ્યાય એટલે વાગ્લટ્નના નિદાન સ્થાનનો પ્લેલો અધ્યાય. (માત્ર પ્લેલો મ્લોઠ છાદી દીધો છે) અને ખીજા અધ્યાયો પણ નિદાનકાર સાધવને નહિ પણ વાગ્લટ્નને અનુસરે છે.

બીજું ધ્રુવચરિત કુંકામાં પણ વિષ્ણુપુરાણને અનુસરી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિત કહેતાં હરિવંશ કહું છું એમ કહેલું છે. કૃષ્ણ-ચરિત (જુઓ અ. ૧૪૪)માં તથા આચાર કાંડમાં અન્યત્ર ક્યાંય ભાગવતની છાપ નથી દેખાતી પણ વિષ્ણુપુરાણની દેખાય છે અને વિષ્ણુપુરાણોક્ત યમગીતામાંથી શ્લોકો પણ ઉતારેલા છે . (જુઓ આચાર કાંડ અ. ૨૨૭), શિવ અને વિષ્ણુ યેષનાં મતો કહ્યાં છે. પણ મતો વર્ણવતા દ્વાદશીયુક્ત એકાદશીનું મત કરવાનું કહેલું છે એ જોતાં વિષ્ણુપુરાણ પછી અને ભાગવત પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં કદાચ ભાગવતના સમકાલમાં એટલે કે નવમા શતકમાં ગરડપુરાણનો આચાર કાંડ રચાયો હોય એ સંભવિત છે. કારણ કે ક્યાંક ક્યાંક શાંકર વેદાંતની અસર દેખાય છે (જુઓ અ. ૨૨૬, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯).

ત્રીજો પ્રહલકાંડ પાછળનો છે; કારણ કે એમાં ભાગવતની પુષ્કળ અસર દેખાય છે. શરૂઆત જ મહાનામશાન્તિ. એ શ્લોકથી થાય છે. અને આગળ પણ ભાગવતમાંથી અનેક ઉતારા મળે છે (જુઓ અ. ૫, ૬, ૭) એટલું જ નહિ પણ જેણે ભાગવતપુરાણનું શ્રવણ નથી કર્યું તેનો જન્મ વૃથા છે એવા વચનોથી ભાગવતપુરાણની પ્રશંસા પણ છે.

યૈર્નશ્રુતં ભાગવતં પુરાણં

તેષાં જન્મ વ્યર્થમાહુર્મહાન્તઃ ।

ગ. મ. કાંડ અ. ૨૦ આ. ૧૭

એ ઉપરથી આ કાંડ ૧૦મા ૧૧મા શતકથી જૂનો હોય એમ સ્પષ્ટ છે.

૧૫ અગ્નિપુરાણ.

અગ્નિપુરાણ બીજા કાંડ પણ પુરાણ કરતાં કાંઈક જુદું છે, આ પુરાણ મત્સ્ય પુરાણ પછી અને એ ધોરણે સ્વયંભુવ સાગે

છે. પણ મત્સ્યમાં મૂળપુરાણ અંશ છે અને એ ઉપરાંત બીજા પાછળથી પૌરાણિક મહાથેક્ષા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અમિપુરાણમાં મૂળ પુરાણઅંશ નથી જ, પણ મદાભારતમાંથી, રામાયણમાંથી, પુરાણોમાંથી, ધર્મશાસ્ત્રમાંથી, તંત્રોમાંથી, આયુર્વેદમાંથી, જ્યોતિષમાંથી, સંગીતશાસ્ત્રમાંથી એ રીતે સર્વ ઉપસન્ધ આદિત્યમાંથી ટુંકો મમદ કર્યો છે.

આરંભમાં મંગલાચરણ (અ. ૧) પછી મત્સ્ય, કૃત્તિ, વરાહ, નારમિદ, વામન અને પરશુરામ એ છ અવતારોનું વર્ણન ત્રણ અધ્યાયોમાં કરેલું છે. પછી રામાયણને અનુસરી કાંડવાર સાત અધ્યાયોમાં રામાવતારનું વર્ણન છે. પછી હરિવંશ નામથી કૃષ્ણાવતારનું વર્ણન કર્યું છે (અ. ૧૨), પછી ત્રણ અધ્યાયોમાં મદાભારતનો ટુંકો સાંઠ કર્યો છે. પછી બ્રહ્માવતાર અને કાળી અવતારનું વર્ણન છે (અ. ૧૬).

દશ અવતારોનું ઉપર પ્રમાણેનું વર્ણન જોતાં આ પુરાણ, વાયુ, મત્સ્ય, માર્કંડેય અને વિષ્ણુ પછીનું, અને ભાગવતનું સમકાલિન લાગે છે. કૃષ્ણાવતાર માટે હરિવંશનું નામ લખ્યું છે અને વિષ્ણુ પુ. નું નથી લખ્યું એ ઉપરથી વિ પુ. જ્ઞેતાનું માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે અમિ પુરાણોક્ત કૃષ્ણ ચરિત્ર એ વિષ્ણુપુરાણમાંથી જ ખેંચેલ સાર છે. વિષ્ણુ પુ. ના શબ્દો પણ ઉતાર્યા છે. એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણાવતારના વર્ણનમાં શંકરને હરિએ મોહિની રૂપ ખતાવ્યું અને એથી મોહિત શંકર પછવાડે દોડ્યા એ પ્રમાણે વર્ણન છે આનું મૂળ તો શ્રી ભાગવત જ છે એ જોતાં તથા ત્રી કૃષ્ણનો જન્મ આવણ કૃષ્ણાબ્મીની રાતે થયો છે એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી આ પુરાણ ભાગવત પછીનું હોય એમ લાગે છે. જો કે આજો સંગ્રહ એક હાથે થયો છે કે જે ત્રણ હાથે એ કહેવાતું નથી.

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન પૂર્વે કર્યા પછી ૪ અધ્યાયોમાં સર્ગ વર્ણન, મનુવંશ વર્ણન, કર્ણપવંશ વર્ણન, અને જગત્ સર્ગ

વર્ણન એ પૌરાણિક વિષયો છે. પછી વિષ્ણુ વગેરે દેવોના પૂજ-
 વિધિ, કુંડનિર્માણ વિધિ, મંત્રોનાં લક્ષણો, સર્વતોલદ્રાદિ મંડલવિધાન,
 દેવાલય નિર્માણ વિધિ, વિવિધ પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો, પ્રતિમા
 પ્રતિષ્ઠા વિધિ, ૬૪ યોગિનીની પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો વગેરે તંત્રોક્ત
 વિષયો ૧૦૬ ટા અધ્યાય સુધી છે. વાસ્તુ વિદ્યા પણ એમાં આવી
 ગય છે. પછી એક અધ્યાયમાં સ્વાયંભુવ સર્ગ વર્ણન અને એકમાં
 જુવનકેશ વર્ણન સમેટી લઈ તીર્થ માહાત્મ્ય આઠ અધ્યાયોમાં કહે
 છે. તેમાં સૌથી મોટું ગયા માહાત્મ્ય છે. પછી શ્રાદ્ધ કંદપ (અ.
 ૧૧૭), પછી ભારત વર્ષ વર્ણન (અ. ૧૧૮), પાતાલ વર્ણન,
 પછી ત્યોતિશાસ્ત્રના વિષયો (અ. ૧૨૧ થી ૧૩૩), પછી
 અભિચારના મંત્રો, હોમ વગેરે તાંત્રિક વિષયો, પછી મન્વ-
 ન્તરોનું વર્ણન (અ. ૧૫૦), એક અધ્યાયમાં બ્રહ્મચર્યાદિ
 આશ્રમોના ધર્મો, વિવાહાદિ ગૃહઆચાર, આશૌચાદિ નિર્ણય,
 વર્ણધર્મો પછી મહાપાતકાદિ કથન અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે
 સ્મૃત્યુક્ત વિષયો વીશેક અધ્યાયોમાં કહ્યા છે. પછી એકમ,
 બીજ, ત્રીજ એ રીતે પ્રત્યેક તિથિના અને પ્રત્યેક વારનાં મતો
 કહેવા છે. પછી જુદા જુદા મહીનાનાં મતો વગેરે મત વર્ણનના
 ૩૩-૩૪ અધ્યાયો છે. પછી રાજ ધર્મ, યુદ્ધ, યાત્રા વગેરે
 નીતિશાસ્ત્રના વિષયોનું વર્ણન છે. પછી રત્નપરીક્ષા, ધનુર્વેદ,
 વ્યવહાર કથન, વગેરે પરચુરણ વિષયો, પછી ૨૭૨ મા અધ્યાયમાં
 પુરાણ દાનાદિ માહાત્મ્ય છે, એ અધ્યાય મત્સ્યમાંથી ઉતારેલો છે,
 માત્ર ઉપપુરાણોના નામો નથી. પછી સૂર્યવંશ વર્ણન, સોમવંશ વર્ણન
 અને યદુવંશ વર્ણન અને પુરે પુર્વસુ વગેરે વંશ વર્ણન છે. આ પછી
 ચાર અધ્યાયો વૈદકના છે (૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩) એક વૃક્ષા-
 સુર્વેદનો અધ્યાય છે (અ. ૨૮૨), પછી ગજચિકિત્સા, અશ્વચિકિત્સા
 અને ગવાયુર્વેદ એ અધ્યાયો છે. પછી વિષચિકિત્સા આવે છે. પછી
 મન્વપૂજવાળો તાંત્રિક ભારે છે, પછી હંદોનું વર્ણન, કાવ્ય લક્ષણ,

નાટક નિરૂપણ, મંત્રારાદિ રસનિરૂપણ, પછી કાવ્યના ગુણ દોષનું નિરૂપણ વગેરે અલંકાર શાસ્ત્રનો વિષય છે. પછી વ્યાકરણનો સંક્ષેપ, દોષનો મંદોષ અને છેવટ પ્રણય વર્ણન, સરીરના અવયવોનું વર્ણન, પછી નરકનિરૂપણ, પછી યમનિયમાદિ યોગનાં અંગોનું વર્ણન, પછી બ્રહ્મજ્ઞાન, પછી ગીતાસાર, યમગીતા, અને છેલ્લે અધ્યાય અમિ-પુરાણ માહાત્મ્યનો. આ રીતે નાના મોટા ૩૮૩ અધ્યાયોમાં આ પુરાણ પૂર્ણ થાય છે. છ પ્રનો ઉપરથી આનન્દાશ્રમસીરીઝમાં છપાયેલ અમિપુરાણમાં કુલ ૧૧૪૫૭ શ્લોકો છે.

અમિપુરાણના વિષયોનું ઉપર જે દુંકામાં વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી અમિપુરાણ કેવું સંપ્રદાત્મક છે એ દેખાશે. વિદ્વસન માહેજ કહે છે કે અમિ પુરાણમાં એક લીંદી પણ મૂળની નથી. દવે એના સમયનો વિચાર કરીએ. સ્વ. ત્ર્ય. ગુ. કાળેએ પુરાણ નિરી-
ક્ષણમાં નારદ પુરાણોક્ત પુરાણ સૂત્રીના સમયનો વિચાર કરતાં અમિ પુરાણનો પણ વિચાર કર્યો છે અને શંકરાચાર્ય પહેલાં નારદ સૂત્રી અને તે પહેલાં અને અમરકોશ પછી અમિપુરાણને ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૪૫૦ વચ્ચે મુકે છે. મને શંકરાચાર્યનો આધારજ ખોટો લાગે છે, એ પુરાણાનુક્રમણિકાનો વિચાર કરતા મેં કહેલુંજ છે. પણ અમરકોશમાંથી સ્વર્ગોદ વર્ગોનો ઉતારો અ. ૩૫૦ થી ૩૬૭ માં અમિ પુરાણે કરેલો છે. માટે એ પુરાણ અમરકોશ પછી એટલી વાત નહીં. અમરકોશનો સમય ઇ. સ. ૫૦૦ થી જૂનો માનવાનું કારણ નથી. અને નારદસૂત્રી તો મને ખારમા તેરમા શતકની લાગે છે.

વેદકમાંથી જે ઉતારો અમિ પુરાણે કર્યો છે તેમાં જે કે નામ સુશ્રુતાનું જ છે પણ વાગલદની અસર સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ અ. ૨૮૦ શ્લોક. ૨૯, ૩૦ વગેરે) એટલે ઇ. સ. ૭૫૧ શતક પોલાનું તો આ પુરાણ નથી.

કાવ્યનું લક્ષણ આપતાં દન્ડીના મોખ્યાદર્શમાંથી દૃષ્ટાયંચ્ચ-ચચિંછન્નાપદાવલી (કાવ્યાદર્શ ૧-૧૦) એ શબ્દો ઉતાર્યા છે.

(અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૬) વળી ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એ રીતે ત્રણ બેદો કહ્યા છે તે પણ કાવ્યાદર્શમાંથી છે. કાવ્યાદર્શકાર દંડી ઇ. સ. ૭૮૫ શતકમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ Classical Sanskrit Literature, by A. B. Keith p. 72). પણ અગ્નિ પુરાણને દંડી પછીના કાવ્ય વિવેચકોના મતોની માહિતી છે. દંડી પછીના-કીચના મત પ્રમાણે (એજન પા. ૧૩૧) લગ-લગ ઇ. સ. ૬૪૧ પછીના, ભામહમાંથી આખ્યાયિકા કથા વગેરેનાં લક્ષણો ઉતાર્યા છે. (જુઓ અ. પુ. અ. ૨૩૭ શ્લો. ૧૪, ૧૫) વળી દંડીથી આગળ વધીને વામન રીતિને કાવ્યનો આત્મા ગણે છે. વામન કાશ્મીરના રાજા જ્યાપીડના વખતમાં એટલે ઇ. સ. આઠમા શતકના અન્તમાં થઇ ગયા છે, વામન પછી ધ્વનિકારે (લગલગ ઇ. સ. ૮૨૦ એજન પા. ૧૩૫) ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા ઠરાવ્યો છે. અગ્નિ પુરાણને ધ્વનિ અને રીતિ બેયની ખગર છે. (અ. ૩૩૭ શ્લો. ૧ તથા અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) વળી દંડીએ વૈદર્ભી અને ગૌડી બે રીતિ કહી છે અને વામને પાંચાલી ઉમેરીને ત્રણ કહી છે. પણ અગ્નિ પુરાણમાં વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી અને લાટી એ રીતે ચાર રીતિ કહી છે. (અ. ૩૪૦ શ્લો. ૧) કીચ સાહિત્ય દર્પણકારે ચોથી લાટી કહી છે એમ (પા. ૧૩૩ ટિ. ૧) ટિપ્પણમાં કહે છે પણ વિશ્વનાથ (ઇ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસ) પહેલાં રુદ્રદે ચાર રીતિ ગણાવી છે (કાવ્યાદર્શકાર અ. ૨ શ્લો. ૪, ૫) રુદ્રદેનો સમય કીચ ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલા ગણે છે. (એજન પા. ૧૩૬) આ રીતે અગ્નિપુરાણના આ અધ્યાયો ઇ. સ. ૯૦૦ની આસપાસના હોવાનો સંભવ લાગે છે; કારણ કે ઇ. સ. ૧૧ મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા સરસ્વતીકંઠાબરડાના કર્તા માળવાના રાજા જોજ વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી, લાટી, આવન્તી અને માગધી એ રીતે ૭ રીતિ ઠરાવે છે. જો કે પાછળથી, છેલ્લી બે રીતિઓનો બીજા આલંકારિકોએ સ્વીકાર કર્યો નથી. મમ્મટ અને એ સમર્થ

આલંકારિકને અનુસરનારા વાગ્બટ વગેરે વૈદર્ભી, ગૌડી, અને
ખાંચાલી ત્રણજ રીતિઓ ગણે છે. પણ લાટાનુપ્રાસ નામનો
અનુપ્રાસ નવો યોગે છે.

વળી,

કાવ્યં સ્ફુરદલંકારં ગુણવદ્દોષવર્જિતમ્ ।

(અ. પુ. ૩૩૧ શ્લો. ૭)

એ અગ્નિપુરાણનું લક્ષણ દંડી અને વામન કરતાં મમ્મટ અને
વાગ્બટને વધારે નજીક છે. દુંડામાં અગ્નિપુરાણને ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર
અને કાવ્યાદર્શની તો ખખર છેજ. પણ ધ્વનિ, આર રીતિ વગેરે
જોતાં એના કાવ્ય નાટક ચર્ચાના અધ્યાયો ઇ. સ. દશમા શતકના
મને લાગે છે. જો કે સુશીલ કુમાર દે નવમા શતકના આરંભના
ગણે છે. (જુઓ J. R. A. S. 1923 p. 538)

બીજી રીતે જોતાં મત્સ્યપુરાણના વ્રત પ્રકરણ કરતાં અગ્નિનું
વ્રત પ્રકરણ અર્વાચીન છે, બધી રીતે અગ્નિ મત્સ્યાનુસારી મત્સ્ય
પછીનું છે. અને જગ્ગભરતનું આખ્યાન તથા નિદાધક્રમસંવાદ
(અ. પુ. અ. ૩૮૦) વિ. પુ. અં. ૨ અ. ૧૩ માંથી ઉતારેલ
છે એટલે વિષય પુ. પછીનું તો આ પુરાણ છેજ પણ અ. ૩૭૮ના
અહં દ્રઘ પરંજ્યોતિઃ ની પુનરૂક્તિવાળા શ્લોકો તો શંકરાચાર્ય
પછીના જ હોવાનો સંભવ છે. મતલબ કે બધું જોતાં નવમા
શતક પહેલાનું તો આ પુરાણ નથી જ. અને ભગવાનના મોહિની
સ્વરૂપે શંકરને મોહ પમાડ્યાનું વર્ણન ભાગવત રચાયું એ વખતે
પ્રસિદ્ધ હશે એમ માનીએ તો ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં વધારે
પ્રસિદ્ધિ પામેલ ભાગવતપુરાણ જોયા વગર પણ ભાગવત રચનાના
સમયમાં ૬ મા શતકમાં કે કદાચ દશમાના આરંભમાં અગ્નિપુરાણ
રચાયું હોવાનો સંભવ છે, હલાયુધ એમાંથી ઉતારો કરે છે, માટે
એના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હશે.

૧૬ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ

પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ જે વેંકટેશ્વર ત્રેસમાં છપાયું છે તેનો મત્સ્યોક્ત તથા નારદ પુરાણોક્ત લક્ષણો સાથે મેળ ખેસતો નથી. રથંતર કથન, સાવર્ધિ નારદ સંવાદ, બ્રહ્મ વરાહ વૃત્તાંત વગેરેમાંથી એક પણ પ્રસંગ પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં નથી પ્રચલિત બ્રહ્મ વૈવર્તમાં ચાર ખંડ છે, બ્રહ્મ ખંડ, પ્રકૃતિ ખંડ, ગણપતિ ખંડ અને કૃષ્ણ જન્મ ખંડ. વળી છેલ્લો કૃષ્ણ જન્મ ખંડ કદમાં બાકીના ત્રણ જેટલો છે. આખો ગ્રંથ બંગાળામાં રચાયો હોય એવું દેખાય છે. ખેલા જ ખંડમાં વૈદ્ય જાતિના નિર્ણયનો પ્રસંગ છે તે બંગાળાનો સૂચક છે. શ્રી કૃષ્ણના માહાત્મ્ય સાથે જ પ્રકૃતિ-દુર્ગા-શક્તિનું માહાત્મ્ય; રાધા સાથે શક્તિની એકતા; વૈકુંઠ કરતાં પણ ગોલોકની સ્થિતિ ચહીઆતી; વગેરે અનેક વર્ણનોમાં બંગાળાના વૈષ્ણવ ધર્મની ગંધ છે. શાક્ત વિચારોનો વૈષ્ણવોને સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય એ સ્થિતિ જ બંગાળા શિવાય બીજી નથી.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડ અને બીજા ભાગો જુદા જુદા કાળના હોય એવું માનવાનું કાંઈ કારણ નથી, શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડમાં રાધાનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેજ બ્રહ્મખંડમાં કહ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણ જન્મખંડમાં ભાગવતના દશમ સ્કંધનો ફક્ત વિસ્તાર છે. ભા. દશમમાં રાધા નથી, તે ઉલ્લેખ પૂરવા ખાતર જ કોઈએ રચના કરી હોય એમ ખેચને સરખાવતાં દેખાય છે. કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ જ્યદેવે કર્યો છે અને તે ખેલાં નિમ્બાકે કર્યો છે. વળી જ્યદેવના ગીત ગોવિંદના ખેલા સ્લોકનું મૂળ શ્રી કૃષ્ણ જન્મ ખંડમાં છે એમ સદ્ગત બંદીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે (કૃષ્ણ ચરિત્રમાં) તથા ભારતેન્દુ હરિ-શ્વરે કહ્યું છે. શ્રી કેશવ હર્ષદ મુવે ગર્ગ સંહિતા (ખંડ ૧ અ. ૧૬-શ્લો. ૧, ૨, ૮, ૪૦, ૪૩) નો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. કૃષ્ણ જન્મ ખંડ સાથેની સમાનતા નીચે બતાવી છે:—

મેધૈર્મંદૂરમમ્બરં વનમુવઃ શ્યામાસ્તમાલદ્રુમૈ
 નર્તકં મીરુરયં ત્વમેવ તદિમં રાધે'ગૃહ પ્રાપય ।
 હૃત્યં નન્દનિદેશતશ્ચલિતયોઃ પ્રત્યપ્રકુંજદ્રુમમ્ .
 રાધામાધવયોર્જયન્તિ યમુનાકૂલે રહઃ કેલયઃ* ॥

આ પ્રમાણે ગીત ગોવિંદને ખેલે શ્લોક છે, આના મૂળ રૂપે બહુ
 વૈવર્તમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસંગ છે.

“એક દિવસ નંદજી બાલ કૃષ્ણને તેડીને ઉપવન બાંડીરમાં ગો-
 ધન ચરાવતા હતા અને ગાયને પાણી પીવરાવી, કૃષ્ણને ખોળામાં
 તેડી ઝાડ નીચે બેઠા હતા, ત્યાં કૃષ્ણે માયાથી આકાશને મેઘાવૃત
 કર્યું. મેઘાવૃત આકાશ, સ્થામ જંગલ, વિજળીના કડાકા વગેરે
 જોઈને નંદજી બહી ગયા અને હવે બાળકનું શું કરવું ? ઘેર શી રીતે
 જવું ? વગેરે વિચાર કરવા લાગ્યા અને કૃષ્ણ રૈવા લાગ્યા. ત્યાં
 રાધાજી આવી લાગ્યાં. રાધાને જોઈને નંદજીએ કહ્યું કે તમે લક્ષ્મીથી
 પણ હરિને વધારે બહાલાં છો, અને આ બાળક વિધ્ય છે એ
 ગર્જના કહેવાથી જાણું છું છતાં મારું મન માનતું નથી મારે તમે
 આ તમારા પ્રાણનાથને લઈ જાઓ.” આમ કહીને નંદે બાલ
 કૃષ્ણને રાધાજીને આપ્યા. પછી રાધા કૃષ્ણને દૂર લઈ ગયાં. ત્યાં
 કૃષ્ણની માયાથી મંડપ જોયો અને કૃષ્ણને નવજીવાન જોયા; અને
 એ મંડપમાં રાધા કૃષ્ણે યથેચ્છ વિહાર કર્યો પછી કૃષ્ણ પાછા બાલ
 સ્વરૂપ થઈ ગયા.” (કૃષ્ણજન્મલંકા અ. ૧૬)

* “આધારી ધન, રાધિકે ગગનમાં, હાયાં તમારો વને,
 રેણે બાલ બહીએ, રકુરે પુલક. હું હૈન મુઠે કાનદને”
 એવાં વેણુથી નંદનાં વિચરના કાલિંદીજોડે
 માણે જે સદચારની શુભ એ લીલા, રમો તે ઉરે.

દે. દ. મુવનું ગીત ગોવિંદ.

મેધાવૃત્તં નમો દૃષ્ટવા શ્યામલં કાનનાન્તરમ્

.... મંદો ભયમવાપહ

પદ્યં મંદે પ્રવદતિ રુરોદ સ હરિસ્તદા ।

ગૃહાણ પ્રાણનાથં ચ ગચ્છ મદ્રે યથા સુસ્વમ્

ઇત્યુક્ત્વા પ્રદદો તસ્યૈ રુદન્તં વાલકં મિયા ॥

બ્રહ્મ વૈવર્ત (૬-૪-૫૨) ના પ્રલોકો ગીત ગોવિંદના ઉપલા-
યે સાથે સરખાવી જોવા જોવા છે.

નિખાર્ક મત રાધા સાથે કૃષ્ણને ભજતો હોવાથી એ મતના
ઈ બે તો આ પુરાણની રચના કરી હોય તો એ સંભવિત છે.
જો એ હોય તો નિખાર્કના સમયને કાંઈક પાછળ હટાવવો
જો. ધ્યુવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા રામકૃષ્ણ ગોપાલ
હારકરે અનુસરી એ નિખાર્કનો સમય રામાનુજ પછી બારમા
શતકમાં માન્યો છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સં. ઇતિહાસ પા.
૫૫) જુ બીજાઓ નિખાર્કને દશમા શતકમાં માને છે. (જુઓ
સં. તત્ત્વમાનસો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ)

બૃહવ (બારમું શતક) નો પુરાવો સંદિગ્ધ માનીએ તો
મોઆયે (ઇ. સ. ૧૩ મું શતક—કેટલાકે બારમું શતક પણ
મે છે) હસસૂત્ર ભાષ્યમાં એક સ્થળે બ્રહ્મ વૈવર્તમાંથી નામ સાથે
કેરો કર્યો :—

નાહં ચ શિવોન્યે ચ તચ્છત્વ્યેકાંશમાગિનઃ

વાલકીઢકૈર્યદ્વત્કીઢતે સ્માભિરચ્યુતઃ ॥

જને તેમ પણ બારમા તેરમા શતક ખેલાં બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ
માનું હોવાનો સંભવ રૂપરૂ છે. પણ એ વખતમાં જ નારદની
જુકમણિકા રચાઈ હોવાથી એમાં બ્રહ્મ વૈવર્તનું વર્ણન બરાબર
માન્યું નથી. હુંકામાં ॥ બ્રહ્મ વૈવર્ત ૧૧ મા શતકનો અન્ય હોવા

અંક મળે છે તેમાં ૨૬ અધ્યાય અને ૬૮ શ્લોક છે. એને ગૌતમઅંક એવું બીજું નામ પણ આપેલું છે.

સદ્ગત કાળે પદ્મપુરાણનાં ચાર સંસ્કરણ થયાં હોય એમ માને છે. સંસ્કરણ વખતે પુષ્કર આદિ પાંચ પર્વાત્મક વિભાગો હતા.

(૨) બીજા સંસ્કરણ વખતે ખંડાત્મક વિભાગો પડ્યા. અને દ્વિઅંક બેલો આવ્યો, અને પૌષ્કરઅંક બીજો આવ્યો.

(૩) ત્રીજા સંસ્કરણ વખતે પૌષ્કરઅંકનો લોપ થયો. અથવા દ્વિઅંકના પૌષ્કર માહાત્મ્યમાં એનો અંતર્ભાવ થયો.

(૪) ચોથા સંસ્કરણ વખતે દ્વિઅંકના બે અક્ષરો નવા ઉમેર્યાં. આ પ્રમાણે જ પદ્મપુ.ના ચાર સંસ્કરણો થયાં એવો નિશ્ચય નથી પણ અનેકવાર સુધારાવધારા થયા છે એમા સંદેહ નથી. વિષ્ણુ, કૃષ્ણ વગેરેની પુરાણાત્મકમણિકામા અક્ષરપુ. પછી પદ્મનું જ નામ છે એ તાં, તથા ગુપ્ત સમયના ઉત્કીણ સંપ્રદાયમા આવેલા દાનમાહાત્મ્યના કો પદ્મપુ.માં મળે છે (આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા આગળ કરી). તથા રવિશેષે ઇ. સ. ૬૬૦મા જૈન પદ્મપુરાણ રચ્યું છે, એ તાં આ નામ તથા એ પુરાણનો કોઈક ભાગ જૂનો છે, એની નહિ બાકી તો જુદા જુદા કાળનો સંગ્રહ છે.

વંશાવળીની બાબતમાં પદ્મ પુ. મત્સ્યવાળી પરંપરાને તથા ત્સ્યના પાઠને અનુસરે છે, એ કહ્યું જ છે. આ શિવાય સર્ગોદિ ભાગ પૌરાણિક વિષયો છુટક છુટક મળે છે પણ મુખ્ય તો, તીર્થ ત અને દાન એ આ પુરાણનો વિષય છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક અધ્યાનો છે.

તીર્થ માહાત્મ્યોમાં પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થોનાં માહાત્મ્યો મળે , પણ પાતાલઅંકમાં જૈનવાદની તીર્થોનાં માહાત્મ્ય છે અને ઉત્તરઅંકમાં શ્રમતી માહાત્મ્ય છે. આપણી સાખરમતીનું માહાત્મ્ય તો ગુજરાતમાં જ અને ગુજરાતના ઇતિહાસના સોલકી સમયમાં લખાયું હોવું જોઈએ. વળી મહીકાંઠામાં ચામગાળ નામનું એક તીર્થ છે (જુઓ .

શુન્દરાતનાં તીર્થ રચાનો પા. ૧૩૭) આ તીર્થનું માહાત્મ્ય પદ્મ (સુ. ખંડ અ. ૧૧)માં છે. આ તીર્થ ચારસો વર્ષ જૂનું છે એમ બર્નેસ કહે છે.

આખ્યાનોમાં રામાશ્વમેધ સૌથી મોટું છે. અને જે કે પ્રોદે-સર એચ. યર્મો એમ માને છે કે રઘુવંશનું અને શાકુતલનું વસ્ત્ર મહાકવિ કાલિદાસે પદ્મપુરાણમાંથી લીધું છે. (જુઓ એજે પ્રગટ કરેલું પદ્મપુરાણ-કલકત્તા એરીએન્ટલ સીરીઝ). પણ મને તો એથી ઉલટું પદ્મ કાલિદાસને અનુસરે છે એમ લાગે છે. કાલિદાસના યજ્ઞો પદ્મે ઉતાર્યા છે. દા. ત. જુઓ નીચેનો શ્લોક:—

માં તત્યાજ ભવાન્વદૈ જાનન્નપિ વિપાપિનોન્ ।

કુલસ્ય સદ્ગર્કિણ શાલજ્ઞાનસ્ય તત્ફલમ્ ॥

(પદ્મ. પાતાલ અ. ૫૧ શ્લો. ૨૮)

જુઓ રઘુવંશ શ્રુતસ્વર્કિ તત્સવ્વં કુલસ્ય સર્ગ ૧૪, શ્લો. ૬૧

વળી આજ ખંડમાં ધરાવરાહ સંવાદ છે, આ સંવાદ એટલે વરાહપુરાણ મતલબ કે પદ્મને વરાહપુરાણની ખબર છે. વળી આજ ખંડમાં વૃંદાવન માહાત્મ્ય અને કૃષ્ણની નિલ લીલાનું કથન છે. એ જોતા ભાગવત પછીનો આ ગ્રંથ દેખાય છે. અને ઉત્તરખંડમાં ભાગવત માહાત્મ્ય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રી ભાગવત પુરાણનાં પુસ્તકોના આરંભમાં જોડવામાં આવે છે, ભાગવતની સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ ચર્ચા પછી જ આવું માહાત્મ્ય લખાયું હોવું જોઈએ. બ્રહ્મખંડમાં કૃષ્ણજન્મમાહત્મી અને રાધાજન્મમાહત્મી બેયનું વર્ણન છે સદ્રત કાળે પણ બ્રહ્મખંડ સંપ્રદાય દ્વેષના પ્રચાર પછી ઉમેરાયો હોય એમ માને છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૪૬, '૫૨)

આજ પ્રમાણે ઉત્તરખંડમાં રામાનુજયાર્ચ અને મધ્વાયાર્ચ પછી અવૈષ્ણવની નિન્દાવાળો, માયાવાદની નિન્દા કરનારો, શંખ, ચક્ર, ઉર્ધ્વપુંડ્ર વગેરે વૈષ્ણવચિન્હોની પ્રશ્ન કરનારો, શંકપુરાણને

તામસપુરાણ કહેનારો દેખીતી રીતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓએ દાખલ કરેલો ભાગ મળે છે (જુઓ ઉત્તરખંડ અ. ૨૩૫, તથા અ. ૨૬૩ થી ૨૬૬) હુંકામાં સ્વદાખંડ ક્રિયાયોગસાર અને ઉત્તર ખંડના અનેક અધ્યાયો છેક ૧૩ માં ૧૪ માં શતક જેટલા અર્વાચીન છે. શામળાજી માહાત્મ્ય તથા આ ભાગો બેતાં વિસ્તર પદ્ય પુ. ને ઇ. સ. ૧૩ માથી ૧૬ માં શતકમાં મુકે છે તે ખોટું નથી લાગતું. પણ આખું પદ્યપુરાણ આટલું અર્વાચીન નથી. સહજત કાળે તો રામાશ્વમેધપર્વને પણ ભવબૃતિ પહેલાનું ગણે છે. (પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૫૫) પણ તેણે આપેલી દલીલ મારે તો ગળે ઉતરતી નથી.× ગમે તેમ પણ પદ્યપુરાણમાં જૂના અંશોના સંપ્રદ સાથે પાછળથી નવા અંશો ખૂબ ઉમેરાયા છે અને એકંદરે આ પુરાણને ૨૬૬ પુરાણની હારમાં જ મુકી શકાય એમ છે.

૧૭ રકંદપુરાણ

પદ્યપુરાણ અને રકંદપુરાણ એ બે પુરાણો નથી પણ પુરાણ સંગ્રહો છે. રકંદપુરાણ મોટામાં મોટું પુરાણ છે. પણ આખાં પુરાણની એક પ્રત ક્યાંય મળતી નથી, અનેક સંહિતાઓ, અનેક ખંડો અને સખ્યાબંધ નાનાં મોટાં માહાત્મ્યો રકંદપુરાણના ભાગ તરીકે મળી આવે છે. આ પુરાણના કદ વિષે પણ જુદા જુદા મતો છે, મત્સ્ય, ભાગવત વગેરેની અનુક્રમશિકામાં એકારીહજાર શ્લોક રકંદપુરાણના કહ્યા છે. રકંદપુરાણાંતર્ગત સૂતસહિતામાં રકંદપુરાણની સનતકુમારસંહિતા, સૂતસહિતા વગેરે જુદી જુદી સંહિતાઓમાં કેટલા કેટલા શ્લોકો છે એ કહ્યું છે ત્યાં પણ સરવાળો કરતાં કુલ એકારી

× કાળે " શ્રી શંકરાચાર્યે વિષ્ણુસસનામ બાબ્યમા તથા સનતકુમારીય બાબ્યમાં પદ્યપુરાણના ઉતારા કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પદ્યપુરાણાંતર્ગત વાસુદેવ સહસ્રનામ ઉપર દીકા લખી છે " એમ કહે છે (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૫૦) મને તો આમાંની એકેય રચના આદ્યશંકરાચાર્યની હોવાનો સંભવજ નથી લાગતો.

હજ્જર શ્લોક થાય છે. પણ એજ સંહિતામાં રકંદપુરાણ એક લાખ શ્લોકનું છે એમ સ્પષ્ટ થાવું છે. (૧-૧-૧૯) ભવિષ્યપુરાણમાં પણ રકંદ પુરાણની શ્લોક સંખ્યા એક લાખની કહી છે. વળી રકંદપુરાણાંતર્ગત શાંકરસંહિતામાં કહ્યું છે કે રકંદપુરાણમાં છ સંહિતાઓ અને પચાસ ખંડ છે, પણ પ્રભાસખંડમાં સાત ખંડો કહેલા છે. નારદ પુરાણાંતર્ગત પુરાણસૂત્રીમાં પણ આ સપ્તખંડાત્મક રકંદપુરાણનું વર્ણન છે અને વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં દાસમાં છપાયેલ રકંદપુરાણમાં માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ, બ્રાહ્મખંડ, કાર્ત્તીકખંડ, અવન્તીખંડ અને પ્રભાસખંડ એ રીતે એક એક પુરાણ જોવાડા સાત ખંડો છે. અને દરેક ખંડમાં અવાંતર ખંડો અને અનેક માહાત્મ્યો છે. પણ પ્રભાસ ખંડ (અ. ૨) ના વર્ણન સાથે આનો મેળ બેસતો નથી. પ્રભાસ ખંડમાં જુદો ખંડ તાપી ખંડ કહ્યો છે. વેંકટેશ્વર નાગરખંડ છાપ્યો છે. પ્રભાસખંડમાં પાંચમા ખંડનું નામ રેવાખંડ છે. વેંકટેશ્વરના પુસ્તકમાં અવન્તીખંડ નામ છે, જેના એક લાખમાં રેવાખંડ આવે છે.

આ સપ્ત ખંડાત્મક રકંદ પુરાણમાં અરણ્યાચલ માહાત્મ્ય, વેંકટાચલ માહાત્મ્ય, અયોધ્યા માહાત્મ્ય, સેતુ માહાત્મ્ય, ૮૪ સિંગોનું માહાત્મ્ય, પ્રભાસ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય, ગિરનાર (વત્સાપય) માહાત્મ્ય, દારકા માહાત્મ્ય, અને કાર્ત્તિક, માર્ગશીર્ષ વગેરે માસોનાં માહાત્મ્યો છે. વળી રકંદ પુરાણના જે ૫૦ ખંડો કહેવાય છે તેમાંથી સાત આ અને કેદાર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ, રેવા ખંડ, ધર્મારણ્ય ખંડ અને બ્રહ્મોત્તર ખંડ એટલા અવાંતર ખંડો વેંકટેશ્વરવાળા પુસ્તકમાં છે. પણ આટલેથી રકંદ પુરાણ પૂરું થતું નથી. રકંદ પુરાણાંતર્ગત કહેલ કેટલીક સંહિતાઓ અને કેટલાક ખંડોની છુટક પોથીઓ મળે છે. સૂત સંહિતા (જ હજ્જર શ્લોકની), સનતકુમાર સંહિતા, શાંકર સંહિતા (ત્રીશ હજ્જર શ્લોકની) અને સૌર સંહિતા (એક હજ્જર શ્લોકની) એ ચાર સંહિતાઓ તથા ભૂમિ ખંડ, ઉત્કલ ખંડ, પાતાલ ખંડ, તપી ખંડ, શિવ રહસ્ય ખંડ વગેરે કેટલાક ખંડો છુટક મળે છે.

રકંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ એકઠી કરવામાં આવે
તો રકંદ પુ. ની શ્લોક સંખ્યા એક લાખ કરતાં વધી જાય.
રકંદ પુરાણાંતર્ગત ગણાતી આ બધી પોથીઓ હજી એકઠી જ નથી.
યદ્યપિ પણ વૈકટેશ્વરમાં છપાયેલ રકંદ પુ. ની પણ આખી અનુક્રમ-
લિંકા અહીં આપવી શક્ય નથી. ઉપર ખંડોના તથા અવાંતર ખંડો
અને માહાત્મ્યોનાં નામો લખ્યાં છે. પણ એટલાથી આ પુરાણનો
ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

મૂળ મત્સ્યોક્ત અનુક્રમલિંકા કહે છે તેમ શૈવ ધર્મો અને શૈવ
ચરિતોના સંગ્રહ માટે આ રકંદપુરાણની રચના થઈ હતી. પણ પછી
શૈવ તીર્થોના માહાત્મ્યો ઉમેરાવા લાગ્યા. આ પ્રવાહ કાયમ ચાલ્યા જ
કર્યો, પછી વૈષ્ણવ અને સૂર્ય તીર્થોનાં માહાત્મ્યો પણ ઉમેરાયા. અને
મૂળક કારણથી રકંદપુરાણ ઉદાત્ત રહેવાથી—સમાપ્ત ન થવાથી નવાં નવાં
ધર્મો જતાં તીર્થો અને વતોનાં માહાત્મ્યો લખાયા અને તેને અન્તે
'રકંદપુરાણાન્તર્ગત' લગાડવું સહેલું થયું. છેલ્લાં સો બરસો વર્ષની અંદર
બંધાયેલ મંદિરનું કોઈ સ્થાનિક બ્રાહ્મણને હાથે માહાત્મ્ય લખાયાના
અને એને અન્તે રકંદપુરાણાન્તર્ગત શબ્દો લખાયાના દાખલા જોયા
છે. પણ આખું રકંદ પુરાણ આ દાખલાથી દેખાય છે એટલું
અર્થઘટન નથી.

સતસંહિતા આનંદાશ્રમ સીરીઝમાં છપાયેલ છે, આ સંહિતા
ઉપર માધવાચાર્યની ટીકા છે. માધવાચાર્ય ૧૪મા શતકમાં થઈ
ગયા છે અને તે પહેલાની સતસંહિતામાં રકંદ પુ.ની શ્લોક સંખ્યા
એક લાખની કહી છે. આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો ૧૪મા શતક
પહેલાં પણ રકંદપુરાણ ધણું મોટું હોવું જોઈએ.

વળા કાશીખંડની શક ૬૩૦ની એક પ્રત વિશ્વકોશ કાર્યાલયમાં
છે એમ પં. જ્વાલાપ્રસાદ કહે છે, અને નાગરખંડમાં ૬૮ શૈવતીર્થોનું

વર્ણન છે, જેમાં નેપાળ, કાલંબર, પ્રભાસ, ઉલ્લેન, કાથી વગેરે આવી જાય છે, આ તીર્થોનાં નામો તથા કૌમારિકાખંડ (અ. ૩૧) માં ભારતવર્ષના દેશોનાં નામો લખ્યાં છે એ બંને નામો ઉપરથી આ પુરાણ લખા, ૧૦મા શતકમાં રચાયું છે એમ શ્રી વૈદ્ય કહે છે. (જુઓ: *History of Mediaeval Hindu India Vol. II* p. 39 to 42) પણ રક્ષદપુરાણ આથી એ જુના કાળમાં રચાયું હોવાનું કેટલાક માને છે. કારણ કે આ પુરાણની ધણી જુની લગભગ સાતમા શતકની હસ્ત પ્રત નેપાળમાં નેપાનું મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહેલું છે. (જુઓ: *Journal of the Royal Asiatic Society 1903 p. 193*) પણ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ એ પોથીમાં રક્ષદપુરાણનો કયો ભાગ હતો એ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પણ આ શિથિત પુરાણ ઉપર ધણું જોર દર્શા. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા આખા રક્ષદપુ.ને ખાસ કરીને નાગરખંડને ઇ. સ. એથા પાંચમા શતકમાં મુકે છે. (જુઓ: નાગરોત્પત્તિ) જો કે નેપાળની પ્રતમાં ખંડો કે સંહિતા જેવું કંઈ ન હોવાનું મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતે જ કહે છે. x

હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ નેપાળની ઉપર કહેલી રક્ષદપુ.ની પોથીના અધ્યાયોની સૂચી આપી છે. એ સૂચી ઉપરથી પે નવાલાપ્રસાદ અંબિકાખંડની પોથી હોવી જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. મને તો વધુ પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી નેપાળની એ પોથી સાતમા શતકની જ હોવા વિશે શંકા રહે છે, છતાં એમ જ હોય તો જુના સાતમા શતકમાં અને નેપાળમાં રક્ષદપુ.ની રચનાનો આરંભ થયો એમ માનવું પડશે. પણ હાલના રક્ષદપુ.નો મોટો ભાગ પશ્ચિમ હિંદમાં અને ૧૦ માથી ૧૩મા શતક સુધીમાં રચાયો છે, એમ મને નીચેનાં કારણોથી લાગે છે.

નાગરખંડ, ધર્મારણ્યખંડ (મોઢેરા સંબંધી), અવન્તીખંડ; તાપીખંડ, કૌમારિકાખંડ પ્રભાસખંડ વગેરે મોટા ભાગોમાં પશ્ચિમ દિશાની જ વાત છે, હવે સમય વિષે જોઈએ તો સ્કંદપુ.ના ધણી ભાગો વાયુ, મત્સ્ય, વામન, કૂર્મ, લિંગ વગેરે પુરાણો કરતાં તથા ભાગવત કરતાં અર્વાચીન છે, સ્કંદપુ.ની શૈવ કથાઓ તથા લિંગ મહિમા વાયુ, કૂર્મ અને લિંગ કરતાં પાછળનાં લાગે છે. દા. ત. દક્ષ્યમ્ ભંગની કથામાં વાયુ કરતાં અને લિંગ કરતાં સ્કંદે વધારો થયો છે, સ્કંદોક્ત દક્ષ્યમ્ ભંગની કથા ભાગવતને મળતી છે. સ્કંદના કૌ. ખંડમાં વિષ્ણુભક્ત ઐતરેયની કથા છે. (જુઓ: અ. ૪૨); એજ કથા લિંગપુરાણના ઉત્તર ભાગના ૭મા અધ્યાયમાં છે, સ્કંદે લિંગપુ.ની કુંડી પણ સરસ કથાનો ધણો વિસ્તાર કર્યો છે. અને એ પ્રસંગ મહીસાસરસંગમ તીર્થમાં બન્યો એમ કહ્યું છે. સ્કંદોક્ત આ કથામાં ભાગવતના કેટલાક સ્થોત્રોનો અનુવાદ મળે છે. લિંગ કરતાં સ્કંદની ભાષા, પદરચના વગેરે પણ અર્વાચીન જણાય છે.

પ્રલ્હાદની વિષ્ણુભક્તિની વાત સ્કંદપુ. (મા. અ. ૧૮ પ્રલો. ૧૩.)માં છે એટલે વિષ્ણુપુરાણ પછીનો તો આ ભાગ ખરો જ. મુવને પણ વિષ્ણુભક્ત કહેલ છે. (કૌ. સં. અ. ૩૭, પ્રલો. ૪૬) વામનાવતારની સ્કંદોક્ત કથા હરિવંશ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વામનપુ. કે મહાભારતને અનુસરતી નથી પણ ભાગવતોક્ત કથાને અનુસરતી છે, (જુઓ મા. અ. ૧૯).

સ્કંદપુ.ના સમય વિચારમાં સૌથી સરસ દાખલો વૃત્રવધની કથાનો છે. આ કથા સ્કંદપુ.માં (કે. સં. અ. ૧૬, ૧૦). અને ભાગવતમાં છે. એમાં કેટલોક વિગતોનો ફેર છે પણ વૃત્રના પૂર્વાવતાર ચિત્ર કેતુએ શંકરનો ઉપહાસ કરવાથી એને પાર્વતીએ સાપ આપ્યો એટલે એ વૃત્ર થયો એ વાત બેયમાં સરખી છે. માત્ર ભાગવતે એને વિષ્ણુભક્ત કહ્યો છે અને સ્કંદે શિવભક્ત કહ્યો છે. શિવનો ઉપહાસ શિવભક્ત કરે એ વાત સ્વાભાવિક નથી એ જોતાં

ભાગવતની કથા મૂળ છે અને રકદે ભાગવતમાંથી લીધી છે. વળી, મિત્રકેતુને નારદે જે વિદ્યા આપી તેના શ્લોકો ભાગવતમાં (મા. ૬. ૧૬. ૧૮ થી ૨૫) છે તે જ થોડા પાઠાંતર સાથે રકદમાં છે. (જુઓ કૌ. ૬૨. શ્લો. ૧૮૭ થી ૧૯૩ અને ૧૯૬) અને વૈષ્ણવખંડના માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં ૪ અધ્યાયો ભાગવત માહાત્મ્યના છે. હંકામાં રકદપુરાણના જુદા જુદા ખંડો જુદા જુદા પુરાણો જેવા અને જુદા જુદા સમયના લાગે છે. તેમાં માદેશ્વરખંડના કુદારખંડ અને કૌમારિકાખંડ ભાગવત પછીના છે. ખંભાત બંદરની પ્રસિદ્ધિ હમા દશમા શતકથી થઈ છે, અને કૌમારિકાખંડ દશમા અગીઆ રમા શતકનો હશે. અરણ્યાચલ માહાત્મ્ય, માર્કંડેય પુરાણના દેવ માહાત્મ્ય પછીનું તો ખરૂં જ.

ખીજા વૈષ્ણવખંડના વેંકટાચાલ માહાત્મ્યમાં રામાનુજ નામન દ્વિજનું વૃત્તાંત છે, એ ઉપરથી તથા વેંકટાચાલના માહાત્મ્ય ઉપરથી રામાનુજ પછીનો એ ભાગ લાગે છે. વૈષ્ણવખંડના ખીજા ભાગમાં પુરષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે. જેમાં જગન્નાથના દારૂ દેહનું વર્ણન છે. ભગવાનનું ઉચ્છિષ્ટ સૌએ ખાવું જોઈએ વગેરે વાતો પણ છે (જુઓ અ. ૩૮). બ્રહ્મપુરાણમાં પુરષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય છે એ એમાં પ્રક્ષિપ્ત જેવું લાગે છે પણ રકદપુરાણનું પુરષોત્તમ ક્ષેત્ર માહાત્મ્ય એથીયે પાછળનું છે.

વૈષ્ણવખંડના ત્રીજા બદરિકાશ્રમ માહાત્મ્યમાં ખાસ સૂચક કશું નથી. રકદપુરાણના કાર્તિક માસ માહાત્મ્યમાં આખું જાણંધરા ખ્યાન છે. પછી માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્યમાં તપ્ત મુદ્રા ધારણની પ્રશંસા છે. અને એ જ ભાગમાં ભાગવત માહાત્મ્ય ચાર અધ્યાયોમાં છે. વૈષ્ણવખંડાંતર્ગત અયોધ્યા માહાત્મ્યમાં કૌતસવાળો રઘુવંશનો પ્રસંગ વધુવંશમાંથી ઉતાર્યો છે. અન્યત્ર પાર્વતીએ બીલડીનું રૂપ લીધાની કથા છે, ત્યાં મેઘદૂતના સમ્બોધનામા શ્લોકના શબ્દોમાં પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે (કૌ. અ. ૩૫. શ્લો. ૧૩)

ત્રીજા આજ્ઞાખંડના ધર્મારણ્યમાં મોઢેરા ગામની (મોઢેરકા
ગામથી) વાત, ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના જોરની વાત, કુમારપાલ
જાળનો ઉલ્લેખ, કુમારપાલ પછીના મોઢા આજ્ઞાજ્ઞાના ગોત્ર, પ્રવર,
બવટક શાખા વગેરેના વર્ણન વિપરથી એ ભાગ કુમારપાલ પછીનો
૧૩મા ૧૪મા શતકનો લાગે છે.

પ્રજાસખંડના દ્વારકા માહાત્મ્ય ગિરનાર માહાત્મ્ય વગેરે ભાગો
પણ ધર્મારણ્યથી જૂના હોવાનો સંભવ નથી.

આ રીતે ચાર ખંડોમાં તો ઇ. સ. ૧૦માથી ૧૪મા શતક
સુધીની રચનાની નિશાનીઓ મળે છે. નાગરખંડની સાથા વગેરે
કદારખંડ કે વૈષ્ણવખંડથી ખાસ જુદાં પડતા નથી એટલે એને પણ
૬મા દશમા શતકથી પ્રાચીન માનવાનું કારણ નથી. કાશીખંડ કદાચ
આ બધામાં જૂનો હશે, પણ સૂતસંહિતાનું વેદાંત શાંકર વેદાંત છે
અને બીજા ભાગમાં પણ શાંકર અદ્વૈતની છાયા પ્રબળ દેખાય છે.
દ્વારકા માહાત્મ્યમાં તો રાધા અને તેની સખીઓના નામો પણ
છે. માત્ર એક નેપાળવાળી વ્રત વિષે શંકા છે પણ એ પુરાવો
સંદિગ્ધ જ ગણવો પડશે. આત્મારે સ્કંદપુ. તરીકે જે મળે છે તે તો
૬મા દશમાથી ૧૪મા શતક સુધીમાં રચાયેલ લાગે છે.

૧૪ ભવિષ્યપુરાણ

વેંકટેશ્વર પ્રેસે છાપેલા ભવિષ્યપુરાણમાં ચાર ભાગ છે અને લગભગ
૨૭ હજાર શ્લોક છે. આપસ્તમ્યે ભવિષ્યપુરાણનો ઉલ્લેખ કરેલો
હોવાથી આ નામ અત્યંત પ્રાચીન છે પણ અત્યારે જે અંચ મળે
છે તેમાં એ પ્રાચીન પુરાણનો કાંઈ પણ અંશ રહ્યો નહીં કે કેમ
એમાં શંકા છે. આ છાપાયેલા અંચ ઉપરાંત ભવિષ્યપુરાણ નામની
બીજી પોથીઓ પણ મળે છે (જુઓ પુરાણ નિરીક્ષણ પા. ૧૦૭-
૧૦૮) વળી છાપાયેલા પુરાણનો મત્સ્યપુરાણની જ નહિ પણ નારદ
પુરાણની સ્ત્રી સાથે પણ ખરાબર મેળ ખાતો નથી. અને અપરાંદ

ભવિષ્યપુરાણ નામથી તથા ભવિષ્યોત્તરપુરાણ નામથી ઉતારા ૪ છે 'ત્યારે આ' ગ્રંથમાં ભવિષ્યોત્તરને ભવિષ્યપુરાણનું ચોથું ૫ અણ્થું છે.

આ ભવિષ્યપુરાણના પહેલા અક્ષરપર્વમાં સૃષ્ટિ વર્ણન, ગર્ભાધાનથી આરંભી સંસ્કારોનું વર્ણન, સ્ત્રીઓનાં શુભાશુભ લક્ષણ વિવાહવિધિ, સ્ત્રીની ફરજો (જેમાં પતિની પહેલાં ઉઠવું, ચુલા લીપવા, રસોઈ કરવી, પતિ પરદેશ હોય ત્યારે કેવી રીતે રહેવું વગેરે) વગેરે વિષયો પહેલા ૧૫ અધ્યાયોમાં છે. અને બાકીના અધ્યાયોમાં જુદા જુદા માસની પ્રતિપત્તથી આરંભી સપ્તમી પર્યંત તિથિઓના કલ્પોનો વિષય છે, પણ એમાં સૌથી વધારે સૂર્યમન્દિર નિર્માણ, મગ નામના સૂર્ય પૂજક બ્રાહ્મણોની વાત વગેરે સૂર્ય પૂજનો વિષય છે. મત્સ્ય પુરાણ અને નારદની સૂચી પ્રમાણે આ સૂર્ય પૂજનો વિષય ભવિષ્ય પુરાણમાં હોવો જોઈએ. હુંકામાં આ પર્વમાં કેટલોક જૂનો અંશ લાગે છે.

ત્રીજા મધ્યમ પર્વનું સૂચીઓમાં નામ જ નથી પણ એમાં કૃવા, વાવ, તળાવ, વગેરેનો વિધિ, વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનું વર્ણન તથા કર્મ પરત્વે હોમવિધિ, મંડલ નિર્માણ પ્રકાર, વાસ્તુયાગ વગેરે બ્રાહ્મણોને કર્મ કરાવવામાં ઉપયોગી પરસ્પરણ વિષય છે.

ત્રીજા પ્રતિસર્ગપર્વમાં મુખ્ય વાત ભવિષ્ય વર્ણનની છે પણ આ પર્વ છેક આધુનિક છે. એમાં છેક ગયા સૈકા સુધીની વાતો મેળવી દીધી છે એ પર્વની રચના કોઈ બંગાળી દેવી ભક્તે કરી લાગે છે. એમાં કૃષ્ણ ચૈતન્યને શક્તિ પૂજક શક્ત કહ્યા છે અને વિષ્ણુ સ્વામીને તથા માધવને કૃષ્ણ ચૈતન્યના શિષ્ય બનાવ્યા છે. (જુઓ મ. પ્ર. પ: સં. ૩ અ. ૧૧,) અકબર અને ઔરંગઝેબની વાત છે, અરે અંગ્રેજ શબ્દો અને લોડર તથા વિક્ટોરિયાનાં નામ પણ છે. કાલે કહે છે તેમ ભવિષ્ય (up to date) બરાબર આજ સુધી જેવી આણું છે. એટલે આ પ્રતિ સર્ગપર્વ તો તદ્દન આધુનિક જ

છે. ચોથું ભવિષ્યોત્તરપર્વ, આમાં ફરી પહેલા પર્વ પેઠે શકટ વ્રતાદિ વ્રતો અનુક્રમે પૂરેપૂરાં છે. કોઇ વ્રતો રહી જતાં હોય એમ લાગતું નથી. વ્રતો પછી દાનોનો વિધિ છે. અને અપરાકે જેમાંથી ઉતારા કર્યા છે તે જ આ ભવિષ્યોત્તર છે. એટલે પાછળથી ઉમેરા ચયેલા હોવાનો સંભવ છતાં મુખ્ય ભાગ ઈ. સ. ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન નહિ. આ ખરી રીતે વ્રતદાનના સમુચ્ચય રૂપ સ્વતંત્ર પુરાણ છે. અને પ્રતિ સર્ગપર્વ શિવાયનું ભવિષ્યપુરાણ આ ભવિષ્યોત્તર પહેલાંનું હોવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં છપાયેલ ભવિષ્યપુરાણની રિયતિ છે. કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજની હસ્તલિખિત પોથી (Catalogue No. P. 56) નારદસૂત્રીમાં કહેલ ભવિષ્યપુરાણ હશે એમ કાલે માને છે (પા. ૧૧૬) પણ મને એ ઉપર કાંઈ શ્રદ્ધા નથી પડતી.

૧૪) નારદપુરાણ

નારદપુરાણ વૈષ્ણવ પુરાણ ગણાય છે અને છે; જો કે અનેક સ્થળે શિવ નામનો મહિમા ગાયો છે ખરો, પણ તે શિવ વિષ્ણુને એક ગણીને. નારદપુરાણ વી ભાગવતાનુસારી વૈષ્ણવ પુરાણ છે. પણ ભાગવત પેઠે કેવળ દરિભક્તિ નિરૂપણ પરાયણ નથી. વ્રત માહાત્મ્ય અને તીર્થ માહાત્મ્ય પણ આ પુરાણમાં પુષ્કળ છે, સૈવ-યોગનું પણ વર્ણન કરે છે. (અ. ૬૩) અને સર્ગ, વંશ, મન્વન્તર વગેરે પ્રાચીન પૌરાણિક વિષયો ભાગવતમાં છે તે આમાં નથી. ગંગામાહાત્મ્ય છઠ્ઠા થી ૧૬ મા અધ્યાય સુધીમા છે. અને પછી ૧૭ મા અધ્યાયમાં ખારે મહિનાની શુકલ દ્વાદશીના વ્રતનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. પણ આ પુરાણમાં વધારે મહિમા અગ્નીઆરણનો મળે છે. જો કે ૨૪ એકાદશીના વ્રતનું વર્ણન પદ્મપુરાણમાં મળે છે, પણ આ પુરાણમાં તે ક્રમશઃ ખારે મહિનાઓની પ્રતિપદાદિ પૌર્ણિમાન્ત તિથિઓનાં વ્રતો એક એક અધ્યાયમાં કહેલાં છે (જુઓ અ. ૧૧૦

થી ૧૨૪). મત મંજૂરી આ સંપૂર્ણતા જ્ઞેતાં પૌરાણિક મત સાદિ-
ત્યમાં આ નારદીય અધ્યાયો છેલ્લા હોય એવું લાગે છે. અને આ
પુરાણના ઉત્તરાર્ધમાં તો મોદિનીના મોટા આખ્યાનદ્વારા ૩૭ અધ્યા-
યોમાં એકાદશીનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. દશમી વિદ્યા એકાદશીનો
આગ્રહ અને એકાદશીનો આવો મહિમા તથા ગંગા માહાત્મ્ય
જેવા પૂર્વાર્ધમાં આવી ગયેલા વિષયોનો જ ઉત્તરાર્ધમાં પાછો વિસ્તાર
કર્યો છે એ જ્ઞેતા ઉત્તરાર્ધ પાછળનો, વધારે આધુનિક લાગે છે.

નારદીય ભાગવત પછીનું છે એમાં તો શંકા જ નથી. ભાગવતોક્ત
ભક્તિતત્ત્વનું જ નારદીયમાં વર્ણન છે અને અ. ૬૨ માં શુકદેવે
ભાગવત રચ્યાનું ૨૫૯ કહ્યું છે. અ. ૧૧ માં અન્નમિલાખ્યાનનો
ઉલ્લેખ છે. શંકરવેદાંતની ૨૫૯ અસર સાધન ચતુષ્ટય સંપત્તિના
કથનમાં, અને મદાવાક્યના વિચારથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાતમા અને
પરમાત્માનું ઐક્યગ્ઞાન એ જ જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાન વિવરણમાં (જુઓ
અ. ૩૩) દેખાય છે.

આટલા ઉપરથી જ નારદીય ઇ. સ. નવમા શતક પછીનું
તો હરે જ છે. પણ એ તે કરતા વધારે અર્વાચીન છે. કારણ કે
નારદીયને રાધા અને તેની સખીઓનાં નામોની ખજર છે. વળી
નારદીયમા અદારે પુરાણોની સવિસ્તર સૂચી છે. (જુઓ પૂર્વાર્ધ
અ. ૬૨ થી અ. ૧૦૯). આ સૂચીના સમય માટે આગળ વિચાર
કરેલો છે અને આ સૂચી ઘણી પાછળની લાગે છે. મત્સ્યોક્ત
પુરાણાનુક્રમશ્ચિકા ઇ. સ. ૯૦૦ આસપાસની હોય એ સંભવિત છે.
પણ એ અનુક્રમશ્ચિકા લખનારે ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, હાલનું ભવિષ્ય
વગેરે પુરાણો જ્ઞેયા નથી લાગતાં, પણ નારદ સૂચીમા ભાગવતનું
વર્ણન આખાદ મળે છે. ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ તો ૧૧ મા ૧૨ શતકમાં
થઈ છે. નારદ સૂચીનું બ્રહ્મવૈવર્તનું વર્ણન હાલના બ્રહ્મવૈવર્ત સાથે
તદ્દન મળતું નથી પણ કૃષ્ણ જ-મ ખંડનું વર્ણન મળે છે. હાલના
ભવિષ્ય પુરાણ સાથે પણ નારદ સૂચીનું વર્ણન કેટલીક રીતે મળે છે.

મતસ્ય કે બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્ય, પદ્મ, સ્કંદ વગેરેમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા છે તે બાદ કરીએ તો હાલના રૂપમાં એ પુરાણો રચાયા પછી નારદ સૂત્રી રચાઈ છે. અને નારદ સૂત્રીના વખતનું આખું નારદીય પુરાણ હોય તો એ ખારમા શતકથી જૂનું નહોતું જોઈએ. અપરાદે નારદ પુરાણમાંથી ઉતારો નથી કર્યો એ હકીકત પણ આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. અલબત્ત વિષ્ણુ, મત્સ્ય વગેરેની પુરાણાનુક્રમણિકામાં નારદીય નામ છે માટે એ નામનું કોઈક પુરાણ પહેલાં હશે પણ એ હુમ્મ યઈ ગયું અને હાલનું પુરાણ તો ખારમા શતક પછી રચાયું હોય છે.

દેવી ભાગવત.

સામાન્ય રીતે જેની અઢાર મહાપુરાણોમાં ગણના થાય છે તેનો સામાન્ય વિચાર ઉપર કર્યો છે, પણ કોને મહાપુરાણ ગણવું અને કોને ઉપપુરાણ એ વિષે મતભેદ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. હાલમાં જે ઉપપુરાણો ગણાય છે તેમાંનાં કોઈ કોઈ ઇ. સ. અગી-આરમા શતક પહેલાં રચાયેલાં પણ એ બધાંનો સંપિસ્તર વિચાર કરવાની જરૂર નથી લાગતી. માત્ર દેવી ભાગવત અને શિવપુરાણ એ બે પુરાણોનો થલો પ્રચાર છે માટે એ બે વિષે ટુંકી નોંધ કરવી જોઈએ.

દેવીપુરાણ નામ ઉપરથી જ સમિત થાય છે તેમ તેનો મુખ્ય વિષય દેવી ભક્તિ છે. દેવી ભાગવત પોતાને મહાપુરાણ કહે છે અને વૈષ્ણવ ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે, એથી કલહું પદ્મપુરાણના ભાગવત માહાત્મ્યમા દેવી ભાગવતને ઉપપુરાણમાં ગણ્યું છે. (પદ્મ. ભાગવત માહાત્મ્ય જ. ૧૧).

વળી વૈષ્ણવ ભાગવતના બાર સ્કંધ પેઠે દેવી ભાગવતમાં પણ બાર સ્કંધ છે. ભક્તિની બ્યાખ્યા ભાગવતને અનુસરતી આપી છે. (જુએ દેવી ગીત). ધીરૂષ્ણ સાથે રાધાનો ઉત્સેખ ચારંવાર આવે

છે. ભાગવતની ખાસ રચનાનું અનુકરણ ૨૫૪ દેખાય છે. જો : ભાગવતની કવિતા કે ગદ્યતા નથી. દેવી ભાગવતને યાંકર વેદાંતનું પણ ખબર છે. (જુઓ સ્કં. ૭ અ. ૩૨) એ બધું જોતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પછી આ દેવી ભાગવત રચાયું છે એ પણ નિઃસંદેહ લાગે છે. વળા શિવપુરાણના એક વચનમાં “જેમાં ભગવતી દેવીનું ચરિત્ર મળે છે તેનું નામ ભાગવત, પણ દેવી પુરાણનું નહિ ” (શિવપુ. ૩. સ્કં. મધ્યમેશ્વરમાહાત્મ્ય) :- એ રીતે શબ્દો છે એનો અર્થ દેવી ભાગવત અને દેવી પુરાણ બે જુદાં પુરાણો હતાં એમ કહીએ તો અપરાધ દેવીપુરાણનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; દેવી ભાગવતનો નહિ, માટે દેવી ભાગવતને બારમા શતક પહેલાંનું પણ માનવાની જરૂર નથી. ગમે તેમ હો દેવી ભાગવત અગીઆરમા શતક પહેલાં નથી રચાયું. દેવીનાં રચાણ તરીકે કાલ્હાપુર, તુળજાપુર, બીમાદેવી, નીલાંબા, મીનાક્ષી વગેરે દક્ષિણનાં રચાણનાં નામો વિશેષ દેખાય છે એ જોતાં આ પુરાણ દક્ષિણમાં રચાયું લાગે છે. દેવી ભાગવતમાં તિથિઓ અને વારોના મતો પણ કલાં છે.

૧ શિવપુરાણ

શિવપુરાણમાં શિવપુરાણ, વાયુ, કૂર્મ અને લિંગ કરતાં અર્વાચીન અને રકન્દ પુરાણના કેટલાક ભાગનું સમકાલિન દર્શો. શિવપુરાણમાં પ્રાચીન શૈવ સંપ્રદાયોના નિરૂપણ સાથે શૈવ કથાઓ, શૈવમતો અને શિવભક્તિનું નિરૂપણ છે.

શૈવધર્મની પરિભાષામાં શિવપુરાણમાં કર્મ, યોગ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ચારેય માર્ગની થોડી થોડી વાત છે. બાકી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ભુવનકોશવર્ણન, વર્ણાશ્રમના ધર્મો, પ્રાચીન રાજવંશોની કથાઓ વગેરે સામાન્ય પૌરાણિક વિષયો છે.

શિવપુરાણમાં જ્ઞાનસંહિતા, કૈલાસસંહિતા, સનતકુમારસંહિતા, વાયુ સંહિતા અને ધર્મસંહિતા એ રીતે ૭ સંહિતાઓ અને ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે.

જૈનપુરાણો

હરિવંશ:—જૈન હરિવંશપુરાણુ શક સં. ૭૦૫માં દિગંબરાચાર્યે જિનસેનનું રચેલું છે. મહાભારતના હરિવંશમાં યાદવકૃષ્ણનું અને જૈન હરિવંશમાં તેજવંશના નેમીનાથ સ્વામીનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. જિનસેને પોતે હરિવંશના અન્તમાં આપેલા પરિચય પ્રમાણે એ વખતે ઉત્તર ભારતમાં ઈન્દ્રાયુધ, દક્ષિણમાં કૃષ્ણરાજ પુત્ર વલ્લભ, પૂર્વમાં અવંતીમાં વત્સરાજ અને પશ્ચિમમાં સૌર્ય વીરવરાહનું રાજ્ય હતું, એ વખતે વર્ધમાનપુરમાં નન્ન રાજાએ બંધાવેલ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં આ ગ્રંથ પુરા થયો.

આદિપુરાણુ:—સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ડૉ. ફલીટ અને કે. બી. પાઠકના મત પ્રમાણે ઉપરના જિનસેને જ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યમવલ દીકા અને આદિ પુરાણનો પ્રથમાશ લખ્યો છે. પણ હરિવંશના હિંદી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામા શ્રી નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે કે હરિવંશકાર જિનસેન પુત્રાટગણીય અને કીર્તિવેણુના શિષ્ય હતા ત્યારે આદિ પુરાણ અને પાર્શ્વબુદ્ધના કર્તા જિનસેન સેનસંધિય તથા વીરસેન આચાર્યના શિષ્ય હતા. હરિવંશકારના જ કહેવા પ્રમાણે વીરસેન શિષ્ય જિનસેન એમની પહેલાં ચર્ચ ગયા. (જુઓ સર્ગ ૧ શ્લો. ૪૦)

ઉત્તરપુરાણુ:—ગુણલદાચાર્યે આદિપુરાણુ પૂરું કર્યું તથા ઉત્તરપુરાણુ શક સં. ૮૨૦માં લખ્યું છે જેની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષ આદિપુરાણુકાર જિનસેનના શિષ્ય હતા, એમ નક્કી થાય છે. આ અમોઘવર્ષ ઉપર કહેલો શ્રી વલ્લભ (શક સં. ૭૦૫) હોવો જોઈએ એમ નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે.

પદ્મપુરાણુ:—રવિવેણુ વિ. સં. ૭૧૬માં અથવા ૭૩૪માં. (—મહાવીર સં. ૧૨૦૪માં) જૈન પદ્મપુરાણુ લખ્યું છે જેમાં જૈન દષ્ટિએ સમકથા કહી છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે આઠાણપુરાણોના અને તેમાં પણ મહા-

પુરાણોનો જ વિચાર કર્યો છે. ઉપપુરાણો મહાપુરાણો કરતાં અવગ્રીહિત છે અને ધાર્મિક, સામાજિક તથા ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાદષ્ટિએ મહાપુરાણો કરતાં ઉત્તરતી ક્ષિપ્રતાનાં છે.

જૈનપુરાણોમાંથી હરિવંશપુરાણ, આદિપુરાણ, ઉત્તરપુરાણ અપગ્રપુરાણનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ પુરાણોનું સવિસ્તર વિવરણ આપી સ્વતંત્ર અને કોઈ જૈન વિદ્વાનને હાથે જ થવું જોઈએ. અહીં આટલી નોંધ લેવાનું કારણ એટલું જ છે કે વિ. સં.ના આઠમા નવમા અને દશમા શતકમાં જૈનપુરાણો રચાયાં છે એ હકીકત બ્રાહ્મણપુરાણ રચનાનો સમય ઉકેલવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. હાલનાં બ્રાહ્મણ પુરાણોનો મોટો ભાગ પણ એ ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન રચાયેલો છે, અલગત બ્રાહ્મણપુરાણ રચના એ જોઈતાં જ શરૂ થયેલી અને પછી પણ ચાલુ રહી હતી.

અનુક્રમણિકા.

કૃત વર્ચન	૩	ઉદયન	૩૭.
ગિરેવ	૭૦	ઉપનિષદ	૮, ૪૦
ગિ પુરાણ ૧૬, ૬૯, ૨૧૧ થી		ઉપપુરાણ	૨, ૧૦૯
ગિ વર્ચસ્	૩	ઉપસુંદ	૬૨
ગરાળા	૩૧, ૪૬, ૪૮	ઉર્વશી	૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨.
યર્વવેદ	૪, ૧૦૦		૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૬
ધિસીમકૃષ્ણ	૯૮	ઋગ્વેદ	૪૮, ૪૯
નુક્રમણિકા	૨, ૪	ઋગ્વ્યસંગ	૬૧
પરાદિત્ય	૪, ૫, ૬, ૧૪	એકાદશી	૧૩૯
(કે અપરાક)		એલ્પીરની	૪, ૫, ૧૦૯, ૧૧૦
અમરીપ રાળા	૧૧૪	ઓખાદરણ	૨૧
અધ્યોપ ૭, ૩૦, ૫૫ થી ૬૩,		ઓતરથ	૬૦
૬૫, ૭૪, ૭૬, ૮૫, ૧૧૪		ઓર્વ	૫૯
હલ્લા	૫૯	કક્ષીવત્	૫૯
હિર્ણુચ્ચ (સંહિતા)	૧૦૧	કથાસરિત્સાગર	૫૫
કૃતિ	૩૬	કનોજ	૫
દિત્યપુરાણ	૯૪, ૧૦૯	કપિલમત	૧૨
દિપુરાણ	૩	કલિયુગના રાજવંશી	૧૧૬ થી
પસ્તમ્બ (ધર્મસૂત્ર કે તેના		(કે કલિવંશી)	૧૨૨, ૧૪૮
કર્તા) ૭, ૭૪, ૭૫, ૮૦,		કાળે	૧૪, ૧૫.
૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૯૫,		કાદંબરી	૧૫, ૨૪, ૬૧
૯૭, ૯૮, ૧૧૧		કાર્તિકેયપૂજા	૯૩
કુ વંશ	૪૭	કાર્તવીર્યની કથા	૨૫
૬૧, ૬૨, ૭૦		કાલિદાસ ૭, ૨૬, ૭૦ થી ૧૫,	
નપદ	૩૬	૬૩, ૬૫, ૬૭, ૭૦, ૭૪	

ઠાલી	૫૮	જનમેળય	
ઠાળે	૯૭, ૧૦૦	જન્માષ્ટમી	
ઠાશી	૧૦૪	જેકુમન	
ઠાસપ	૩, ૧૦૭	તાટકા	
કુબેરપૂજા	૯૩	તારકાસુર	
કુમારસંભવ	૩૦, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૪	તીર્થભાવના	૯૨, ૧
કુમારિલ	૧૪, ૧૫, ૬૩, ૯૬	દશરથ	૪૬,
કુરુક્ષેત્ર	૪૯	દાનપ્રકરણ	૧
કુરુપાંચાલ	૧૦૩, ૧૦૪	દિલીપ	૩૧, ૪૬, ૪૭,
કુરુવેશ	૭૩	દુષ્યન્ત	
કુર્મ	૪૮, ૧૦૪	દેવીભક્તિ	૯૩, ૧.
કૃબ્ધ	૩૭, ૬૧, ૬૫, ૬૭	દેવી ભાગવત	૧.
કૃબ્ધચરિત્ર	૧૦૪, ૧૦૫ ૧૦૬, ૧૦૫, ૧૩૩ થી ૧૩૫	દેવી માહાત્મ્ય	૧
કૃબ્ધભક્તિ	૧૦૬	દુસેન	
કૃબ્ધાવતાર	૨, ૭, ૬૯	દ્રુવચરિત્ર	૨૨, ૧૧
કૃશવ લર્વદ દ્રુવ	૫૬	નમુચિ	૬
કૃશલ	૧૦૪	નલાંખ્યાન	૨
કૃષ્ણદિલીપ અર્થશાસ્ત્ર	૯૮	નલુપ	૬
કુંસ	૬૧	નારદ	૩
ખગોળ	૧૨૪	નારાયણીય પર્વ	૧૦.
ગંગાવતરણ	૨૬, ૬૫, ૬૬, ૬૭	નારાયણી ગાથા	૮૧
ગરુડપુરાણ	૯૮, ૨૦૯ થી ૨૧૧	નૃસિંહ અવતાર	૯૧
ગ્રહણ, ચંદ્ર અને સૂર્યનું	૧૩૯, ૧૪૫	નૃસિંહ પુરાણ	૯૬
ધૃતાત્મી	૧૬૧	પાંજલી	૬૧
હિદિગ્ય ઉપનિષદ	૮૦	પદ્મપુરાણ	૨, ૩, ૬૯, ૭૫, ૮૧, ૧૦૮, ૨૨૦ થી ૨૨૭
		પરશુરામ	૬૧

કિમની પ્રસાદી	૩૦	બાણકવિ ૧૫ થી ૨૮, ૩૦, ૬૨,
પ્રસાર	૫૮, ૬૦	૬૨, ૬૩, ૬૫, ૯૬, ૧૧૪
શિક્ષિત	૯૮	બાલભારત ૫
કુ	૬૦	સુદ્યયરિત ૫૮, ૫૯, ૫૨
ચિરાત્ર સંહિતાઓ	૧૦૧	સુદ્ય લગવાન ૫૯
તિલ્લ મહાભાષ્ય	૯૩	સુદ્ય ૫, ૭, ૮, ૧૪, ૧૫, ૧૭,
ચિરમેશ્વર સંહિતા	૧૦૧	૨૮, ૩૦, ૭૪, ૭૫ થી ૭૮,
ગિરિદર ૬, ૭૫, ૯૭, ૯૮, ૯૯		૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫
૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૬		બૃહત્કથા ૧૫, ૨૭
વગેરે		બૃહત્સંહિતા ૨૮, ૩૪
પંચલક્ષણ	૯૯	બૃહત્પાત ૬૦
પુરાણ કે પુરાણો ૧, ૨, ૩, વગેરે		બ્રહ્મપુરાણ ૪૨, ૬૩, ૧૦૮,
પુરાણાનુક્રમણિકા ૩, ૪, ૧૧૦,		૧૧૦ અને ૧૮૪ થી ૧૮૭
૧૫૦ થી ૧૬૨		બ્રહ્મવૈવર્ત ૬, ૬૯, ૧૦૯, ૨૧૭
કુલસ	૨૩	થી ૨૨૦
રસા ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૨,		બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ૮૮
૫૩, ૫૪, ૬૨, ૬૩		બ્રહ્મા ૯૩
પૌણ્ડિકકથા કોષ	૧૧૬	બ્રહ્માંડપુરાણ ૧૨, ૩૯, ૪૪,
બેર સંહિતા ૧૦૧		૧૭૪ થી ૧૭૮
૨૩, ૫૯, ૬૪		બ્રાહ્મણસર્વસ્વ ૫
તસર્ગ ૧૨૩, ૧૨૪		ભગવદ્ગીતા ૧૨, ૬૭, ૭૦, ૧૦૩
૩૭		ભગીરથ ૬૬,
૬૧		ભરદ્વાજ ૬૦,
૨૨, ૧૧૫		ભવિષ્ય પુરાણ ૮૪, ૯૪, ૯૫,
૩૬		૯૭, ૧૦૬
૧૬, ૧૭		ભાગવત ૩, ૧૩, ૧૬, ૨૦, ૨૨,
૧૬		૩૦, ૫૩, ૬૭, ૬૯, ૭૦,
શિમચન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય	૧૬	૧૦૮, ૨૦૪ થી ૨૦૭, ૧૦૯

ભાસ	૭	મેધદૂત	૩૦, ૩૧,
બીજમપર્વ	૪, ૭૪	યદુવંશ	૭
બ્રૂગોળ	૧૨૪	ચયાતિ	૬
ભૃગુ	૭૧, ૭૨	ચવન	
મગધ	૧૦૪	ચામવસ્ત્રમ	૪
મત્સ્યગંધા	૬૦	ચામવસ્ત્રકથરમૃતિ	૫, ૬
મત્સ્યપુરાણ	૪, ૧૮, વગેરે અને ૧૭૮ થી ૧૮૪	યુવનાથ	૫
મનુસ્મૃતિ	૧૧, ૧૨, ૧૩, ૬૩ થી ૬૫, ૯૧ થી ૯૬	રઘુરાજ	૩૦, ૩૧, ૪૬, ૪૮, ૬૯
મન્વન્તર	૧૨૩, ૧૨૪	રવિકીર્તિ	૩૦
મમતા	૬૦	રાજશેખર	૫, ૬, ૧૦૯
મલ્લિનાથ	૩૬, ૪૪	લિઙ્ગ	૪૮, ૧૦૮
મહાભારત	૧, ૪, ૫, વગેરે	લિઙ્ગપુરાણ	૨૦૭ થી ૨૦૯
મહાભારત સુદ્ધ	૧૦૦	લોપામુદ્રા	૫૮
મહીપાલ	૫	લોમહર્ષણ	૧૦૭
મહેન્દ્રપાલ	૫	રામ	૪૬, ૪૮
માતંગીઅક્ષમાલા	૬૦	રામાનુજ	૧૦૧
માદ્રી	૫૮, ૬૦	રામાયણ	૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૯ વગેરે
માન્ધાતા	૫૬, ૬૨	રૂર	૬૧
માર્કંડેયપુરાણ	૬, ૧૦, ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૩૬, ૬૬, ૮૧, ૧૦૮, ૧૯૩ થી ૧૯૬	રામહર્ષણ	૩
માત્રવિકાગ્નિમિત્ર	૩૦, ૪૮	રાહિણી	૫૬
મિતાક્ષરા	૫	વજ્રસૂત્રી	૫૯
મૂલભારત	૧૦૦	વરાહ અવતાર	૨૭, ૬૮
મેગેસ્થિનિસ	૬	વરાહ પુરાણ	૬૪, ૧૯૭ થી ૨૦૧
		વરાહ મિહિર	૨૮ થી ૩૦, ૩૧
		વર્ણાશ્રમ ધર્મ	૧૩૮
		વશિષ્ઠ	૬૦, ૧૩૮
		વસુદેવ	૧૧૧

સર્ગ	૧૨૪; ૧૨૪	સંવરણુનું આખ્યાન	
સર્વદમન	૫૬, ૫૭	રઠ્ઠપુરાણ	૨, ૪૪, ૬૬,
સદસાર્ણન	૬૧		૧૦૮, ૨૨:
સાત્વતસંહિતા	૧૦૧	સ્વાયંભુવ મનુ	૩૫,
સામ્યપુરાણ	૬૪	હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી	
સાવર્ણિ	૧, ૩, ૧૦૭	દરિશંક્રાખ્યાન	૧
સાવિત્રી આખ્યાન	૭૩, ૧૧૪	દરિવંશ	૧, ૧૬, ૧૭, ૨૦ ૫
સુક-યા આખ્યાન	૧૧૫	અને ૧૭૦ થી ૧	
સુદામાનું આખ્યાન	૧૧૫	દર્પચરિત	૧૫, ૧૭, ૨૨
સુન્દ	૬૨		૨૬, ૧
સુખન્ધુ	૧૬	હવાયુધ	
સુત	૮૮	હથ્થુ	
સૂર્યપૂજા	૬૪	હેમાદ્રિ	૧૪૦, ૧૪
સૌન્દર્યાનન્દ	૫૬, ૫૭, ૬૦, ૬૧	હોપકીન્સ	૬
સૌરપુરાણ	૬૪		